

A magyar szociográfia a 20–21. században

Szerkesztette
TÓTH PÁL PÉTER

GONDOLAT

Magyarország felfedezése

492.

A magyar szociográfia
a 20–21. században

■ Magyarország felfedezése ■

A kuratórium tagjai

Gulyás Gyula

Kiss Márta

Lengyel György

Letenyei László (titkár)

Szűcs Péter

Tamácska Máté Dávid

Tóth Pál Péter (elnök)

A magyar szociográfia a 20–21. században

Tanulmánykötet

Szerkesztette
TÓTH PÁL PÉTER

Gondolat Kiadó
Budapest, 2018

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, szerkesztő, 2018

Fotók © Faludi András, Horváth Dávid, Révész Tamás, Tóth Pál Péter, 2018

*www.gondolatkido.hu
facebook.com/gondolat
www.magyarorszagfelfedezese.hu*

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Gál Mihály
A kötetet tervezte Lipót Éva
Tördelés Amacron Bt.

ISBN 978 963 693 876 5
ISSN 0231-2611

Tartalom

Bevezetés	7
<i>Szelényi Iván:</i> Bevezető gondolatok: szociológia – szociográfia	15
<i>Nagy J. Endre:</i> A szociográfiai kutatás módszertani dilemmái	26
<i>Závada Pál:</i> Szépirodalom és szociográfia	37
<i>Biczó Gábor:</i> A hely fogalma, jelentése és reprezentációja a 70-es évek szociográfiáiban	45
<i>Lengyel György:</i> Rézler Gyula és a vállalati esettanulmányok	57
<i>Csunderlik Péter:</i> „A betegséget ismerni kell, mi előtt azt meg- gyógyíthatnók”. A magyar szociográfiai irodalom jelentkezése és ideológiája a kezdetektől 1919-ig	74
<i>Sárkány Mihály:</i> Etnográfia és szociográfia	89
<i>Bartha Ákos:</i> A „nagyszociográfiák” válságképe	107
<i>Tóth Pál Péter:</i> Weis István – Veres Péter	121
<i>Őrszigethy Erzsébet:</i> Mozaik egy szociográfus életének társadalom- rajzából. Márkus István (1920–1997) író, szociográfus – a szociológiai tudományok doktora	133
<i>Tamáská Máté:</i> Dunai városképek. Önreflexió egy építészet- szociográfiai sorozatról	145
<i>Szuhay Péter:</i> Hatástalan remekművek. Tallózás a magyarországi cigányokról szóló szociográfiai művekből	157
<i>Bartha Eszter:</i> „A mostani világban a munkásosztálynak nincs meg a megbecsülése...” Munkások a rendszerváltás előtt és napjainkban	189
Kerekasztal-beszélgetés a szociográfia jövőjéről. (<i>Mátyus Aliz,</i> <i>Letenyei László, Tanács István – vitavezető: Száde László</i>)	223

Bevezetés

Több mint két év távlatából, amikor a 2016 májusában *A magyar szociográfia a 20–21. században* címmel megrendezett konferencián elhangzott előadások átdolgozott, kötetbe „rendezett” anyagát ajánlom mindazok számára, akik még érdeklődnek az ilyen típusú szövegek iránt, mindenekelőtt az a kérdés foglalkoztat, miként jutottunk odáig, hogy ebben a témában konferenciát szerveztünk.

Mint minden dologban eddigi életemben, úgy ebben is a véletlennek volt meghatározó szerepe. A „véletlennek” valóban? Nem nehéz erre a kérdésre válaszolni, mert a magam mögött hagyott évtizedek arról tanúskodnak, hogy mindaz, ami velem megtörtént, az a véletlen „műve” volt. Olyannyira így van ez, hogy már többször gondoltam arra, hogy esetemben a véletlenek azok, amelyek – tervezetlenül, előre nem látható módon – de törvényszerűen bekövetkeztek, bekövetkeznek. Ez esetben sem történt más, mint hogy szándékaimtól függetlenül besodródtam s mivel a felkérésre nem volt miért nemet mondani, a konferencia megszervezését vállaltam. De mi is történt? 2015 őszén Feitl István, a Politikatörténeti Intézet kutatási igazgatója, akit még egyetemi hallgatóként ismertem meg, telefonon hívott és a következőt kérdezte: mi a véleményem azzal kapcsolatban, ha a hazai szociográfia közelmúltjával és jelenével egy konferencia keretében foglalkoznánk. A gondolatot, mivel a népi mozgalomhoz és a 20. század első felében megjelent szociográfiai művekhez számtalan szállal kötődöm, igen jónak, hasznosnak, megvalósítandónak tartottam. Meg is kérdeztem, hogy mikor lesz, és kik lesznek a konferencia előadói. A kérdésekre adott válasz – ez tőled függ! – meglepett, hiszen a 80-as évek közepétől, végétől már csak a Magyarország Felfedezése Alapítvány egyik kurátoraként kötődöm a hazai szociográfiai mozgalomhoz. Szociográfiai olvasmányélményeim is az alapítványhoz benyújtott, elbírálásra váró szinopszisokhoz s az alapítvány által megjelentetett kötetekhez kapcsolódott. Nem folytatom tovább, hiszen nem is igazán érdekes, hogy a kezdeti elutasítás ellenére mégis miért vállaltam a konferencia megszervezését, mely 2016. május 11-én, egy szerdai napon Szelényi Iván akadémikus bevezető

előadásával meg is kezdődött.¹ Már a konferencia szervezésekor, majd azt követően, de különösen most, amikor az elhangzott előadásokat kötetbe „szervezem” vált egyértelművé számomra, hogy a szociográfia múltjának és lehetséges jövőjének számbavételét az 1990-ben bekövetkezett változások „kényszerítették” ki, hiszen a rendszerváltoztatást követően mint oly sok minden, ami 1990 előtt fontos volt számunkra, így a szociográfia is háttérbe szorult, jelentéktelenné vált, és többé-kevésbé feledésbe is merült. Hogy valójában ez volt-e az oka, vagy valami más nem lehet tudni, de a kezdeményezés hiánypótló szerepét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy mindazok, akikhez mint potenciális előadókhoz fordultam (lásd az előadók névsorát), senki sem utasította vissza kérésemet, senki sem hivatkozott egyéb elfoglaltságára, hanem – előadást is vállalva – egyetértett a tervezett kezdeményezéssel. A szociográfiai „apályt” érzékelve a konferencia programja is szinte spontán módon alakult, hiszen nemcsak számba kellett venni az egykori múltat, a magyar szociográfia kiemelkedő eredményeit, hanem szembe kellett nézni a szociográfia jelenlegi helyzetével és jövőbeli lehetőségeivel is. Ezt a helyzetet, ezt az érzést a konferencia meghívójának bevezető szövege egyértelműen tükrözte. A felhívásban vagy a bevezető szövegében ugyanis joggal és okkal fogalmazódott meg, hogy:

Vannak-e szociográfusok, vagy csak szociográfiai műveket írók? Van-e még szükség valóságföltáró szociográfiára, ha akiről szól, azok szinte alig olvasnak, akiknek szól – a felelős kormánynak, felelős politikusoknak – azokat nem érdekli, aki esetleg olvassa – a felelősséget érző értelmiség – az nem potens és nem kompetens, hogy használja annak a világnak a jobbításában, amelyről a szociográfia hírt ad?

Szükségtelennek tartom, hogy az elhangzott előadások bármelyikét, ha csak kivonatossan is, de ismertessem, vagy akár csak megjegyzéseket fűzzek hozzájuk, hiszen mindegyik színvonalas és nem csupán a konferencia ad hoc igényére reflektáló írás, hanem valamennyi figyelemre méltó elemzés. S úgy gondolom, hogy mint egykoron Rézler Gyula vállalkozását, amelyben a népi irodalom korabeli eredményeit vette górcső alá nem lehetett, úgy a konferencián elhangzottakat sem lehet megkerülni, nem lehet figyelmen kívül hagyni (Rézler Gyula 2011: 38–67). Megítélésem szerint abban az esetben, ha napjainkban valami érdemlegeset, figyelemre méltót szeretnénk mondani a magyar szociográfiai mozgalom valóságfeltárásáról, közelmúltunk valóságismeretével kapcsolatos művekről, akkor a konferencián

¹ Lásd I. melléklet

elhangzottak nem lehet megkerülni. A szociográfia lehetséges jövőjével kapcsolatban pedig szeretném külön is felhívni a figyelmet a konferencia záróprogramjára, amikor is Szále László vitavezetésével Letenyei László, Mátyus Alíz és Tanács István fogalmazta meg gondolatát a hazai szociográfiai irodalom jelenéről és jövőjéről.

Meg kell jegyeznem a konferencia, melynek társrendezője Politikatörténeti Intézet volt, szinte szükségszerűen „megkövetelte”, hogy ne csak a hazai, hanem a Kárpát-medencei döntően magyar szociográfiai munkássággal is szembesüljünk,² nem is beszélve arról, hogy a rendezvény ébresztőleg hatott s aktivizálta, munkára serkentette az elmúlt években többekévéb álomba merült Magyarország Felfedezése Alapítványt is.

Feltételezhető mindazok számára, akik kézbe veszik a könyvet okkal és joggal fogják kérdezni, hogy hogyan és miért kerültek be éppen azok a fényképek a tanulmányok közé, amelyek mindenekelőtt a Budapesten élő otthon nélküliekről „tudósítanak”! Tudjuk, tisztában vagyunk azzal, hogy egy igen bonyolult egyéni és társadalmi problémák láncolatának az eredménye, következménye mindazoknak a honfitársainknak élete, sorsa, akik a társadalom peremére, de talán pontosabb, ha azt mondom pereme alá kerültek és az utcán, az aluljárókban élnek, tengetik életüket. Nehezen képzelhető el, hogy – látva őket, mellettük elhaladva, saját lelkiismeretünk megnyugtatósa érdekében még segítve is őket – ne merüljön fel mindenki, hogy miért van ez, hogy miért nem lehet ezt a problémát közösen megoldanunk. A kérdésre nem lehet az a válasz, hogy ők tehetnek róla, s hogy a mi „hivatalaink” mindent tesznek értük, mert kikerülhetetlenül – különösen az aluljárókban, mint csomósodási pontokban – találkozhatunk velük. Azt pedig úgy vélem senki sem gondolja, hogy közös összefogással épp ezt a problémát ne lehetne, ne tudnánk megoldani. Annak, amiért ezek a fényképek a kötetbe kerültek az a oka, hogy ha a két világháború közötti magyar értelmiség képes és alkalmas volt arra, hogy az akkor nemzetiállati helyzetben lévő, tengődő honfitársaik tarthatatlan helyzetére feltudták hívni a figyelmet és érdekeik képviselőre vállalkoztak, akkor nekünk is meg kell tudnunk tenni ugyanezt. Ne feledjük: elődeinknek, akiknek munkásságára joggal vagyunk büszkéek, körülbelül két millió szegényparaszt érdekeit kellett a nemzettudatba beemelni. Ehhez viszonyítva a mi „feladatunk” – a társadalom mindennapi életéből kirekesztett, kirekesztődöttek helyzetének tudatosítása, megvál-

² Lásd 2. melléklet

toztatásának előmozdítása – összehasonlíthatatlanul csekélyebb. A fényképek szimbolikus jelentőségűek. Felhívás, felkiáltás „szeretne” lenni, hogy az utcán élők emberi méltóságának „visszaadása”, biztosítása saját önmegbecsülésünk eleme is.

Budapest, 2018. május 2.

Tóth Pál Péter

IRODALOM

Rézler Gyula: A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. In: *Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásaiból*. Szerk. Tóth Pál Péter. Rézler Gyula Alapítvány – Gondolat Kiadó 2011. 38–67. o.

1. MELLÉKLET

A MAGYAR SZOCIOGRÁFIA A 20–21. SZÁZADBAN

*A Magyarország Felfedezése Alapítvány
és a Politikatörténeti Intézet tudományos konferenciája*

Vannak-e szociográfusok, vagy csak szociográfiai műveket író szociológusok, írók, újságírók, jogászok, pedagógusok?

Mi a szociográfia? A szociológia „könnyűműfaja”, amely jó esetben ugyanolyan alapos és hiteles vizsgálódásokon alapul, mint a szociológiai kutatás, mégis tele számokkal, statisztikákkal – így olvasmányosabb, átélhetőbb? Vagy a riport rokona? Ha a riport egy lokális kisvilág novellája, akkor a szociográfia ugyanennek a regénye?

Van-e szükség ma valóságföltáró szociográfiára, ha akikről szól, azok szinte alig olvasnak, akiknek szól – a felelős kormánynak, felelős politikusoknak – azokat nem érdekli, aki esetleg olvassa – a felelősséget érző értelmiség – az nem potens és nem kompetens, hogy használja annak a világnak a jobbításában, amelyről a szociográfia hírt ad?

A konferencia előadásai a fentiekben megfogalmazott kérdésekkel, a magyar szociográfia kiemelkedő eredményeivel, jelenlegi helyzetével és jövőbeli lehetőségeivel foglalkoznak

Időpont: 2016. május 11. (szerda) 9:30

Helyszín: Politikatörténeti Intézet (1054. Budapest, Alkotmány u. 2.)

PROGRAM

9:30 Földes György: Köszöntő

9:40 Szelényi Iván: Bevezető gondolatok: szociológia-szociográfia

Délelőtt

Levezető elnök: Tóth Pál Péter

9:50 Nagy Endre: A szociográfia módszertani dilemmái

10:15 Závada Pál: Szépirodalom és szociográfia

10:40 Biczó Gábor: A hely fogalma, jelentése és reprezentációja a 70-es évek szociográfiáiban

11:05 Lengyel György: Rézler Gyula és a vállalati esettanulmányok

- 11:30 Vita
12:00 Ebédszünet

Délután I.

Levezető elnök: Szuhay Péter

- 12:40 Csunderlik Péter: „A betegséget ismerni kell, mi előtt azt meggyógyíthatnók” – A magyar szociográfiai irodalom jelentkezése és ideológiája a kezdetektől 1919-ig
13:05 Sárkány Mihály: Etnográfia és szociográfia
13:30 Bartha Ákos: A „nagyszociográfiák” válságképe
13:55 Tóth Pál Péter: Weis István – Veres Péter
14:20 Vita
14:45 Kávészünet

Délután II.

Levezető elnök: Földes György

- 15:00 Órszigethy Erzsébet: Egy szociográfus társadalomrajza (Márkus István 1920–1997)
15:25 Tamáska Máté Dávid: A dunai városok szociográfiája – kísérlet az építészeti tér szociografikus ábrázolására
15:50 Szuhay Péter: Cigányok a magyar szociográfiában – hatástalan remekművek
16:15 Bartha Eszter: „A mostani világban a munkásosztálynak nincs meg a megbecsülése...”
16:40 Vita, zárzó

Délután III.

- 17:00 Esti beszélgetés a szociográfia jelenéről, jövőjéről
Moderátor: Szále László
Résztevők: Mátyus Alíz, Letenyei László, Tanács István

2. MELLÉKLET

SZOCIOGRÁFIA: KÁRPÁT-MEDENCEI KÖRKÉP

*Budapesti Corvinus Egyetem, C épület, Közraktár út 4–6.,
1. emelet, Könyvtár, Aquarium terem*

2017. március 3., péntek

- 15:00 Határon túli szociográfusok, kutatók bemutatkozása. (Tematikus könyvbemutatók.)
- Erdély. Moderátor: Tóth Pál Péter, Letenyei László.
 - Berszán Réka: szociográfiai témák, tényfeltáró újságírás Erdélyben.
 - Cseke Péter: A magyar szociográfia erdélyi műhelyei. Szociográfia és a Korunk.
 - Rostás Zoltán: kötetek: a Stahl-kötet és a bukaresti szociológiai és oral history iskolák. A Cooperativa Gusti mozgalom és a román szociográfia reneszánsza napjainkban (<http://www.cooperativag.ro/>)
 - Tamáska Máté: Toroczkó felfedezései.
 - Veres Valér: A Venczel-kötet és a kolozsvári BBTE falukutató hagyományai. Tanulmányok Venczel József munkásságáról / Az erdélyi társadalomkutatás kezdetei.
 - Vajdaság. Moderátor: Kollár Árpád.
 - Nagy Imre: Településfejlesztés és szociográfia. Válogatott tanulmányok.
 - Vékás János: Utak. Életinterjúk 1980–1990.
 - Felvidék és Kárpátalja. Moderátor: Lengyel György.
 - Híres László Kornélia: Szociográfia, a hiánya, és ami lehetne Kárpátalján.
 - Kövesdi Károly: A nagy banán árnyékában. Publicisztikák, 1995. Tényfeltáró újságírás Szlovákiában.
- 18:00 Magyarország Felfedezése 80 éve. – A BCE épületében 2017. február 27. és március 3. között tartott kiállítás zárása

2017. március 4. szombat

- 10:00–10:15 regisztráció Budapesti Corvinus Egyetem, I emelet (Könyvtár, Aquarium terem)
- 10:15 Megnyitó. Őrszigethy Erzsébet (Magyarország Felfedezése Alapítvány), Lengyel György (Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia doktori iskola).

- 10:30–11:40 első szekció: Erdély. Moderál: Tamás Pál
10:30–10:50 Rostás Zoltán: A Gusti-iskola
11:00–11:20 Cseke Péter: A magyar szociográfia erdélyi ágának eszméletörténeti háttere
11:30–11:40 Berszán Réka: Tabutémák feltárása Erdélyben. Felkért hozzászóló: Veres Valér
11:40–12:00 kávészünet
12:00–13:00 Vajdaság. Moderál: Letenyei László
12:00–12:20 Vékás János: Szociográfia a Vajdaságban
12:30–12:50 Nagy Imre: Szociográfia és településfejlesztés Vajdaságban. Felkért hozzászóló: Kollár Árpád
13:00–14:00 Felvidék és Kárpátalja. Moderál: Lengyel György
13:00–13:20 Kövesdi Károly: A felvidéki magyarság identitásválsága és ennek szociográfiai megjelenítése.
13:30–13:50 Híres László Kornélia: Megélhetési stratégiák Kárpátalján 2013–14 előtt és után
14:00 Zárszó

Bevezető gondolatok: szociológia – szociográfia

Ez a tanulmány két egymással lazán összefüggő kérdést vet fel a szociológia és szociográfia viszonyáról. Az első a magyar szociológia és szociográfia viszonyáról szól a 20. században. A század első két évtizedében bámulatos virágzással kezdődött a magyar szociológia, az akkor kialakult s általam „az első budapesti iskolának” nevezett kör rendkívüli elméleti teljesítményeit társadalmi kritikai elkötelezettség egészítette ki. Ennek 1919-el vége szakadt, a társadalomkritikai funkciót a szociográfia vette át (bár a Kádár rendszer felpuhulásával a 60-as évek közepétől a hetvenes évek közepéig ismét jelentkezett egy kritikai szociológia – erre én a „második Budapest iskola” elnevezést használom), de az tisztavirág életűnek bizonyult.

A tanulmány második része az amerikai (de talán nem csak amerikai) szociológia hármass válságával (hagyományos módszertan összeomlása, elméleti zűrzavar s társadalmi küldetéstudat elvesztése) foglalkozik s azt a kérdést veti fel segíthet-e az etnográfia ennek a válságnak a megoldásában. Röviden áttekintem az amerikai etnográfia három iskoláját (az első és második Chicago iskola, illetve a Berkeley iskola) s azzal a feltevessel élek, hogy a második Chicago iskola módszertani gondossága, illetve az első Chicago iskola társadalmi elkötelezettsége és a Berkeley iskola elméleti aspirációi inspirációk lehetnek a szociológia számára is.

Nem tartom magamat illetékesnek, hogy a szociográfiáról s különösképpen az elmúlt néhány évtized magyar szociográfiájáról beszéljek egy a szociográfiával foglalkozó tudós konferencia megnyitójaként¹.

Mindössze két gondolatsort szeretnék Önökkel/veletek megosztani:

¹ 2016 május 11-én a Politikatörténeti Intézetben „A magyar szociográfia a 20–21. században” címen megrendezett konferencia bevezetője.

1. Legalábbis a huszadik század első kétharmadában a magyar társadalomkutatásban a szociológia és szociográfia „helycserés” támadások sorozatát élte át;

2. A szociológia világszerte az elmúlt 2–3 évtizedben – a survey jellegű kutatások és a több-változós statisztikai elemzések növekvő problémái miatt – módszertani válságban van. Az amerikai etnográfian belül zajló módszertani viták megoldást ugyan nem adnak, de segíthetnek a kiutak keresésében.

1. HELYCSERÉS TÁMADÁSOK A MAGYAR TÁRSADALOMKUTATÁSBAN

A magyar szociológia hajnala bámulatosnak sikerült. Meglepő módon éppenséggel a hazai szociológia legfontosabb évtizedében, az 1901–1919 közötti időszak valahogy feledésbe merült. Nem kis meglepetésemre Huszár Tibor (2015) nemrég megjelent kitűnő magyar szociológia történetéből éppen az a négy név marad ki, akik ezekben az évtizedekben indultak, s akik a 20. század társadalomtudományi gondolkodására a legnagyobb hatású magyar tudósai voltak. Itt a Vasárnapi kör és a Galilei kör fiatal radikálisaira gondolok, Lukács Györgyre, Mannheim Károlyra, Polányi Károlyra és Hauser Arnoldra.

Lehet Lukácsot, mint filozófust kizárni a magyar szociológia panteonjából? Aligha. S nemcsak azért, mert Max Weber személyes barátai közé fogadta, hanem mert a korai Lukács munkássága *A lélek és formák*-tól (1910), *A modern dráma fejlődéstörténet*-én (1911) keresztül *A regény elmélete*-ig (1916) nemcsak Weber-t bővölte el, de ezek a művek meghatározó jelentőségűek a kulturális szociológia kialakulásában. S nehogy megfeledkezzünk *A történelem és osztálytudat*-ról (1923) ami nélkül nincs Frankfurti iskola, Marcuse, Adorno, Horkheimer és nincs természetesen Jürgen Habermas, nincs kritikai elmélet s nincs nyugati Marxizmus.

Mannheim Károly, Lukács barátja és nagy vitapartnere 1919-ben a Bölcsészkar oktatója (így tehát „intézményépítésben” is a magyar szociológia alapítója) Lukács mellett a legnagyobb világsztár. Igaz, fő műve *Az ideológia és utópia* már emigrációban németül jelenik meg (1929) de kimutathatóan a 10-es évek Vasárnapi körének a vitái által megtermékenyített remekmű.

Hauser Arnold ugyanebből a körből került ki s bár a programja Lukács kritikája, de fő műve *A művészet és irodalom társadalomtörténete*, (1953) elképzelhetetlen lenne *A modern dráma fejlődéstörténete* és *A regény elmélete* nélkül.

S Polányi Károly. Hogy maradhatott ki a magyar szociológia történetéből a Galilei kör egy fő figurája, *A nagy változás* (1944) című könyvnek a szerzője? Ezt a művet a 20. század 100 legjobb könyve között tartják számon.

Ennyit baráti kiegészítésként Huszár Tibor remek magyar szociológia története könyvéhez. Fontosabb megjegyzésem viszont, hogy a 20. század első évtizedeiben nincs érdemleges szociográfia, a társadalomkritikai funkciót maradéktalanul egy filozófiailag orientált szociológia töltötte be.

Mindennek 1919-ben vége lett, megtörtént az első helycserés támadás, a társadalomkritikai missziót abban az ellenforradalmi korszakban, melyben a kritikai társadalomelmélet elfogadhatatlan volt – nem kevés politikai rizikót vállalva – a magyar szociográfia töltötte be a harmincas évek közepétől a negyvenes évek elejéig. Ezekben a könyvekben² a két világháború közötti Magyarország társadalmi – főleg falusi – viszonyainak megsemmisítő kritikáját olvashattuk. De ebben az időszakban említésre méltó szociológiai mű nem születik – kivéve az emigrációba kényszerült szerzőket. Rézler Gyula, aki bár maga is végzett szociográfiai kutatást – munkások körében – s aki fogékonyabb volt az éppen kialakulóban levő amerikai „tudományos szociológia” módszertani fegyelmezettsége iránt meglehetősen kritikusan értékeli a szociográfiát: *Falukutatók és szociográfusok* (1943) című könyvében éppenséggel a falukutatók módszertani felkészületlensége miatt. Rézler módszertani kritikai megjegyzéseit elfogadva azt hangsúlyoznám, hogy a két világháború közötti szociográfia ugyan nem tudta megközelíteni az első korszak, az 1910-es évek magyar szociológiájának a világszínvonalát. de az adott történelmi-politikai viszonyok között bátor társadalom kritikájával és Erdei rendkívüli elméleti kreativitásával mondhatnánk „helyettesítette” a korszakban lehetetlenné vált szociológiát.

A második „helycserére” az 1960-as évek „jégzajlásában” került sor. Az államszocializmus első másfél évtizedében „tudományos szociológia” burzoá áltudománynak számított, de nem volt tér – néhány kivételtől eltekintve – kritikai szociográfiára sem. Az 1960-as években viszont egy rövid ideig úgy tűnt, mintha – s nem csak Magyarországon, hanem Jugoszláviában, Lengyelországban, Csehszlovákiában, sőt még a Szovjetunióban is – mintha egy ablak nyílt volna meg a jövőre. Az akkor partvonalra szorított, de onnan visszaigyekvő Lukács meghirdette a Marxizmus reneszánszát s bejelentette a „budapesti iskola” megalakulását.

² Illyés Gyula *A puszták népétől* (1936), Szabó Zoltán *A Tardi helyzet-éig* (1936), Kovács Imre *A néma forradalom-ig* (1937), Erdei Ferenc számos remekművéig: *Futóhomok* (1937), *A magyar város* (1939), *A magyar falu* (1940), *A magyar paraszttársadalom* (1941).

Lukácsnak annyiban igazra volt, hogy a 60-as, 70-es években az 1956-os traumát lerázva egy reformista, többnyire nyíltan szovjet marxizmus ellenes nyugati Marxizmusnak legalábbis ideiglenesen voltak sikerei különösen az akadémia világban. Gondolhatunk itt Althusser-re és Poulantzas-ra, Offe-ra, a fiatal Habermas-ra, Miliband-re, Benedict és Perry Anderson-ra, Eric Hobsbawm-ra. Az ő műveik a Ph.D. kurzusok kötelező irodalmává vált. Ebben a reneszánszban a fiatal Lukácsnak (illetve a fiatal Marxnak) s az ő kelet-európai követőinek, a Praxis csoportnak, Kolakowskinak s különösképpen Lukács magyar tanítványainak, Hellernek, Fehérnek, Márkusnak, Vajdának jelentős szerepe volt. s különösen a „budapesti iskola” meghatározó szerepet játszott abban, hogy az éledező magyar szociológia társadalomkritikai szerepet vállaljon magára s a jégzajlásnak ebben a korában szinte elvegye a tért a kritikai szociográfiától. A 10-es éveket idézve ismét egy kritikai társadalomelméletté ötvöződött a „szociologizáló filozófia”³ – én ezért szívesebben a „második budapesti iskoláról beszelnék”⁴. Ez a születőfélben levő magyar szociológia nem tiszta replikációja a 10-es évek Vasárnapi Körének, vagy Galilei Körének. A szociologizáló filozófiát, aminek ebben a korszakban egy szerintem kiemelkedő műve Kolosi Tamás első könyve (1974) kiegészíti egy kritikai hangvétellel kísérletező, jórészt amerikai stílusú empirikus szociológia. Ennek egy jeles darabja Héthy és Makó nagyszerű könyve (1972), Kemény István mives tanulmánya a munkásságról (1972) illetve cigánykutatásai (1972), Ferge (1969) társadalmi egyenlőtlenség kutatásai, Ladányi iskolakutatásai (1988). A szociográfia is újraéledezik, részben ötvöződik a szociológiával, hiszen a képzettség nélkül Zeus fejéből Pallas Athéné-ként kiugró szociológus generáció kvantitatív tudása nem volt sok, ezért adataik gyakran mély-interjúkból, megfigyelésekből származnak (ennek talán legszebb példája Losonczy Ágnes munkássága). Ebben a korszakban a szociográfia nem helyettesíti (mint azt a 30-as években tette) inkább kiegészíti a kritikai szociológiát. A Magyarország Felfedezése sorozat által serkentve futószalagon születnek „szociográfiák”, de amennyire meg tudom ítélni nem érik el a harmincas évek színvonalát és indultatos aktivizmusát. Erdei Ferenc is próbálkozik még egy szociográfiával – *A város és vidéke* című könyvével (1972) –, de hol van ez a 30-as évek

³ Lukács dráma könyvével kapcsolatban már Nyíri Kristóf felhívta a figyelmet a könyv szociológiai jellegére („A monarchia szellemi életéről” – 1980), illetve ezt nevezi szellemesen a magyar filozófia szociologizáló hagyományának Demeter Tamás (2007)

⁴ A Critique – egyébként trockista – folyóiratban írtam is erről egy ki tanulmányt 1977-es évfolyamában

végének 40-es évek elejének az Erdeitől. Vagy tudatlanságom, vagy személyes elfogultságom vezérelhet, amikor azt írom, a kor igazi, világsikert elért „szociográfiai” remekműve Haraszi Miklós *Darabbér*-e (1977) volt.

De a hatvanas évek elején megindult légzajlás tisztavízű életű volt, legalábbis a kritikai szociológiát illetően, a politika méltatlankodása elől jó menedéket nyújtott az amerikai típusú kvantitatív tudományos szociológia, amiben Andorkától Kolosiig a magyar szociológia világszínvonalú, de a társadalomkritikai szellemtől óvatosan távolságot tartó pozíciót vett fel. Voltak persze kivételek, főleg Fergére, Szalai Erzsébetre és Hankiss-ra gondolok, de a Helyzet Műhely megjelenéséig én nem igazán tudok kritikai szociológiai társadalomelemzésről a „második budapesti iskola” halálával bekövetkezett űrt pedig mintha a szociográfia se töltötte volna be. Más volt a helyzet a közgazdaságtanban, ott a 70-es, 80-as évek éppenséggel izgalmas korszak, amiben a legnagyobb szerepet Kornai *Hiány* című remekműve játszotta (1980).

Ugyanakkor a 30-as évekhez hasonló remekművekkel a szociográfia sem helyettesítette a gyengélkedő szociológiát bár annak belső módszertani gyengeségei miatt igencsak jól jött volna egy kis segítség. Erről a módszertani nyavalyáról „A szociológia hármass válsága” címen legutóbb a socio.hu-ban magyarul is megjelent írásomban részletesebben írtam (2015). Ez az 1980-as óta fenyegető válság – a kauzalitás problémájának a központba állítása – tulajdonképpen minden társadalomtudományt érint, de a közgazdaságtan és a politológia legalább azt hiszi, hogy van rá megoldása (abban, hogy ez „igazi megoldás” lenne, én ugyan kételkedek) de a szociológia mintegy „lemaradt” a másik két fontos társadalomkutatás mögött.

A kauzalitás kérdése a társadalom-tudományokat, amióta a tudományágak függetlenül egymástól a 19. században mindvégig végigkísérte. Vajon tudjuk-e a társadalmi jelenségeket magyarázni, vagy mindössze interpretálni tudjuk azokat? Ha nem tudunk kauzális magyarázatokat adni jogunk van-e a „tudomány” rangjára igényt tartanunk? A survey adatokat elegánsan sok változós elemzésekkel manipuláló társadalomkutatás úgy tűnt, mint a erre a kérdésre választ tudott volna adni. De fokozatosan veszítettük hitünket a survey adatokban (egyre költségesebbek s egyre nagyobb a válasz-megtagadás) s egyre tudatosabbak vagyunk a tekintetben, hogy ezek az adatok csak korrelációkat mérnek, s nem kauzalitást magyaráznak s erre a statisztikai módszerek szofisztikáltsága nem ad megoldást. Kauzális hipotézisek teszteléséhez kísérleti módszerre s nem véletlen kiválasztásra, hanem véletlen kijelölésre van szükség. Közgazdászok és politológusok egyre inkább ebbe az irányba indultak el, de a legtöbb szociológus van annyira etnográfus, hogy az így előállított „plasztik” adatokban be bízson

meg túlságosan. Ha politikailag zivataros időkben a partra szorított szociológiát a szociográfia segítette ki, remélhetünk-e ilyenkor segítséget ma az etnográfától?

2. A SZOCIOGRÁFIA MÓDSZERTANI VAGY POLITIKAI VÁLASZA. TANULSÁGOK AZ AMERIKAI ETNOGRÁFIA HÁROM ISKOLÁJÁBÓL

Az amerikai szociográfia – ott inkább ezt a kutatási tradíciót etnográfának nevezik – a 30-as évek magyar szociográfiájához hasonló hagyományokból indult (ezt nevezem az „első Chicago iskolának”). Ez az irányzat a kvantitatív „tudományos” szociológia fénykorában adatait tekintve nem tűnik kellőképpen tudományosnak s kétségek merülnek fel elméleti értékét illetően is (túlságosan „leíró”, nem kellőképpen hipotézisekkel dolgozó módszer). Ezekre a dilemmákra az elmúlt néhány évtizedben két egymással vetélkedő (jó esetben egymást kiegészítő) válasz születik. A „második Chicago iskola” az adatgyűjtés és elemzés tudományosságára próbál választ adni. Az általam „Berkeley iskolának” nevezett irányzat viszont elveti a második Chicago iskola módszertani pedantériáját (azt túlságosan „induktívnek” találja) s azt hangsúlyozza, hogy tudományos kutatásnak elméleti hipotézisekből kell kiindulnia (ezért módszertanát illetően inkább deduktív).

Az első Chicago iskola

Az 1920-as években, illetve az 1930-as évek elején egy olyan típusú etnográfia/szociográfia alakul ki, ami nagyon hasonlít a hozzá időben is közel álló magyar szociográfia aranykorához. Neil Anderson 1923-ban publikálja a „The hobbo” című remekművét a chicago-i hajléktalanokról. Hasonló jellegű mű Harvey Zorbaugh „The Gold Coast and the Slum” (1929) című kötete, Caroline Ware monográfiája Greenwich Village-ről (1935). Frederick Trasher a „gangekről” írt monográfiája (1927) s nem utolsósorban Louis Wirth-nek a történetileg és elméletileg inkább informált – ilyen értelemben Erdei megközelítéséhez közel álló gettóval foglalkozó könyve (1928).

Ezek a művek főként abban különböznek a magyar szociográfia mesteri alkotásaitól, hogy nem falusi társadalmakról szólnak (falvak az USA-ban nem léteztek), hanem városi jelenségeknek, illetve városrészeknek gazdag s társadalomkritikai leírását adják. Ez a megközelítés igencsak vádolható Rézler Gyula magyar falukutatás kritikájával, erős a politikai hangsúly s ezt nem igazolja a módszertani akkurátusság.

A harmincas évek közepétől a Chicago iskola két szempontból is hanyatlik: megjelenik a jóval tudományosabbnak tűnő, survey alapú, gondos statisztikai elemzés illetve George Herbert Mead „szimbolikus interakcionizmusa” (1934) azt a kérdést feszegeti elméletileg elegánsan (s ez a „kvantitatív tudományos szociológiának” legalább annyira kritikája, mint a korai városi etnográfiának), hogy a társadalomkutató nem erőlteti-e rá a maga értelmezését a cselekvők viselkedésére? Nem kellene-e valamiképpen magunkat a cselekvők helyébe képzelniünk s éltvillágukat az ő saját szemükön, tapasztalatukon keresztül magyarázniuk?

A második Chicago iskola

A módszertani problémára többféle válasz születik. Garfinkel „etnomethodológiája” (1967), Schegloff „conversation analysis”-e (2007). Erving Goffman szociológiája arra próbál választ adni, hogy kerülheti el a kutató azt a csapdát, hogy ne a saját világlátását és értelmezését erőltesse a megfigyeltre, hanem azoknak a „mondén”, mindennapi élet-tapasztalatait értse meg (1956). Ennek a legradikálisabb formája a „conversation analysis”, mely arra törekszik, hogy ne a társadalomkutató kérdezzen, hanem a természetes körülmények között lezajló emberek közötti interakciót rögzítse s azt a lehető legpontosabban „lekottázza”.

A Northwestern University karizmatikus etnográfiai guruja, Howard Becker – a szimbolikus interakcionalizmus „kvantitatív tudományos szociológia” kritikájával egyetértve – egy olyan etnográfiát kísérelt meg létre hozni, mely az „adatainak” kezelésében éppenséggel ha lehet pontosabb, mint a „kvantitatív tudományos szociológia”. Ennek példamutató műve az 1973-ban megjelent „Outsiders” című műve (az úgynevezett „labelling” elmélet gondos elemzése). Nagy tanítványi kör vette Beckert-t körül. Annak legkiválóbb képviselői Mitch Duneier (1992) and Elijah Anderson (1978), akik remekműveik sorozatával gazdagították a társadalom-tudományi irodalmat.

A Berkeley iskola

Az elmúlt három-négy évtizedben A University of California-Berkeley-ben kialakulóban van az etnográfia új iskolája, aminek legjelesebb képviselői Michael Burawoy (1979) és Loïc Wacquant. Wacquant egy „megsemmisítő” kritikát írt az American Journal of Sociology-ban (2002) a második Chicago Iskola legjelesebb képviselőiről, így Duneier-ről és Andersonról azzal vádolva őket, hogy társadalomkritika helyett „idealizálják” a rendszer áldozatait. Erre egyébként legfontosabb empirikus könyvében (2004)

ő is hajlamos. Bár a második Chicago iskola újabb műveiben igyekszik a társadalomelméleti és társadalomkritikai kérdéseket jobban hangsúlyozni módszertanából következően nem kétséges, hogy empátiát mutat kutatási „szubjektumaival” szemben s elméleti előfeltevéseit nem ellenőrzi tudományi pontossággal. A Berkeley-i Iskola ezzel szemben mindig elméleti előfeltevésekből indul ki, szándéka inkább a világ megváltoztatása s nem csupán megértése (Marx Tizenegyedik Feuerbach tézisének a szellemében). Ugyanakkor kétségtelen, hogy Burawoy is, Wacquant is – s tanítványaik is – remekműveket alkottak, az etnográfia jövője nem annyira vagy-vagy, hanem is-is.

3. SZÜKSÉGE VAN-E A MAGYAR SZOCIOLÓGIÁNAK MA AZ ETNOGRÁFIA MENTŐAKCIÓJÁRA?

Zárszóként: meg kell-e mentenie a magyar szociológiát az etnográfának, mint azt a harmincas illetve az államszocializmus különböző korszakaiban tette.

Bevezetőül: alig három éve jöttem haza Magyarországra 40 éves kényszerű külföldi tartózkodásom után. Nem ismerem kellőképpen a hazai irodalmat, olvastam jó etnográfiai munkákat, a hazai szociológiai irodalom inkább többnyire kedvemet szegte. De ennek alapvető oka, amit a „szociológia hármas válságában” próbáltam kifejtetni.

A szociográfia nem oldhatja meg a szociológia módszertani válságát (amit leginkább a survey módszer összeomlása jelez). Az etnográfia kiegészítő módszerként jó: de eredményei nem replikálhatók (ami a modern tudomány alapkritériuma), s nem ad semmi választ a „selection” problémára. Igen, lehet elméletileg igényesebb, de a Berkeley Iskola elméleti előfeltevései többnyire ideológiai jellegűek s nem tudományosak tehát nem adnak kielégítő választ a szociológia elméleti válságára, az elméleti eklekticizmusra. S van-e szükség etnográfiára, hogy a szociológia visszanyerje a társadalomkritikai funkcióját? Ugyan miért lenne? Ma milyen könyvet kellene írni ahhoz, hogy valaki a Gyorskocsi utcában kössön ki? A szociológia ma Kelet Európában nem azért viszonylag irreleváns, mint kritikai tudomány, mert despotikus rendszerek nem engedik szóhoz jutni (bár elismerem: kritikai kutatások finanszírozását a mindenkori kormányzatok vagy nem, vagy csak csekély mértékben támogatják), hanem mert hihető módszerek és koherens elméletek hiányában csak napi-politikai vitákhoz tud hozzászólni s nincs mondandója a társadalmak perspektivikus problémákhoz.

Konklúzióm: az etnográfusok csak folytassák a jó munkát (ott állami finanszírozás egyébként sem jelent akkora akadályt) a szociológusok pedig szembesüljenek a szakma hármass válságával:

1. ha kidolgoznak új – a kísérletek és internet felé nyitottabb – módszereket;
2. ha túl lépnek a politikai korrektség által diktált elméleti eklekticizmuson s feszes elméleti hipotézisekkel dolgoznak;
3. akkor politikai válságok is megoldódnak s a szociológia ismét olyan szakmává lesz, amit a legjobb hallgatók akarnak főzakként választani s abban doktorálni.

Én ezt neveztem valamikor „neo-klasszikus” szociológiának (Eyal, Szelényi, Townsley, 2001 és 2003)

HIVATKOZOTT MŰVEK

- Anderson, Elijah. 1978. *A Place on the Corner*. Chicago: University of Chicago Press
- Anderson, Neil. 1923. *The Hobbo: the Sociology of Homeless Men*. Chicago: University of Chicago Press.
- Beckert, Howard. 1973. *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press
- Burawoy, Michael. 1979. *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process under Monopoly Capitalism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Demeter _Tamás. 2007. A magyar filozófia szociologizáló hagyománya. *Világosság*, No.4: 1–20
- Duneier, Mitch, 1992. *Slim's Table: Race, Respectability and Masculinity*. Chicago: University of Chicago Press.
- Erdei Ferenc.1937. *Futóhomok*. Budapest: Athenaeum
- Erdei Ferenc.1939. *A magyar város*. Budapest: Athenaeum
- Erdei Ferenc.1940. *A magyar falu*. Budapest: Athenaeum
- Erdei Ferenc.1941. *A magyar paraszttársadalom*. Budapest: Franklin társulat
- Erdei Ferenc. 1972. *A város és vidéke*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Eyal, Gil, Ivan Szelényi and Eleanor Townsley. 2001. The Utopia of Post-socialist Theory and the Ironic View of Neo-Classical Sociology, *American Journal of Sociology*, 196(4):1121–1128
- Eyal, Gil, Ivan Szelényi and Eleanor Townsley.2003. „On Irony: an Invitation to Neo-Classical Sociology”, *Thesis Eleven*, 73: 5–41
- Ferge Zsuzsa.1969. *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó
- Garfinkel. Harold. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. New York: Prentice Hall
- Goffman, Irving. 1956. *The Presentation of the Self in Everyday Life*. Edinburgh: University of Edinburgh
- Haraszti, Miklos. 1977. *A Worker in a Workers State*. New York: Penguin
- Hauser, Arnold. 1951. *The Social History of Art. (A művészet és irodalom társadalomtörténete)*, New York: Alfred Knopf

- Héthy, Lajos és Makó Csaba. 1972. *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Huszár Tibor. 2015. *A magyar szociológia története*. Budapest: Osiris Kiadó
- Illyés Gyula. 1936. *A puszták népe*. Budapest: Nyugat Kiadás
- Kemény István. 1972. „A magyar munkásosztály rétegződése”, *Szociológia*, 1(1): 36–48
- Kemény István. 1972. *A magyarországi cigányság helyzete*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Csoport.
- Kolosi Tamás. 1974. *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Kornai János. 1980. *A hiány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi kiadó
- Kovács Imre. 1937. *A néma forradalom*. Budapest: Cserépfalvi
- Ladányi János és Csanádi Gábor. 1988. *Szelekció az általános Iskolában*. Budapest: Magvető
- Losonczy Ágnes. 1974. *Az életmódról*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Lukács György. 1910. *A lélek és formák*. Budapest: Franklin Társulat
- Lukács György. 1911. *A modern dráma fejlődésének története*. Budapest: Franklin Társulat
- Lukács, Georg. [1914] 1920 *Die Theorie des Romans*. [A regény elmélete.] Berlin: Paul Kassirer. A könyv németül 1916-ban két folytatásban folyóiratciként már megjelent németül, in *Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft*, No.3: 226–271, No.4: 390–431.
- Lukács, Georg. 1923. *Geschichte und Klassenbewusstsein*. [Történetem és osztálytudat.] Berlin: Der Malik Verlag
- Mannheim, Karl. 1929. *Ideologie und Utopie*. [Ideológia és utópia.] Bonn: Cohen
- Mead, George Herbert. 1934. *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nyíri Kristóf. 1980. *A monarchia szellemi életéről*. Budapest: Kossuth
- Polanyi Karl. 1944. *The Great Transformation*. [A nagy átalakulás.] New York: Farrar&Rinehart
- Rézler Gyula. 1943. *Falukutatók és szociográfusok*. Budapest: Faust Kiadás
- Schegloff, Emanuel. 2007. *Sequence Organization in Interaction: A Primer in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press
- Szabó Zoltán. 1936. *A tardi helyzet*. Budapest: Cserépfalvi kiadó
- Szelenyi, Ivan. 1977. „Notes on the 'Budapest school'”, *Critique*, 7(1): 61.67
- Szelenyi, Ivan. 2015. „The Triple Crisis of US Sociology”, *Global Dialogue* 5(2)
- Trasher, Frederick M. 1927. *The Gang*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wacquant, Loic. 2002. „Scrutinizing the Street Poverty, Morality and the Pitfalls of Urban Ethnography”, *American Journal of Sociology*, 107(6): 1468–1532
- Wacquant, Loic. 2004. *Body and Soul: Ethnographic Notebooks of an Apprentice Boxer*. New York: Oxford University Press.
- Ware, Caroline. 1935. *Greenwich Village*. New York: Houghton Mifflin Co.
- Wirth, Louis. 1928. *The Ghetto*. Chicago: University of Chicago Press.
- Zorbaugh, Harvey. 1929. *The Gold Coast and the Slum*. Chicago: The University of Chicago Press.

SUMMARY

Introductory Thoughts: Sociology and Sociography

This paper addresses two loosely interconnected questions. The first part of the paper deals with the changing roles of sociology and ethnography in Hungary during the 20th century. The first two decades promised an extraordinary blossoming of a theoretically sophisticated, but socially engaged sociology, what I call the „first Budapest school” (representatives were George Lukacs, Karl Polanyi, Karl Mannheim, Arnold Hauser). This came to an abrupt end in 1919, but ethnography stepped in and produced powerful, socially critical work. With the softening of the Kadar regime from the mid-1960s until the mid-1970s a new critical sociology emerged (I call this the „second Budapest school”), but with a conservative political turn this also ended prematurely.

In the second part of the paper I address the problem of the „triple crisis” of American (arguably not just American) sociology (loss of traditional methodology, dissolution of a coherent theory and loss of social, critical orientation). Can ethnography help sociology to move out of this crisis? I distinguish three schools of ethnography in the US, the first and second Chicago Schools and the Berkeley School. With rigorous data gathering of the second Chicago school, with social commitment of the first Chicago School and the theoretical ambitions of the Berkeley School sociology may find inspiration in ethnography

Nagy J. Endre

A szociográfiai kutatás módszertani dilemmái

A szerző rövid módszertani írásban egy konkrét kutatás kapcsán felmerült dilemmákat ábrázolja, amihez szükséges röviden utalni a falukutatói esetre, ami kapcsán e dilemmák a szerzőben felmerültek. A szerző egy falukutatóra támaszkodva leír egy különös esetet, amikor is a posztkommunista polgármesterrel szembeállt egy tradicionális, népegyházi vallásosan orientált polgármester. Az ellentét, ami végigvonult a civil társadalmi képződményeken is, a falut majdnem működésképtelenné tette. Ekkor lépett fel egy rendkívül választáson egy harmadik jelölt, akinek dédnagyapja volt a falu egyik gazdag földbirtokosa, akit kuláknak nyilvánítottak, a fiát ötvenhat után meghurcolták, úgyhogy a lányuk ügyészi pályát választott, ahonnan meghívták a rendkívüli polgármester választásra. Ő szembefordult mind a posztkommunista, mind népegyházi vallásos jelölttel, és egy harmadik típusú vallásságot képviselve, győzött a rendkívüli választáson. A szerző ezen eset kapcsán veti fel a dilemmákat: 1. tények vagy fogalmak; 2. megragadhatók-e az elemi események; 3. az inverz operacionalizáció dilemmái. A fejtegetésbe besző két kitérőt, az egyik „sűrű leírással” foglalkozik, a másik Mannheim nyomán a dokumentatív értelmet keresi.

BEVEZETÉS

Dilemma 1.: tények vagy fogalmak?

A falukutató műfaja egy történeti individuum, szociokronika. A történeti individuum fogalma weberi eredetű. Mint a *Gazdaság és társadalomnak* (M. Weber, 1970) A szociológia alapfogalmai c. részében kifejti: a szociológia a történet általános szabályait keresi, ezzel szemben a történettudományok az individuálisan jellemzőt. Például Rickert elkülöníti a természettudományokat és kultúrtudományokat. Előbbiekre Bergson idézi „ruhákat szabnak, melyek Péterre és Pálra is jók” (H. Rickert, 1923.35), vagyis: sza-

bályszerűségeket keres. Ezzel szemben a kultúrtudományok ún. értékeszmékre vonatkoztatás révén választják ki tárgyukat. Pl. Ranke: A pápák története, nem keres törvényszerűségeket, mégis tudományos, mert egy történeti individuum-sorozatot kutat végig (Ld. Rickert, 1923.67). Weber még azt fűzi hozzá apró betűben, hogy ha okságot kutatunk, ebben segít az univerzális szabályok alkalmazása, de mégis egy individuális ok lesz, amit megtalálunk: „Az okság kérdése, amikor valamely jelenség individualitásáról van szó, nem törvények kérdése, hanem konkrét oksági összefüggéseké; nem arra kell választ adni, hogy milyen formula alá kell a jelenséget példászerűen besorolni, hanem arra, hogy milyen individuális konstellációnak az eredményét kell benne látni; valamit valaminek kell tulajdonítanunk, valamit valamivel meg kell okolnunk. Valahányszor oksági magyarázatot akarunk adni a kultúra valamelyik jelenségére... az okozat létrejöttében érvényesülő törvények ismerete a vizsgálatnak nem lehet célja, csak eszköze” (Weber, 1970.38).

Mármost, amikor elmegyünk egy faluba, nyilván egy történeti individuumot vizsgálunk. Azzal azonban, hogy bekapcsoljuk a más falvak kutatásában szerzett tapasztalatainkat, hogy felhasználunk egy szociológiai elméletet (mondjuk a szocializmus politikaelméletét) vagy ennek egyes teorémáit (pl. a helyi hatalomra vonatkozó elméleteket, ld. pl. Gombár Csaba: nincs helyi hatalom, stb., stb., migráció, mobilitás, stb., Gombár, 1984. 32.), ezzel a történeti individuumot behelyezzük egy tágabb környezetbe, vagyis Webert követve, egybevetjük a konkrét individuális jelenséget a törvényszerűvel, s ettől lesz „szoció”, mint régen neveztem: szociálkrónika.

Kutatásaink ezért nem pusztán leíró szociográfiai jellegűek, hanem egy meghatározott problémának konkrét terepen történő vizsgálatait, ami azt jelenti, hogy *a probléma bizonyos terminusokban eleve meg volt fogalmazva*, ami, bár elvileg a problémának más terepen való vizsgálata is teljesen legitim, a kutatói érdeklődés következtében „önkéntesen” vezetett a kutatási terep kiválasztásához. A probléma terminusai azonban olyan absztrakciós szinten voltak definiálva (esetünkben: önkormányzati-polgármesteri választás), hogy elkerülhetetlenné vált ezeknek az operacionalizálása. Ez azonban nem a szociológiai metodológiai kézikönyvek iskolás módján történt, mintegy az absztrakt fogalmaknak dimenziókra és (mérhető) mutatókra való lebontása révén, hanem olyanképpen, hogy első megközelítésben magában a kutató tényfeltárásban, a dokumentumok vizsgálatában, illetve az interjúkban, átvettük a kutatási terepen tevékenykedő emberek hétköznapi nyelvezetét, illetve a kapcsolódó szaktudományok (pl. a jogtudomány, közigazgatás-tudomány) szakfogalmait, s az „elemi eseményeket” először is e fogalmak segítségével rögzítettük (ld. lentebb). A Shütz-féle

tudásszociológia fogalmaival élve, ilyen másodlagos konstruktumokkal kezdtük a munkát, amely konstruktumok Schütz szerint sem mások, mint a mindennapi életben honos, józan köznapi észjárásnak a konstruktumai második hatványon (Schütz, 1984. 181.) (illetve harmadikon, ha egy más tudomány fogalmaihoz folyamodunk). Ugyanis a valóságos cselekvő emberek részint hétköznapi terminusokban, részint minden tudomány rá jellemző, szakspecifikus konstruktumokban ragadja meg a tényeket, amelyek anyagot szolgáltatnak a szociológia specifikus konstrukciói számára (és persze megfordítva is). Ha pl. a kutatás folyamán rögzítjük egyik interjú alanyunk, a polgármesterasszony ama fejtegetését, amelyben elmeséli saját családjának történetét a dédnagyapjától kezdve, a köznapi észjárás elsődleges konstruktumaiban (születés, a dédpapa kulákként üldözése, tanulmányok, foglalkozás, költözködés, állásváltztatás), vagy legfeljebb jogi-igazgatási terminusokban, mi ezeket áttesszük olyan szociológiai fogalmakba, mint pl. területi mobilitás, inter- és intragenerációs mobilitás, a mechanikus szolidaritás megsértése á la Durkheim, stb. De az ő számára a fejtegetésnek az értelme aktuális relevancia-készletétől függ, tehát pl. hogy ő egy interjúszituációban van, és ezt el is mondja. De már a mi számunkra,

mint az előbbi zárójeles megyejegyzés is mutatja, több tudományágat (pl. történettudomány, jogtudomány, szociológia) érintő, megannyi más és más releváns jelentéssel bíró ún. másodlagos konstruktumokban foglalt releváns jelentések adódnak. Az pl. hogy a nagyapa a két nagybirtokos után a harmadik legnagyobb földterülettel rendelkezett a faluban, hogy ezért kulákká lett nyilvánítva, elvették a házat, kénytelen volt elköltözni, stb., nos, ez az ő elmondásában mint *családtörténeti* konstruktum, a mi számunkra *társadalomtörténeti-szociológiai* konstruktummá változik. Az ő számára egy családtörténet az, ami számunkra beilleszkedik egy pártállami szocializmus történetbe, mert ezt mi ismerjük már máshonnani tanulmányainkból. A közigazgatás-tudományi vagy jogtudományi fogalmak (önkormányzat, helyi hatalom, osztályvezető, stb.) a vállalati gazdaságtani fogalmak (beruházás, vállalkozás, igazgató) önmagukban nekünk, akik meg akarunk érteni (a megértő szociológia értelmében) egy eseménysort, egy szekvenciális történetet, semmit sem mondanak. Amikor mi egy államjogi-közigazgatási egység, egy falusi önkormányzat történéseit vizsgáljuk, tisztában kell lennünk azzal *a jogi kerettel*, amiben az individuális események lezajlanak. Tehát kb. tudni kell, hogy mit ír elő a jogszabály a polgármester választásra, hogyan kell jelölni, szavazni, stb. De ha a jogszabályi értelem egybeesne a szociológiai értelemmel, magyarul, ha elég volna a jogszabály ismerete, nem volna szükség szociológiára. De mivel a jogszabály egyrészt absztraktabb, mint a valóság, másrészt a jogi keretek kitöltése is számtalan variációt foglalhat magában a gyakorlatban, ezért meg kell keresnünk in concreto, hogy mi is volt az a motívum, ami a cselekvőket mozgatta.

E három megközelítési aspektusban(köznapi nyelv, más szaktudományok terminusai, és miénk szociológiai) tulajdonképpen rendelkezésünkre állnak (bár kissé sterilizált példákban) a leíró kategóriák, amelyek segítségével az elemi eseményeket megragadhatjuk.

Dilemma 2.: Lehetséges-e az elemi események megragadása?

Az elemi események megragadása a következőképpen történik. Először átvizsgáljuk az önkormányzati testületek jegyzőkönyveit, majd hozzájuk olvasunk az egyéb hozzáférhető dokumentumokban. Ezután interjúkat készítünk a főbb szereplőkkel, és ezzel kiegészítve lerögzítjük az ún. *elemi* eseményeket, ami kiad egy szekvenciát. Miután ez megvan, megpróbáljuk értelmezni az eseményeket, most már szociológiai fogalmakba áthelyezve. Egyáltalában véve a mindennapi élet konstruktumain felülemelkedve, *tudományos leírást adhatunk (mert hisz tudományok terminusaiban rögzítjük az elemi eseményeket)*. Ez még azonban „csak leírás”. „Csak” – mondjuk,

noha már a jelenség leírása igen komoly erőfeszítéseket igényel, egyáltalán: már az elemi esemény felkutatása, megtalálása sokszor (és ezt minden empirikus kutató állandóan tapasztalja) szerencsén múlik, hallatlan odafigyelést és igen gyakran forráskritikai „aprómunkát” igényel (Sokszor véletlen, ld. Beremendi példa: a kutatás után spontán beszélgetés a szálloda recepcióásával). Mindezek ellenére természetesen ez nem elegendő egy problémaorientált kutatás esetében. Tudniillik, az elemi események szaktudományos konstruktumai, a tények, az egyik esetben számításba jönnek, a másikban nem. A megismerő érdeklődésünk dönti el, hogy egy elemi esemény releváns lesz-e vagy sem. Az elemi eseményekből létrehozott konstruktumok mint tények, csak a leírás számára elegendőek, de minden szaktudományon belül újabb konstruktumokra van szükség, ha a kutatás *problémára* irányul (pl. a mi esetünkben: miért bomlott fel a képviselőtestület, miért írtak ki új választást, miért győzött „a harmadik erő”), amelyek tulajdonképpen harmadik hatványon lévő konstruktumoknak tekintendők.

Példánkban a köznapi észjárás konstruktuma, ami pl. polgárásszony származása, családi biográfiája, azért releváns, mert van egy gyanúnk arra, hogy a rendszerváltás után, intergenerációs mobilitás révén, a korábbi tradicionális „tőke” birtokosok újra színre léptek, a nagyapák vagy apák a fiakban vagy leányaikban átvették a korábbi apai szerepeket (ld. Juhász Pál: megszakított polgárosodás).

Kitérő: a sűrű leírás

E ponton folyamodjunk az amerikai Gilbert Ryle által bevezetett, de Clifford Geertz által az antropológiai kutatásra alkalmazott „sűrű leírás” (thick description) útmutatásaihoz (Geertz, 1994.). Tudniillik egy falukutatás, mint történeti individuum, nagyon is hasonlít az antropológiai leíráshoz. Ugyanis úgy csöppenünk be a faluba, mint egy európai, mondjuk, mint Malinowski, a Trobriand szigetekre. Sokszor azt sem tudjuk, hogy mire vagyunk kíváncsiak. Persze előzetesen már tájékozódunk, megnézzük a vonatkozó statisztikákat, tudjuk, hogy pl. a vallásos élet iránt, vagy a szociális problémák stb., stb. érdeklődünk, mert már valamit tudunk a községről. Mint láttuk, van egy jó módszerünk: át kell nézni az első egy-két napon a testületi ülési jegyzőkönyveket, mert ebbe minden községi probléma beszüremkedik. De hogy mi lesz a kutatatandó eset, ez csak ott dől sokszor. Namost, amikor megvan az ESET, a jegyzőkönyvek átnézése után, elkezdünk a szereplőkkel interjúzni. Tényleg hasonlóan vagyunk, mint mikor az antropológus elkezd beszélgetni egy bantu négerrel. Csak

itt egy nyelvet beszélünk. De mit is mond erről Wittgenstein: „Egyes emberekről... azt mondjuk, hogy átlátunk rajtuk. Ehhez a megfigyeléshez azonban fontos hozzátennünk, hogy az egyik emberi lény teljes rejtély is lehet a másik számára. Erre akkor jövünk rá, amikor egy idegen országba vetődünk, amelynek egészen mások a hagyományai; sőt, ez még feltűnőbb, ha egyébként ismerjük az ország nyelvét. Nem *értjük* az embereket (és nem azért, mert nem tudjuk, mit mondanak egymásnak.) Nem jövünk ki velük” (Geertz, 180.). Nos, ez a helyzet, mikor interjúzunk. De ha nem is akarunk egy bennszülötté válni egy faluban, meg kell őket érteni – noha magyarul beszélnek. Ők köznyelvi konstrukciókban fogalmaznak (első hatvány), illetve használnak szaktudományos konstruktumokat (másodlagos konstruktumok), ezt rögzítjük, majd megpróbáljuk áttenni szociológiai nyelvezetre.

Nézzük meg, hogy néz ez ki Geertznél egy konkrét példán: „a berber, a zsidó vagy a francia kultúrát azokkal a konstrukciókkal kel leírunk, amelyekkel elképzelésük szerint a berber, a zsidó vagy franciák értelmezik élményeiket, azokat a megfogalmazásokat kell használnunk, amelyekkel ők határozzák meg, hogy mi történik velük /=köznyelv/. Az értelmezések azon kategóriáiban kell íródniuk, amelyekben meghatározott csoporthoz tartozó személyek értelmezik élményeiket, hiszen azt állítjuk, hogy ezeket írják le; egyúttal azonban antropológiai leírások is /=vagyis ami esztünkben, amikor mi átírjuk őket: szociológiai kategóriák/, mert valójában antropológusoktól származnak” (Geertz, 1994.182.). Majd így összegezi: „Az antropológiai írások maguk is értelmezések, ráadásul másod- és harmadkézbelek (első kézből származó értesülések /=elemi események/ eleve csak 'bennszülöttektől' eredhetnek; az ő kultúrájukról van szó.) Ezek az értelmezések tehát fikciók; nem abban az értelemben, hogy tévesek, nem tényyszerűek vagy csupán 'mintha' gondolat kísérletek – a *fictio* szó eredeti jelentése vonatkozik rájuk: 'csináltak', 'alakítottak'. Cselekvőre orientált leírásokat konstruálni egy berber törzsfő, egy zsidó kereskedő és egy francia katona kapcsolatairól az 1912-es Marokkóban nyilvánvalóan a képzelet műve”, mint például Flaubert Beauvayné regénye, mondja Geertz, s bár létrehozásuk feltétele és célja más volt, mindkettő *fictio*- „csinálmány” (Geertz, 1994.183.). „Magyarázataink meggyőző erejét nem értelmezést nélkülöző adatok tömegén /elemi események/, abszolút ritka leírásokon kell lemérnünk, hanem azon, hogy a tudományos képzelet /=új szociológiai konstrukció/ mennyire képes bekapcsolni bennünket idegen emberek életének vérkeringésébe. Mint Thoreau mondta, nem érdemes körbeutazni a világot azért, hogy megszámoljuk, hány macska él Zanzibáron” (Geertz, 1994.184).

*Dilemma 3.: Tényektől hipotézisig vagy megfordítva:
inverz operacionalizáció*

Ezen a ponton most már láthatóvá lesz, hogy az elemi események rögzítését és elemi események szaktudományos aspektusából történt tényekké konstruálását is, végső soron a problémátételezés analitikus fogalmai orientálták és határozták meg. Nem arról volt szó tehát, hogy az analitikus fogalmaknak absztrakciójából indítva fokozatosan konkrétabb fogalmakhoz jutottunk volna el, míg végül egy immár igen konkrét fogalmat egy empirikus mutatóval azonosítottunk volna, ahogy mondjuk, a rétegződéskutatásoknál pl. az életmódot egyebek között úgy operacionalizálják, hogy a megkérdezett hányszor jár színházba (egy adott időegység alatt), hanem úgy, hogy az analitikus fogalommal (pl. intergenerációs mobilitás), belépünk a tágabb történetbe (hogyan lett polgármester?), s ezzel feldaraboljuk a történetet olyan elemi eseményekre, amelyek egyáltalán rögzíthetők. Ezáltal nyertük el a kutatás valóságos tárgyát, amelyet mint szukcesszív elemi tények halmazát, azaz empirikusan rögzíthető *történetst* foglaltuk másodlagos (vagy harmadlagos) szaktudományi aspektusú konstruktumokba, azaz tényekbe. Kutatástechnikailag azonban, Durkheimet követve (mutatis mutandis), arra törekedtünk, hogy minden dokumentumot és interjút felhasználtunk, ami relevánsnak tűnt (Durkheim, 1978, 37–67). Ilyen értelemben eleget tettünk a megfigyeléssel kapcsolatos durkheimi szabályoknak: a technikai, objektív és alkotás-lélektani korlátok között minden adatot rögzítettünk, ami a kiválasztott jelenség, kutatási terep körébe tartozik. Ennek eredményét, az elemi események *szukcesszív krónikáját* (a történetst) tüntettük fel a későbbiekben. Ezért szociokrónika, ismételjük, mert egy eseményt mondunk el szociológiai fogalmakba öltöztetve.

Annak okából, hogy módszerünk két irányból, egyfelől az elemi események – szándékaink szerint elfogulatlan – empiriájából, másfelől a problémátételezés analitikus fogalmainak fejtegetett értelmű operacionalizálásából szerkesztődött össze, nevezzük módszerünket „inverz operacionalizációnak”.

AZ „ELÉRHETŐSÉGI HORIZONT”

Most már, az előbbiek közvetlen folytatásaként a harmadik elemzési mozzanatban, eljuthatunk az objektív értelelemhez. A továbblépéshez be kell vezetni az *elérhetőség* fogalmát. A Max Weber példájában (ld. M. Weber, 1982, 71–74), a tőkés vállalkozóvá váló Verlager, rendelkezik egy tudáskészlettel, amelynek olyan elemei lehetnek, mint pl. piacok, falusi

termelők, más elhelyezők ténykedése stb. Van tehát tudatának egy, a környezetét általa tudatilag átfogható, *elérhető* tartalma, egy meghatározott *horizontja*, amelyen kvázi „szakértőként”, otthonosan mozog. De ezzel szemben van egy el nem érhető világ számára, amely őt objektíve magában foglalja, melyre nézve nincs tudása, vagy róla hamis tudata van, vagy homályos tudása. Amikor például egy kutatásban azt vizsgáltuk, miként szakadt el Kővágóórs a székhely községtől, Révfülöptől, és interjút készítettünk egy olyan házaspárral, amely a legaktívabb volt az önállóság követelésében és eléjük tártuk ami horizontunk, azt a belátást, hogy 1989-ben a társközségek bekörzetesítésével szembeni ellenállásban a magyar társadalom öngazgatásának visszanyerésére való törekvés ölt testet (mert ezt már láttuk más helyeken is), akkor ezen ők megdöbbenek: „erre nem is gondoltunk” – mondták. Az ő világkép-horizontján e világ nem érhető el, mert az e horizonton túl van. A weberi példára visszatérve: A tőkés vállalkozó esetében feltehetjük, hogy ő nem tudja, csak mi, vagy is magán-valóan van meg, nem kifejeletten, magáért-valóan, hogy ő most a tőkés kultúra általánossá válásának egyik ágense, hogy újszerű ténykedésével egy világnak a pusztulásán, és egy új világ, a modern kapitalizmus létrehozásán fáradozik stb. Ezt a számára el nem érhető objektív világot, egy olyan roppant komplex cselekvés-összefüggést, mint a tőkés világkultúra keletkezése, csak a kutató tudja (pláne történészként utólag). Ő az, aki – Schütz-cel szólva – másodlagos konstruktumokat alkot az elsődleges konstrukcióra építve, mellyel „tüllép a világban élő ember életrajzi helyzetén” (Schütz, 217.).

Példánkban: a polgármester asszony, saját biográfiáját elmesélve, illetve a története arról, hogy miként lett polgármester, csak a köznapi terminusok illetve a jogi-közigazgatási terminusok világában van otthon. Eddig terjed az ő elérhetőségi horizontja. De ő már nem tudhat ebben a konkrét összefüggésben ennek a helyzetnek történeti előzményeiről, pl. a harmincas évek népi-urbánus ellentétéről. Mi viszont bele tudjuk ezt helyezni ebbe a történet-szociológiai összefüggésbe. Ezáltal számunkra a konkrét törtéetésnek egy új horizontja nyílik meg, amit Fernand Braudel egyszer úgy fejezet ki: a múlt magyarázza a jelent (F. Braudel, 1969, 255–314). Nyilvánvaló, hogy amikor valaki csinálja a maga dolgát, mint pl. a Verläger, fogalma sincs arról, ami csak később fog kiderülni időben a tudományos kutató számára is, hogy ő egy új típusú, modern vállalkozói magatartást talált ki. Annak a tudományos problémának a horizontján azonban, amelyen belül a kutatás őt egyáltalán „megkonstruálta”, ő még mindenképpen innen van, vagyis a tudományos probléma túl van az ő elérhetőségi horizontján. Mégpedig azért nem tudja, mert nem ismeri, nem látja át a kutató által konstruált cselekvés-összefüggést, amelynek ágenseként ő működik.

Kitérő: „dokumentum értelem”

A dilemmát tehát úgy is meg lehet fogalmazni, hogy miként lehet eljutni a köznyelvben megfogalmazott tényállástól a szaktudományos fogalmak vagy elmélet által megfogalmazott problémáig. Ebbe a problémába már Mannheim is beleakadt. Mert ha cselekvők cselekedeteit kell magyarázni, szerinte három féle értelemben lehet. Van: 1. objektív, 2. intencionális kifejezésértelem, 3. dokumentum értelem. A háromféle értelmet a következő példán magyarázza: barátom a sarki koldusnak alamizsnát ad.

1. Objektív értelem=társadalmi cselekvés-összefüggés: a koldus, a segítségnyújtó és alamizsna, egy értelem-összefüggés elemei, függetlenül attól, hogy ők mit gondolnak magukról.

2. Ha az adakozó szándéka a jelzés, a részvét jelzése a koldusnak vagy nekem: ez kifejezés-értelem, mert egy belső szándékot manifestált a tett. A képiség szférájába is helyezhető ez, pl. egy festményen ábrázolva a jelenetet ez tiszta láthatóság, értelemmel bír, de ateoretikus.

3. Dokumentált értelem. Ezt alkalmazzák a szellemi termékek minden megragadásánál, amikor a cselekményt egy teljesen más kontextusba helyezzük, és semmi köze se az intencionált, se az objektívhez, pontosabban egy másfajta összefüggérendszerbe helyezem Saját szinopszisba helyezem a cselekményt. Ezt önmegismerésben is lehet alkalmazni. Ami a lényeg, az az, hogy „azok az elemek, amelyekből egy individuális alkotó vagy egy korszak világnézeti totalitását fel kell építeni, pontosan ugyanilyen módon adottak számunkra.” (Mannheim, 2000. 23) Most jön a dokumentált értelem, amely abszolúte túl van az alkotón, csak a befogadó felől közelíthető meg. Előfeltétel az objektív értelemréteg. A kifejezés-értelemmel szemben, mely hozzá van kötve az egész objektív értelem önmagába zártságához, a dokumentum-értelem egy részletben is megjelenhet. Például hozza Mannheim a lábjegyzetben Dvorák egy elemzését Greco Orgaz gróf temetéséről. Először az objektív értelmet dolgozza ki – mondja Mannheim –, mind a képi tartalom, mind az ábrázolás anyaga szempontjából (Dvorák: szilárd térbeli szerkezet eltűnt, az alakok összetorlódnak, de van a régi: a fent felvillanó fény, melyet korábban a mennybemenetelre használtak, amely azonban itt teljesen más értelmet kapott, azáltal, hogy Greco a kép szélénél elvágja az alakokat és ezáltal azok mágikusan nőnek valahová).

Mármost, véleményem szerint, hogy így értelmezhezzük, ehhez művészettörténésznek kell lenni, aki tudja, hogy a felső fény Mária mennybemenetelének rekvizituma volt, „homéroszi jelzője”, amit most alkalmaznak egy halottra. De énszerintem pl. csak arról van szó, hogy itt Greco meglehetősen Orgaz grófnak az üdvözlést. Dvorák mintha azt akarná mon-

dani, hogy itt az ember a szentekkel, sőt Isten anyjával kerül egy szintre, vagyis szekularizációról van szó. Ez is azt mutatja, hogy a dokumentatív értelem attól függ, hogy *milyen az én értelmezési sémám*. Ez a megjegyzésem arra akar rámutatni, hogy az értelem, a dokumentatív értelem attól függ, hogy az értelmezőnek mi a perspektívája (ld. Lukács és a perspektíva).

Ismételjük: a mi feladatunk egy történet elbeszélése először is hétköznapi nyelven. Ekkor a cselekvő horizontján megjelenik a szubjektív, vélt értelem (Weberi értelemben), illetve egyfajta szaktudományos értelem, de számukra a mannheimi értelemben vett dokumentatív értelem a fontos. Ráadásul, ahogy a cselekvők nekünk a történetet elbeszéljük, több olyan irreleváns elemet is tartalmaz, amire nekünk, a megfigyelő szociológusnak, nincsen szüksége. De mikor felvesszük az interjút, még csak homályosan sejthetjük, noha már jegyzőkönyvileg tájékozódunk, a kutatás fő irányát.

Nem kitérve azokra a dilemmákra, amikre Garfinkel hívta fel a figyelmet az interjúkészítés kapcsán, legyen elég Márkus Istvánra hivatkozni, aki annak idején 1983-ban Balástyán, mikor másodszor mentünk vissza oda, csak az interjúkat olvasta és mi meg elcsodálkoztunk, hogy miket nem tudott kiolvasni a sokszor semmitmondó interjúkból. Hát igen, mint egy helyen Weber megfogalmazta: neki volt tapasztalatokon iskolázott fantáziája.

HIVATKOZOTT MŰVEK

- É. Durkheim: *A társadalmi tények magyarázatához*. KJK. Bp. 1978.
C. Geertz: *Az értelmezés hatalma*. Osiris. Bp. 1994.
Gombár Csaba: A helyi hatalom hermeneutikája. In uő: *Egy állampolgár gondolatai*. Kossuth. Bp. 1984.
Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris. Bp. 2000.
H. Rickert: *Kultúrtudomány és természettudomány*. Franklin. Bp. 1923.
A. Schütz: A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése. In Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományokban*. Gondolat. Bp. 1984.
M. Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat. Bp. 1982.
M. Weber: *Gazdaság és társadalom*. KJK. Bp. 1987.

SUMMARY

Methodology Dilemma of the Sociography Research

The author analyses the dilemmas that he was forced to face with when he was making a sociographic exploration in a village. To make clear for the reader he hints in the text it seemed necessary to sum up briefly the story in question. There has been a long tradition in the history of Hungarian dated back to the forties of the XIXth century. It became well-known as the clash between the populists (*népies*) and urbanists (*urbánus*) as two faction of the intellectual classes or status groups. The formers represented the West-European oriented faction who heavily called into question the county system while the latter warranted it as the defending bastion of the Hungarian constitution. This clash was renewed between the two worlds war as the "westernizing" urbans and the "Magyar"-oriented populists. The author picked up the paradigmatic case of the overall contradiction in a case study. In a village the post-communist mayor was forced to face with a traditionally religious mayor while the whole of the village included the civil society followed the desperate clash up to the unserviceable stage. As long as a third mayor candidate stepped in who faced with both formers enemies and won on the exceptional election. The new mayor transcended both the post-communist era and the oppositional mayor of traditional religious background, for as the great-grand child of a landowner before the second war persecuted in the Communist era, restituted the continuity with the ancient landowner class. And at the same time, while jettisoning the old fashioned religion she disclosed a certain attachment to a new type, as it were, a postmodern religiosity. This story provided the author a handle to enumerate three methodological dilemmas: 1. facts or concepts; 2. the elementary events; 3. inverse operationalisation. The author also weaves two digressions concerning the "thick description" (Geertz) and the "documentary meaning" (Mannheim).

Szépirodalom és szociográfia

A szerző a nyolcvanas években tényirodalmat művelt. Munkái főként a 20. századi Magyarország vidéki társadalmának a háborúban, a holokauszt következtében, majd a diktatúra idején elszenvedett drasztikus traumáival foglalkoztak – és a történelmi dokumentumszociográfia műfajában íródtak meg. Aminek művelésére törekedett, „posztmodern szociográfiának” nevezi – ezt a felvilágosult tradícióválasztás, az etnikai türelmetlenség hagyományától való elhatárolódás, a sokirányú forráshasználat, a kutatási és megírás-műfaji sokoldalúság, a társadalomkritikai töltet és a hajlékony nyelv, az érzékletes, akár ironikus, eleven hangűtés jellemezheti. Előadásában a továbbiakban arról beszél, hogyan fordult a kilencvenes évektől a szépirodalom, a 20. századi történelmi regények megírása felé, és hogyan hasznosította bennük korábbi szociográfusi tapasztalatait is. Nemcsak leveleket, dokumentumokat vagy a korabeli észjárásokat tükröző forrásszövegeket használt föl, hanem például a falukutatók negyvenes évekbeli szubkultúráját is megjelenítette, egyik regényében pedig meglehetősen rendhagyó formában szerepeltet korabeli fotókat is.

Mint rég elbitangolt szociológust, aki már szociográfiát sem írok, megtisztelt, ám meg is lepett, hogy e konferencia szervezőitől nemcsak előadásra szóló meghívást kaptam, hanem mindjárt témát is kijelöltek nekem – amelyet az egyszerűség kedvéért meghagyok, s mindjárt címmé is emelem. De nem tagadhatom, hogy személyes, vagyis rám mutató célzást is éreztem a fölkeréshez kapcsolt tárgykijelölésben. S noha ez a címbéli műfaj-fogalom-pár széles medrű, nagyívű összehasonlító értekezést is érdemelne, csak arra tudtam vállalkozni, hogy a saját pályám bizonyos példáit ajánljam föl némi következtetésekhez. Vagyis – talán szerénytelenül is – szubjektív leszek.

Ha a szóban forgó kérdésben megpróbálom kijelölni a saját tradícióm, akkor a valóságirodalmat illetően a rendszerváltást megelőző egymásfél évtized jelenkorviszonyait ábrázoló, rendszerkritikai szociográfia örökségét vallom a leginkább a magaménak. Azt, amelynek a fő folyóirata

a régi *Mozgó Világ*, szociográfiai rovatvezetője pedig a kiváló munkákat publikáló Berkovits György volt (és ezt az irányt követte még aztán a *Medvetánc* folyóirat is). Az itt megjelent munkák közül is főleg azt a vonulatot emelném ki, amelyet a legjobb színvonalon írtak meg. Mert magam is osztom azok véleményét, akik szerint a szociográfia írói műfaj is, vagyis a megformálása hasonlóan fontos, mint az irodalmi műveké – noha, mint-hogy tényirodalomról van szó, a valóság gúzsába kötve kell szépen táncolnia. (A háború előtti korszak népi íróinak szociográfiái közül is az marad fenn igazán, amelyet írója a legigényesebben formált meg: Illyés Gyula műve, a *Puszták népe*. Számos igen tisztességes munka, amelynek szerzője, ahogy Szelényi Iván is említette az előbb, a börtönt kockáztatva emelte föl szavát a tűrhetetlen viszonyok ellen, feledésbe merült – és amiatt is, mert nem tartósan voltak megformálva.) Visszatérve tehát a Csalog Zsolt, Berkovits György, Diósi Ágnes és a szociográfiát is, prózát is író Tar Sándor által fémjelzett tradíció volna az enyém. Annak ellenére is, hogy az én munkáim¹ nem jelenkori, hanem múltbéli folyamatok, események, traumák archív dokumentumszociográfiai forráshasználatát, vagyis történelmi (nem pedig jelenkori) viszonyok szociográfiai föltárását jelentették.

Csalog, Diósi, Tar – mindhárman halottak. És itt kell fölidéznem negyediknek a szintén korán elhunyt Vági Gábor (1947–1990) emlékét is, akivel a rendszer fölbomlásának éveiben például azt játszottuk, hogy mi lenne, ha fiktív falumonográfiát, szépíró módjára, megtévesztő módon koholt tényirodalmat hamisítanánk a magunk szórakoztatására, a publikum megtévesztésére. Ő akkor rugaszkodott neki újra és újra a *Mezőhegyes* befejezésének, én pedig akkor írtam át újra a szülőfalumról, Tótkomlósról, illetve a saját szüleimről és nagyszüleimről szóló *Kulákprést*. (Amikor a nyolcvanas évek elején nekikezdtém, még nem tudtam, hogy Vági Gábor éppen a szomszéd település történelmi szociográfiáját írja.) És mindketten feszegettük a tényirodalmi műfaj határait – ő mindinkább már „csak írni” akart, utolsó éveiben az írás számára akarta fölszabadítani magát, engem pedig az ő sorsából adódó tanulság („Nem halogatni!”) bátorított abban, hogy a tényirodalomtól a széppróza felé forduljak.

¹ *Kulákprés. Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez*. Művelődéskutató Intézet, 1986 (első kiadás); *Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia Tótkomlós 1945–1956* Szépirodalmi–Széphalom, 1991 (második kiadás); *Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia Tótkomlós 1945–1956* Magvető, 2006 (harmadik kiadás); „*Hazátlalok, sorakozó!*” *Medvetánc*, 1988/4.; *Statárium* (Sipos Andrással) Szociológiai Kutatóintézet, 1989; „*Anyánk hív – megyünk!*” 2000, 1991/3.; *Saját idők nyomai* 2000, 1991/8.

Amire én szociográfusként – leginkább az említett pályatársak műveitől ihletetten – a nyolcvanas évek elejétől kezdve törekedtem (vagy törekedtem volna, ha még a kilencvenes években vagy később is folytatom), azt utólagos, nagyképű kifejezéssel posztmodern szociográfiának nevezném – mégpedig a következő megfontolásokból: 1. A posztmodernnek mondható művek – ez esetben a szociográfiák –, illetve alkotóik meglehetősen nyitottsággal keresnek maguknak folytatandó előzményeket, vagyis tetszés szerint választják meg követendő tradícióikat. 2. Az ilyen típusú munkák műfajilag heterogén megközelítéseket és megformálásokat illesztenek egymás mellé, hogy az adott problémát a legsokoldalúbban megvilágíthassák – és erre törekedtem magam is. Ez a forrásokat illetően jelentheti például a hivatalos és privát dokumentumok, a helytörténeti források, a korabeli sajtó vagy a fotóarchívumok használatát csakúgy, mint a saját és más interjúkat – a megformálás tekintetében pedig gyakori a sokműfajúság: A szociográfia fejezetei például változatosan öltethetik a családtörténeti vagy az életmódleírás, a dokumentumközlés, a sajtóelemzés vagy a fotóbemutató

stb. műfaji formáját. Nem kell, hogy csak egy bizonyos hang uralja végig az írást, lehessenek benne gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti fejtegetések, lehessenek benne interjúk és egészen szubjektív följegyzések is. 3. A posztmodern szociográfia világlátása nem a bezárkózó „népnemzeti” tradíciót képviseli, hanem egyszerre patrióta és befogadó a szomszédos etnikumok, illetve más európai népek iránt, egyidejűleg szociálisan érzékeny, demokrata, szabadelvű, nyitott és társadalomkritikus. (Csak egy példa az elemző figyelem különbségeinek jellemzésére: A posztmodern szociográfia nem elégedne meg például Illyés Gyula kéziratban maradt, *Ítélet előtt* című – egyébként egészen izgalmas, kiváló – tényregényének elemzéseivel. E regény háború előtti falutársadalmából ugyanis hiányoznak a zsidók; a családi, a házassági viszonyok alapos leírása pedig kínosan mellőz bármiféle szexuális vonatkozást.) 4. A posztmodern szociográfia kritikai éle természetesen nem fordulhat semmiféle kirekesztő, idegengyűlölő, más népcsoportok kárára előnyt követelő pozícióba. Az időben visszatekintve sem viszonyulhat megértően az olyan antiszemita vagy svábellenes hangulatú érvekhez, amelyek sajnos – néhol egészen drasztikus formában – kimutathatóak a hajdani népi írók, szociográfusok bizonyos passzusaiból. A követendő értékrend nem lehet továbbá sem birtokosgazda-ellenes, sem vállalkozóellenes, sem értelmiségi- vagy polgárellenes, és ne legyen városellenes, ugyanakkor a hazafiasságot sem szabad hogy átengedje a xenofób „nemzeti érzelműeknek”. 5. A posztmodern szociográfiának van (illetve legyen) kritikai töltete, leleplezése, gyűanyaga – sőt, még mozgósító ereje is lehet: E tekintetben föltétlenül a magáénak vallja a két háború közti falukutató irodalom örökségét. 6. A posztmodern szociográfia látásmódja, hangütése, nyelve nyitott, érzékletes, hajlékony – használhatja az ironiát, a satirikus vagy humoros megközelítést is. Mindezek a jellegzetességek persze rokoníthatják bizonyos szépprózai művek stílusával.

Személyes példámra rátérve: Tehát a fenti értékrendet valló szociográfiai törekvések előzményéből fordultam a szépirodalom felé – hasonlóan például Berkovits Györgyhez is. De úgy is mondhatnám: Mivelhogy az ilyesfajta progresszív tényirodalmi törekvések kifulladását, hatásvesztését érzékelttem – ez is oka lehet annak, hogy magam is az így körvonalazható tradíció leépülésének a válságterméke volnék, hogy ekként is tekintek magamra. Hogy mást ne mondjak: A szociográfia „leleplező” rendszerkritikai funkciója alól kicsúszott a szőnyeg, a tényirodalom helyett a nyolcvanas évek végétől a gyors ténytudósítások kora jött el, a lassú átfutási idejű folyóirat- vagy könyvműfaj helyett a tévériport-sebességű és terjedelmű valóságbrázolás. A szociológiailag is megalapozott, a részletes finom összefüggéseket is föltáró, terjedelmesebb és kritikai megközelítések a tanul-

mányokba kerültek – az olyan szerzői törekvések pedig, amelyek igényesen megírt és a megformálás mikéntje révén is ható műveket akartak alkotni, azok a szépirodalmi művek lapjaira kerültek, a kettő élesen kettévált. Eközben a „valóságábrázolónak” emlegetett hagyományos, hatvanas-évekbeli zsánert követő „szocialista realista” irodalom elavult, besavanyodott – a progresszív irodalom, az „új próza” pedig másban és másképpen lett erős, újult meg, és vált posztmodernné. Gondoljunk csak az olyan tényirodalmi műveknek a – bizonyos munkák esetében sajnálható – romlékonyságára, mint például a hajdan nagy hatású, népszerű Végh Antal vagy Moldova György könyvei. De még az irodalmi tekintetben igényesebb Galgóczi Erzsébet emléke is hamar halványulni kezdett sajnos. És észre kell vennünk, hogy az említetteket megelőző nemzedék alkotói közül mennyire elfelejtődött Veres Péter, Darvas József vagy Szabó Pál munkássága, akik a tényirodalomhoz közel álló prózát műveltek, de nevük politikai tekintetben is problematikus kontextusba került.

Személyes útválasztásom iránya tehát a szociográfiától mutatott a szép próza felé. De melyik szépirodalom felé? E kérdésre választ keresve ismét a tradícióválasztás dilemmája elé kerül az ember: Egyrészt nyilvánvaló példaképként jelent meg az erősen valósághűen kötött, de a társadalmi és szubjektív (sőt lélektani) mikrofolymatokra is koncentráló kritikai realista próza. És itt Móricz Zsigmond példáját kell legelsőnek említenem. Több évtizedes Móricz-olvasási gyakorlat után is bámulnivaló számomra, hogyan jár az írói esze és a tollforgató keze – mondjuk a *Rokonokban*, vagy hogy egy nem elégszer emlegetett, kivételes remekművét mondjam, a *Kivilágos kivirradtig*ban. Hogy miként ábrázol személyes, intim érzelmeket, rokoni vagy mikrotársasági kapcsolatokat, egy egész falutársadalmat, hogyan mutatja be a különféle rétegekhez tartozók viszonyát. És ami még izgalmasabb – mert ez a hagyományos szociográfiában mellőzve volt –, hogy mi a nézőpontja, mire figyel oda. Elsősorban nem a külsőleges, a látható néprajzi jellegzetességekre, hanem az észjárásra. Nem arra, hogy mi van a tisztaszobában, hanem hogy mi van az agyakban, az idegekben és a zsigerekben. Móricz műveiből remekül ki lehet olvasni, hogy mi a gondolat, mi a logika, mi a világnézet, milyen a nyelv. A szóhasználatból, a vitastílusból, az érveknek a készletéből hogyan fejthető fel egészen tisztán és nyilvánvalóan, hogy miféle gondolkodás igazgatja ezt, hogy itt miféle elvek, érvek, értékrendek, érdekek ütköznek, hogy itt mi minden van, mondjuk, begyökeresedve. Még ha ezek a mi drága jó magyar szellemi tradícióinknak a legkeservesebb, legszörnyűbb, legsivárabb megnyilvánulásai, Móricz akkor is élesen rájuk világít, és megmutatja, hogy miféle örökség az, ami máig tart.

Ez a szóban forgó tradíció mindig is a tényirodalom, illetve fikatív szépirodalom határvidékén mozgott – az én szellemi világomban ezt a megformálási és stíluskereső törekvést másodrészt azonban mégiscsak megtermékenyítheti akár még a legújabb, a posztmodern próza is. Nézetem szerint – a közhiedelemmel szemben – ez a kettő nem zárja ki egymást.

Amit ezek után én a magam szépírói gyakorlatában folytatok, arról elmondható, hogy regényeimet jobbára tényirodalomhoz illően alapozom meg a valóság által, alátámasztom őket a vonatkozó helytörténeti, gazdaság- és társadalomtörténeti vagy néprajzi forrásokkal – és persze támaszkodok saját családi múltam tradícióira, az otthon megtalált forrásokra is. Az ábrázolt környezet, a háttér rendszerint szociografikusan valóságos és ténygazdag – az előtérben viszont az intim, személyes történet fikatív, de szintén ki kell hogy állja a társadalomtörténet, a szociálpszichológia vagy a lélektan próbáját. Törekedni szoktam arra, hogy a regénybeli szövegrétegek szintén sokoldalúan összetettek legyenek: Néprajzi hűségű-pontosságú leírásokat adok például a gazdálkodásról, a menyasszonyi kelengyéről, a népi orvoslás-babona részleteiről, a szokásokról – vagy egy másik példa: A cselekményt gyakran beágyazom az évszakonkénti ciklikus életvitel körülményeibe is. Ezek a regények (*Jadviga párnája*, *Milota*) egyrészt közvetlenül használnak fel olyan forrásokat, amelyeket a szociográfia szokott (levél, napló, dokumentum, gazdasági följegyzés, korabeli sajtó, helytörténet stb.). Másrészt azonban ennek a szépprózának a szociográfiához – és annak módszereihez, szubkultúrájához – való kötődését a történetek maguk olykor tematizálják is: Előfordulnak kimondottan interjúhelyzetek, amelyek a saját élményeimből is ismerősek – például a *Természetes fény* című regényben. A *fényképész utókora* egyik szála pedig a két háború közti falukutatók szubkultúrájában játszódik (Dohányost bevallottan Erdei Ferencről, Adlert pedig Márkus Istvánról mintáztam meg) – és nemcsak a kutatási módszerekkel összefüggő életformájukat, egymásközi viszonyukat próbáltam megragadni (ez persze fikció), hanem az észjárásukat, világlátásukat is (e vonatkozásban a vitáikat is), ami pedig korántsem fikció.

Ennek az írásmódnak az elemzéséhez példaként vehetném, mondjuk, azt a kérdést, hogy *A fényképész utókora* és az *Idegen testünk* című regények miként gyűjtenek (korántsem népi ruhaviseleteket, hanem) népnemzeti észjárásokat, szóhasználatokat, érvelési fordulatokat konkrét idézetek formájában (például Szabó Dezsőtől, Németh Lászlótól és másoktól). Vagy boncolgathatnám azt a kérdéskört is, hogy a *Természetes fény* című regény hogyan kapcsolódik egy posztmodern szociográfia forráshasználatához és nézőszögéhez – különös tekintettel a fotók használatára. Nincs mód most részletezni, mi a viszonya a regénybeli cselekménynek mondjuk egy 1991-

ben, a 2000 című folyóiratban megjelent interjúhoz és levelekhez – sőt, hogy az általam ott bemutatott fotók miképpen képezték alapját ennek a művemnek, erre hogyan épül aztán egy regényes kidolgozás, és hogy használja például a szociográfiában is használatos fotográfiákat. Ez a könyv, mint szépirodalmi mű, egészen más, nem illusztratív, nem tautologikus módon közelít a képhez, hanem például dramaturgiai (akár elbizonytalanító) pozícióba kell hogy azt emelje – ennyit bocsátanék itt csak előre.

Gondolatmenetemet azzal a kérdéssel szeretném zárni, hogy szerintem a tényirodalmat – vagy az ahhoz közel álló prózát – illetően milyen törekvések volnának kívánatosak ma és a jövőben, hogy mi az, ami javítandó, ami nem elég. Röviden szólva: Közel kell menni – szerintem ez megint nagyon hiányzik manapság. Pedig a legerősebb, a legújabb válságjelenségeket kell a leghatékonyabban megragadni. Ki kéne például találni, hogy mit és hogyan írjunk meg úgy, hogy ezzel lázító módon leplezzük le azt a hatalmi önkényt, amely társadalmunkat ma teljes mélységében áthatja és fojtogatja – ez a törekvés például sajnos szinte teljesen hiányzik korunk tényirodalmi műfajú munkáiból. Az egyszerre több műfajú posztmodern szociográfia radikális megújulására volna szükség. Ennek eszközei pedig felöllelhetnék a multimédiás anyaggyűjtés-bemutatás minden műfaját – interneten írott és (mozgó)képi formában egyszerre megjelenő, történeti, problémacentrikus, alaposan tényfeltáró, oknyomozó kutatáson alapuló, vidéket, települést, réteget, szubkultúrát bemutató anyagokat. Meg kéne mutatni és meg kéne értetni például az iszonyatos leszakadást, a nyomort – természetesen erőteljes ellenzéki, sőt mozgósító gyúanyaggal –, de mindezt úgy, hogy mint írásmű is átütően tehetségesen, az irodalmi minőség szintjén legyen megírva. Szerintem ekként volna lehetsége ugyanis egyáltalán észrevétni magát. Így lehetne valami esélye az alapos megújulásnak, ami igencsak ránk férne.

SUMMARY

Literature and Sociography

The author predominantly wrote non-fiction in the 1980s. His works mainly dealt with the extreme traumas suffered by the provincial society of Hungary of the 20th century, experienced as a result of the two world wars, the Holocaust and the subsequent dictatorship.

These works were written in the form of documentary sociographies. He himself aimed at what he called "postmodern sociography", characterized by a sophisticated choice of subject, ethnic impatience, the rejection of traditions, the use of a variety of sources, the versatility of research methodology and writing styles, social criticism and flexible language, and the sensitive, occasionally ironic, lively tone.

In his presentation he further explains how from the beginning of the 1990s, he turned towards literary and historical fiction, and the way he was able to use his experience in sociography in these later works. He not only used letters, documents and other source materials reflecting the thinking of those times, but also reflected the particular subculture of the village researchers of the 1940s. In one of his novels he even uses photographs from the era in an innovative manner.

A hely fogalma, jelentése és reprezentációja a 70-es évek szociográfiáiban

A szociográfiai „hely” fogalom kérdésével foglalkozó elemzés célja, hogy bemutassa a 70-es évek a műfajra jellemző egyik sajátosságát, a megjelenített színterek ábrázolását meghatározó általános összefüggéseket. Tisztázásra szorul ugyanis, hogy a tárgyalt korszakbeli szociográfiák „hely”-reprezentációjának gyakorlata képvisel-e valamiféle minimális értelemközösséget, vagy a szerzők írásaiban az ábrázolt terek csupán a szituatív környezet kulturális és társadalmi jellemzőinek a függvényeként értelmezhetők. Az elemzésben a szociográfiai „hely” heterotópiája három mű, Mol-dova György az Őrségről és a vasútról írt könyvei, valamint Csalog Zolt *Kilenc cigány* címmel kiadott életrajzgyűjteményéből vett példák alapján kerül értelmezésre.

Ahogy ezt egy az 1990-es években vele készült interjúban Csoóri Sándor frappánsan megfogalmazta, a szociográfia-műfaj sajátos valóságírodalom, aminek alapvető funkciója a tárgyalt tények elemző bemutatása.¹ Ebben az értelemben a szociográfia kétségtelenül kivételes és sajátos, amennyiben minden más irodalmi szövegformától különbözik a tárgyalt társadalmi valósághoz való viszony tekintetében. Különösen akkor válik a szociográfiai műfajban kézenfekvő analitikus beállítódás fontossá, ha olyan társadalomban nyer teret, ahol a természetes működésviszonyok ellentmondásosak és az ennek megélésre kárhoztatott mindennapi szereplő, az átlagember, ezen minden reflexió nélkül átsiklik.

Ezek szerint tehát a szociográfia sajátos funkcionális műfaj, amely az elemzést kombinálja a kritikával annak érdekében, hogy egy adott társadalmi jelenség, pontosabban egy konkrét színtérhez tartozó vagy ahhoz rendelt szociokulturális környezet folyamatait értékelje. Ebben az összefüggésben a szociográfia nem értéksemleges műfaj. A szerző fogékonysága a szociográfiai téma iránt elválaszthatatlan személyes értékvilágától, ami

¹ Csóri Sándor, Elek Tibor, Oláh János, Rott József: Mi az amiben élünk. *Kortárs*, 47. évf. 2. sz. 2003.

állásfoglalásra ösztönzi. A szociográfiai szöveg tehát nem leírás, de sokkal inkább kompozíció, amely az irodalmi fikció nyelvi és stiláris eszközkészletét ötvözi a dokumentatív igényű társadalomrajz jellemzőivel.

Továbbá, bár a szociográfia nem magyar vagy netán szűkebb értelemben vett közép-európai jelenség, amennyiben például Lengyelországban és Németországban manapság, vagy Angliában ilyen-olyan formában mindig jelen van-volt az irodalmi piacon. Andrzej Stasiuk utazása a romániai Babadagba, vagy Sebald az előregedő kelet-angliai kisvárosoknak szentelt csodálatos nyelvezetű és szépirodalmi igényű társadalomrajza, vagy Wolfgang Büscher Berlintől Moszkváig megírt gyaloglásának története kiváló példák, csakhogy néhány népszerűségnek örvendő szerzőt megnevezünk. Mindennek ellenére hazánk szociográfiai irodalma nem csak az elfogultságunk okán tarthat számot külön figyelemre. Hosszú 20. századi történetében tendenciák rajzolódnak ki. Jelen elemzésben a 70-es évek szociográfiai szövegeiben tetten érhető tendencia jellegű sajátossággal, a szociográfiai „hely” reprezentációjának igen izgalmas kérdésével foglalkozunk.

Mielőtt azonban erre rátérnénk még egy bevezető megjegyzés. A szociográfia, amint ez már kijelentésre került, társadalomkritikai és funkcionális műfaj, illetve évszázados története van: ám feltűnő, hogy még sincs kohe-

rens elmélete. Az átfogó szociográfiaelmélet hiánya azonban nem zárja ki azt, hogy a műfaj történetéből kihámozható tendenciák alapján elgondolkodjunk a szociográfia elméleti következményeiről. Sőt felmerül, hogy a szociográfia általános értelemtartalmára irányuló érdeklődés miért ne támaszkodhatna akár független teoretikus megfontolásokra. Természetesen, amikor a szociográfia elméleti hiányosságáról beszélünk, akkor nem arról van szó, hogy a határterületi diszciplínák, a szociológia, az antropológia, az irodalomtudomány vagy éppen a társadalomtörténet ne tekinthetné saját illetékességi körébe tartozó jelenségnek a műfajt. Az elméleti deficit felemlítésével csupán arra szeretnénk utalni, hogy a műfaj, vagy ha úgy tetszik a szociográfiai írás, bár roppant szöveghalmazként áll rendelkezésre, ennek ellenére nem mutat fel egységes, vagy ha úgy tetszik axiomatikus alapvetést. Másként fogalmazva a szociográfia nem rendelkezik olyan koherens teoretikus alapokkal, mint mondjuk a regény az irodalom, vagy az értekező típusú szakszöveg a társadalomtudományok oldalán.

A következőkben az 1970-es években íródott hazai szociográfiák néhány példáján keresztül a műfajhoz sorolt szövegek értelmezésének két lehetséges tendenciaértéktű elméleti szempontjáról lesz szó. Először is érdekes kérdés, hogy a szociográfiai szövegekben megidézett „helyek”, tehát a színtér ábrázolása milyen elvek mentén valósul meg. Egyáltalán mi a szociográfiai „hely”? Miként kerül felmutatásra a szerző/író alkotástevékenységének eredményeként, mint az ott található társadalmi életvilág reprezentációja? Továbbá, és okkal felvethető kérdés az is, vajon van-e létjogosultsága annak, hogy a szociográfiai „hely” kérdésével kapcsolatban általános kijelentések megfogalmazására teszünk kísérletet? Második interpretációelméleti felvetésünk a szociográfiai „hely” dinamikus elkülönülődésének jelenségként kerül kibontásra.

A kulturális és társadalmi jelenségek vizsgálatának egyik régi témája a lejátszódó folyamatok színteréül szolgáló „hely” mibenlétének értelmezése. A „hely” a tér kitüntetett képzete. Nem maga a tér, hanem a tér egy meghatározott és egyben kivételes aspektusa. A „hely”, legalábbis a fogalom értelemtartalma szerint minden körülmények között rendelkezik jellemezhető kiterjedéssel és határokkal. Ezek alapozzák meg a „hely” kivételességét, ami a fizikai tapasztalás konkrétumaként, objektivációként válik érzékelhetővé. Ilyen „hely”-konkrétum például a szociográfiákban feldolgozott minden színtér.

Kérdés, hogy feltételezhetjük-e, hogy a tárgyalt korszakbeli szociográfiák „hely”-reprezentációjának gyakorlata képvisel valami minimális értelemközösséget, ami lehetővé teszi, hogy a társadalomtudományok (például az antropológia) a kérdést a szociográfia mibenlétének lényegére irányuló

érdeklődésként vessék fel. Erről a reményről nyilván nem mondhatunk le, hisz ha a „helyek” megtapasztalásához kapcsolódóan azok totális különbözőségének tényébe belenyugodnánk, ezzel a szociográfia műfaj szövegeiben megvalósított reprezentáció értelmezését a különböző „helyek” eseti problémájaként a tiszta esetlegesség és a partikuláris leírás területére utalnánk, azaz kizárnánk a tudományos megértés felségterületéről. Muszáj beszélnünk a szociográfiai „hely” valamiféle lényegéről, mert ezen múlik, hogy képesek lehetünk-e témánkról egyáltalán érdemben szólni: mindezt annak a tudatában, hogy a „helyek” különbsége fizikai valóság. A szituáció tehát paradox, amennyiben feltételezi, hogy a szociográfiára irányuló beszédmód számot vet a cselekvés színtereként elgondolt „hely” általános jelentésével úgy, hogy ennek részeként mindenkor képes felmutatni azok *sui generis* különbözőségének tényét.

1. A SZOCIOGRÁFIAI „HELY” HETEROTÓPIÁJA

Ha a 70-es években keletkezett szociográfákat címeik, a választott témák és az ezekhez köthető „helyek” alapján listázzuk, akkor első pillantásra talán kevés közös vonásra lelünk. Nem azért mert a szövegek témavilága olyan nagyon különböző lenne. Sőt. Például Moldova György és Tar Sándor csupán négy év különbséggel írt a Magyar Államvasutakról (Akit a mozdony füstje megcsapott [1974] és a 6717-es személy [1978]) és mindketten az intézmény fizikailag jól tapintható hanyatlását, nyomasztó valóságát, szinte fojtogató atmoszféráját láttatták olvasóikkal. De Moldova másik nagyszabású műve, Az Őrség panasza (1974) és Erdei Ferenc pályáját lezáró monumentális elemzés, A város és vidéke (1971) koncepcióban akár rokon kötetek is lehetnének. Az egyik a határvidék emblematisztikus kistájának korabeli viszonyait, az etnográfiai hagyományokban gazdag Őrséget vette górcső alá, míg a másik Szeged urbánus világát és a közvetlen környezet rendkívül elmaradott viszonyait ütköztette elemzésében. Aztán a város a fő témája Márkus István, Nagykorösi (1979) és Miskolczy Miklós, Város lesz csak azért is (1980) címekkel napvilágot látott köteteké is. Míg az előbbi az alföldi mezőváros a történeti múlt tükrében felvillantott korrajza, amit a helyi élelmiszeripar fejlődését fémjelző karakterjegyek képezte kontraszt emel időtlen értékűvé, addig a másik könyv Dunaújváros születési körülményeit elemző szociográfia, a történelmi múlt nélküli „helyen” teremtetett település keletkezését kísérő heroizmus mibenlétének elemzése. Ugyancsak jól párba állítható az időszakban íródott két munkásszociográfia, Haraszi Miklós, Darabbér (1977) című hatalmas botrányt kavart

műve, ami az 1973-as keletkezés és az 1989-es hivatalos megjelenés között szamizdatként terjedt és László-Bencsik Sándor, *Történelem alulnézetben* (1973) című könyve, ami a szocialista munkásélet sivárságát tárgyalta figyelemreméltó éleslátással. A szegénység azonban nem csak a munkásélet mindennapi ábrázolásának kísérőjelenségeként tűnt fel, de konkrét család-szociográfiaként is. Ennek kiemelkedően sikerült példája Fábián Katalin, *Makoldi család* (1977) címmel jegyzett műve, amit nem véletlenül szoktak Oscar Lewis, Sanchez gyermekeivel párhuzamba állítani.

A rövidke felsorolásból is kiderül, hogy a 70-es évek szociográfiai irodalma témavilágát tekintve a szocialista Magyarországra jellemző társadalmi viszonyok átfogó elemzését kínálta. A vidék és a falu, a város és társadalma, a munkás és a parasztemberek szegénységének ábrázolása a témák leíró kidolgozásának formájában első pillantásra mintha tematikus sorozatot képeznének. Ugyanakkor az alaposabb szövegelemzésből kiderül, hogy a korabeli szociográfiai szövegekben kirajzolódó „helyek” ábrázolása, bár a témakínálat szintjén sok hasonlóságot mutat, ám a tárgyalt színterek reprezentációját tekintve rendkívüli alakváltozékonyságot tükröz. A citált szerzők többsége bátran tárta olvasói elé a szocialista Magyarország fejlődését kísérő árnyjelenségeket, igaz ez a többség esetében politikailag konform szöveg keretei között történik. A kritika, néhány kivételtől – például Haraszi könyve – eltekintve látens marad és tartalmi értelemben az olvasó személyes értelmező erőfeszítésének eredményeként fejtheti ki hatását. Az, hogy az őrségi település, az alföldi tanya, a vidéki város hanyatlása, a munkáscsalád szegénysége, vagy a vasút szétzúllése milyen mélységben képződik meg az olvasóban, összeáll-e átfogó társadalomkritikai állásfoglalás alapjává vagy sem, úgy tűnik kizárólag az egyéni olvasatok és az ebben szerepet játszó személyes tapasztalatok függvénye.

Röviden összegezve, úgy tűnik a 70-es évek szociográfiáinak témavilága a műfajban alkotó szerzők társadalmi problémaérzékenységet tükrözi oly módon, hogy az egymástól függetlenül és az ország földrajzi értelemben nagyon eltérő helyein végzett vizsgálatok egyszerre mutatnak rokon vonásokat és utalnak összehasonlíthatlan különbözőségekre. A zavarba ejtően egyneműnek tetsző témák dokumentatív szövegtartalmának az egyéni írói kvalitás keretei között teremtett egyedi nyelvezet, illetve stílus kölcsönöz partikuláris és utánozhatatlan karaktert.

Banális következtetés? Igen, nyilván az, de mégis! Az időszakban keletkezett szociográfiai munkák többségét mai szemmel újraolvasva a szövegek átütő ereje és hatása meglepő. A könyvek többsége, legalábbis fő következtetéseiket tekintve időtállóan bizonyult. Nem mintha a szűk fél évszázada leírt, dokumentált viszonyok még bármely ábrázolt színtér vo-

natkozásában fennállnának. Sokkal inkább azért, mert egyrészt a mai állapotok – vasút, vidéki város, Őrség stb. esetében – az akkor lejegyzett szociokulturális állapotok logikus következményei. Másként fogalmazva, ha valaki a kortárs Magyarország társadalmi viszonyainak megértésére vállalkozik, akkor elemzésének prologusát biztosan kezdheti a szocialista korszak vonatkozó szociográfiai irodalmának tanulmányozásával. Másrészt, és a vizsgált időszak szövegeinek hatástörténeti jelentőségétől elvonatkoztatva, a 70-es években keletkezett szociográfia szövegek átütő erejét, mind a mai napig figyelemreméltó jelentőségét az ábrázolt helyek reprezentációját kísérő szemléleti újdonságban ragadhatjuk meg.

De miben is áll ez a szemléleti újdonság? A továbbiakban a szociográfiai „hely” heterotópiájának és dinamikus elkülönülődésének, mint a reprezentáció sajátos szemléleti formáinak rövid bemutatására teszünk kísérletet három mű, Moldova az Őrségről és a vasútról írt könyvei valamint Csalog Zsolt, Kilenc cigány címmel kiadott életrajzgyűjteményéből vett példák alapján.

A heterotópia elméletét a társadalomtudományok számára még Foucault dolgozta ki a *Szavak és dolgok* című könyvében. A heterotópia műveleti fogalom és a tér értelmezésének, illetve a térbeli reprezentáció elméletének sokat hivatkozott terminusa. Foucault Velazquez híres festményének, a *Las Meninas* (Udvarhölgyek) elemzésén keresztül érvelt a tér egy speciális típusa mellett. A heterotóp tér az a „hely” ami minden más térrel kapcsolatban áll. A hivatkozott festmény esetében a látvány rendkívül bonyolult utaláshálózatot jelenít meg, amit a néző csak roppant figyelmet igénylő értelmező erőfeszítés eredményeként oldhat fel. A részletektől elvonatkoztatva, az ábrázolás, az itt vizuális eszközökkel felmutatott összetett térszerkezet szabályainak feltárása a látvány megértésének kulcsa. Véleményem szerint a 70-es évek magyarországi szociográfiáinak szövegeiben ábrázolt „helyek” leírása felfogható a heterotóp térábrázolás formájában megvalósított szemléleti újdonságként. Félreértés ne essék, nem arról van szó, hogy Foucault elméleti elképzeléseinek bármi köze lenne a tárgyalt szövegekhez. Csupán arra szeretnénk utalni, hogy a szocialista Magyarország társadalmi-kulturális jelenségvilágát tárgyaló szociográfiai szövegek egységes értelmezésének elméletileg megalapozott műveleti fogalmaként a heterotópia jól kihasználható. Pontosabban, a 70-es évek szociográfiai szemléletének újdonsága megragadható a heterotópia fogalmával. Lássuk röviden, miként jelenik meg a heterotópia a példaként választott szociográfiákban!

Moldova az Őrségről írt és agyonkritizált könyve bizonyosan nem dokumentatív hitelessége, etnográfiai alapossága vagy a társadalmi folyamatok mélyebb elemzése miatt tarthat számot a kortárs érdeklődésre. Bár a szerző a könyv előszavában maga is mentegetődzött a megkérdőjelezhető

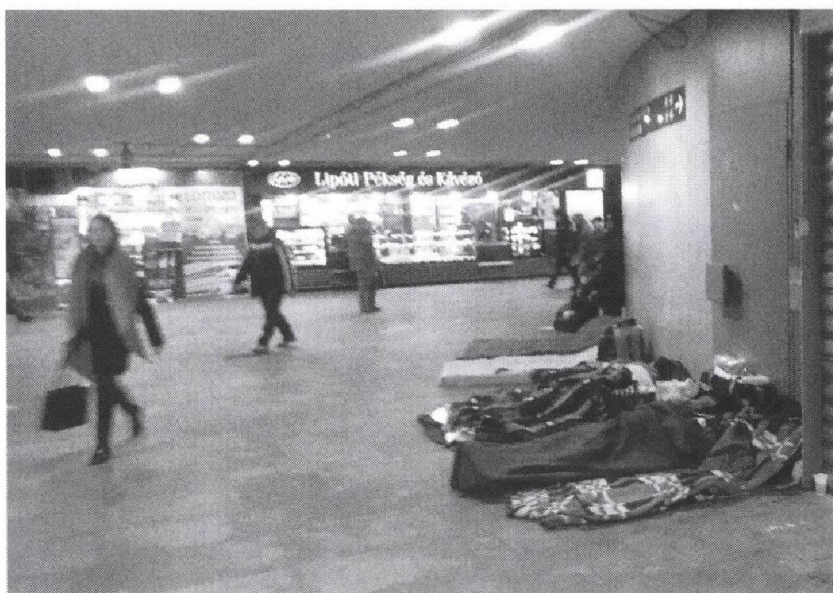
tárgyszerű hitelesség miatt, azonban az olykor bántó tárgyi felületességet ez nem magyarázhatja. Kérdés, hogy például gyakorlatilag miért nem esik szó Őrimagyarósdról, az Őrség első központjáról és legnagyobb határával rendelkező evangélikus falujáról? Ugyanígy talány például a szomszédos Viszák leírásában előforduló tárgyi tévedések oka, vagy ahogyan az író fogalmaz, a „lassú halálra ítélt” Szaknyér egyoldalú bemutatása. Az itt nem részletezhető kritikai észrevételek ellenére azonban az olvasó, talán még a szerző számára is meglepő módon, de valamiféle teljesség képét kapja a szöveg elolvasása után. Ennek azonban nem a tárgyszerű hitelesség, de sokkal inkább az elbeszél ismeretek, az egy-egy részletesebben felvillantott életút és a „hely”, tehát az Őrség egyedi és példanélküli karaktere közötti kapcsolat áll a háttérben. Moldova választott írásstratégiája, hogy az 1970-ben személyesen megtapasztalt vidék „helyeit”, falvakat, portákat, a TSZ-t, az agronómust, az erdészt, a hentest, az idős parasztembert és minden ábrázolásra kerülő színhelyet úgy tár az olvasó elé, hogy abban az ábrázolt vidék komplexitása teljes súlyával jut kifejezésre. Másként fogalmazva, az Őrség „helyeit” reprezentáló minden részlet az Őrség toposz érvényre juttatásának érdekében kerül megfogalmazásra. Moldova Őrsége heterotóp tér. A részletekben tetten érhető és ellentétpárok formájában azonosítható jellemzők összefüggésrendszeréről van szó. Az őrségi ember szorgalma áll szemben a rideg és terméketlen, mezőgazdasági művelésre alig alkalmas talajadottságokkal. Az egyéni boldogulásvágy és függetlenség ütközik a korabeli szocialista politika kollektívizmásával. Az elnéptelenedő és előregedő falvak kihalt utcáinak látványa áll ellentétben a még helyben élő fiatalok szorgalmas építkezésével, ahogy az őrségiek kulturális konzervativizmusa (étkezési szokások, higiénia) ütközik a gazdálkodásban bevezetett és büszkén mutogatott gépesítéssel.

A szociográfiai „hely” heterotópiája a 70-es évek tárgyalt irodalmában azonban nem csak egy konkrét vidék vonatkozásában megfigyelhető írásstratégiai jelenség. Átvitt értelemben a térképzet komplexitásának ez a sajátos formája más témák esetében is jól alkalmazható elemzési szempont.

Moldova másik könyve, Akit a mozdony füstje megcsapott kiváló példa arra, amikor egy komplex intézmény emblematikus „helyeinek” heterotópiáját figyelhetjük meg. A MÁV-ról készített látlelet szerkezeti felépítése a nagyvállalat funkcionális színtereinek példáin, illetve ezek elemzésén keresztül bontakozik ki. A forgalomirányító, a váróterem, a vasúti szálló, a mozdonyfülke, a hídőr fülke, a rehabilitációs intézet, a javító műhely és még sorolhatnánk, azok a színterek melyekben a mindennapok vasutasai felbukkannak. Tevékenységük mind apró hozzájárulás egy gigászi intézmény legalábbis elfogadható színvonalú működéséhez. A minden-

napok megidézett hőseinek véleménye és értelmezései a korabeli MÁV belső viszonyait bemutató személyes perspektívából ihletett állásfoglalások, gyakran éles kritikák. A miniatűr lektűrökből, az apró karcolatokból és portrékból összeálló könyv talán még világosabban tükrözi a „hely” szociográfiai reprezentációját meghatározó heterotóp szemléletet, mint az Ör-ség-könyv. Az író a dokumentatív hitelesség deskriptív igényességét igyekszik egyetlen koncepció, a vállalat holisztikus bemutatásának szolgálatába állítani. Például a nyugdíjba készülõ mozdonyvezetõ utolsó útját dokumentáló leírásban – Tusor elvtárs Budapest-Miskolc-Budapest 20 perces késéssel abszolválta utazása – a munkával töltött életút lezárása és a MÁV kézzel fogható hanyatlása között az olvasó számára nyilvánvaló analógias kapcsolat áll fenn. A MÁV heterotóp intézmény.

Harmadik választott példánk esetében a heterotópia az értelmezés egészen más összefüggésében válik világossá. Csalog Zsolt kilenc roma származású ember élettörténetet egybegyűjtõ kötete a szociográfiai „hely” újabb vetületét tárja az olvasó elé. Hõseinek lakóhelyei az ország szinte minden szegletét megidézik. A Jászság, a Dráva-mente, Pest, Békés, Kiskunság, Szolnok, Debrecen és sorolhatnánk. Csalog könyvének portréi szempontjából a földrajzi tér megidézett „helyei” a sorsrajzok illusztratív háttérét képezik. A „helyek” az egyéni életút kulisszáinak másodlagos díszletei és az olvasó a személyes sorstörténeten keresztül szembesül a fizikai tér jellemvonásaival. Itt a heterotópia logikája tehát fordított Moldova szociográfiai írásaival való összevetésben, ahol láttuk, az életutakat, a történetek szereplõit a „hely” viszonyaiból következõ determinációk függvényeként, mintegy ezeken keresztül ismerte meg az olvasó. Csalog a „helyek” reprezentációját a kötet elkészítéséhez folytatott beszélgetések során megképzõdött benyomásainak rendelte alá, amit talán a kötet egyik fejezetének a címe fejez ki a legtalálóbban: „cigánynak se könnyû lenni”. A kötet utószavában már az 1971-es Kemény István által végzett cigányfelmérés eredményeire hivatkozva tárgyalja a magyarországi roma társadalom roppant heterogén szerkezetét. Azt is elismeri, hogy könyve, kilenc portrészertû sorsrajz nem reprezentálhatja azt a kulturális gazdagságot, amit a hazai roma társadalom akkor statisztikailag kalkulált 320 ezer tagja képviselt. Ugyanakkor a sorsközösség és a kirekesztettség az egész magyar társadalomra tartozó nyilvánvaló közügye okán Csalog meggyõzõen érvelt amellett, hogy a szociográfiai szöveg töredezett struktúrája, tehát kilenc röviden megidézett életút összhatásában képes tematizálni olvasója számára a cigányság státuszát illetõ alapvetõ kérdéseket. Csalog „cigány-fogalma” heterotóp karakterû mûveleti terminus. Értelmezési terében az esetek, a különbözõ „helyek” reprezentációjaként megidézett mikrovilágok egységes képpé állnak össze.

Összefoglalva, úgy tűnik, hogy a 70-es évek szociográfiai irodalmának szövegei esetében a heterotópia jól alkalmazható elemzési fogalom. Ennek oka, hogy a szerzők a választott témák kidolgozását nagyszámú és alapvetően jól megkülönböztethető helyekről vett példák, esetek elemzésén keresztül hajtották végre. A példagazdagság a bemutatott témákkal kapcsolatban levont következtetések hitelességét volt hivatott alátámasztani. A szövegek heterotóp logikája, illetve ennek felfejtése véleményem szerint támogatja az olvasót abban, hogy a szerzői szándék szerinti komplex olvasatra szert tegyen.

Az elemzés zárásaként a heterotópia mellett a korabeli szociográfiai irodalom „hely” képzetének egy további jellegzetes vonására szeretnék rámutatni, ami talán ugyancsak támogatja az utókor értelmezői erőfeszítéseit.

2. A SZOCIOGRÁFIAI „HELY” DINAMIKUS ELKÜLÖNBÖZŐDÉSE

Érdekes összbenyomás, hogy a 70-es években keletkezett szövegek a szociográfiai „hely” reprezentációját minden esetben történeti folyamatjelenségként valósították meg. A diakrónia a szerzői látásmód fontos sajátossága, amennyiben rálátást kínál az érzékelt valóság és a „hely” társadalmának az ezzel kapcsolatban kialakított értelmezése mögött meghúzódó történeti

léptékű identitásképzésre. A szociográfiai „hely” bemutatása tehát a jelen állapotának a múltra irányuló emlékezés tükrében történő összehasonlító felmutatását jelenti. Az Őrség, a MÁV vagy a roma életsorsok korabeli jelenének leírása a 70-es években minden mozzanatukat tekintve a mitikus eredetmúlttal vagy a történeti közelmúlttal való összevetésben nyerik el értelmüket. Az örök az Árpád-kor óta őrzött tradíciói, a késő dualizmustól a modernitás emblémájaként és az ország közlekedési ütőereként aposztrofált nagyvállalat (vasút) hagyományai vagy a roma életutak gyermekkori emlékein keresztül konstruált sorselözmények mind ugyanazt a szövegszerkesztési logikát követik: a jelen a múlt tükrében történő felmutatását.

A helyzet látszólag egyszerű és némiképp sematikusnak tetszik. Ám a szociográfia „helyek” leírása nem merül ki két statikus korszakállapot jellemvonásainak ütköztetésében. Éppen ellenkezőleg, a korszak szociográfiai irodalmának akár a 30-as évek szövegeivel való összehasonlításban is tetten érhető szemléleti újdonsága a „helyek” dinamikus elkülönböződéseként megvalósított reprezentációs kísérlet. De mit is jelent mindez?

Amint a heterotópia művelői fogalma az értelmezés számára kínálkozó lehetőségeinek a kiaknázása esetében, éppúgy a „hely” dinamikus elkülönböződését is a korszak szociográfiai szövegeiről folytatni remélt diskurzus egyik lehetséges elméleti megközelítéseként ajánljuk. Maga a fogalom a kortárs német késő-fenomenológia, elsősorban Bernhard Waldenfels filozófiai antropológiai munkásságához kapcsolható. Waldenfels néhány éve jelentette meg a tér- (és ettől elválaszthatatlan idő-) reprezentációval kapcsolatos átfogó elméleti elképzeléseit *Ortsverschiebungen, Zeitverschiebungen* címmel. Leegyszerűsítve, elképzelése szerint a tér bármely helyének leírása olyan megértő ábrázolási kísérlet, melynek kitüntetett referenciális vonatkozása a megfigyelő szubjektum egzisztenciális státusza. Waldenfels szerint a „helyhez” való viszony értelmezése a szerző reflexív tudatosságának függvénye, amit tulajdonképpen egyetlen látszólag egyszerű, lényegében lezárhatatlan kérdés tematizál: „hol vagyok”.

A kérdés megválaszolása bár első megközelítésben egyszerűnek tűnik, de ez csupán látszat. Ugyanis a kérdés a szerző megértő vonatkozását a „helyhez” mindig nyitva tartja, vagy megfordítva, nem engedi azt lezárni. A „hely” reprezentációja kimeríthetetlen. Az újabb és újabb nekifutás kísérletei az aspektusok és perspektívák számtalan variációjának lehetőségét hozzák.

Az Őrség, a MÁV és a roma élettörténetek a felvázolt sajátosságok tükrében folyamatosan nyitott, a megértő-leíró erőfeszítésnek ellenálló, az elől elsikló „helyek” maradnak. A viszonyt jó tükrözi Moldova Őrség könyve előszavának utolsó mondata.

„De bevezetésnek ennyi mindenesetre elég, ha valami kimaradt, majd pótolom valamelyik későbbi fejezetben.”

Összefoglalva, úgy tűnik, ha a 70-es évek szociográfiai szövegeit olvasuk, akkor a „hely” reprezentációjának kérdése a művek olyan akár az összevetés lehetőségét kínáló értelmezésével kecsegtet, ahol az írók témájuk iránti szubjektív és eseti elköteleződésétől függetlenül mód nyílik általános következtetések megfogalmazására. Úgy tűnik a „hely” heterotópiája, illetve dinamikus elkülönбöződése a tárgyalt korszak szociográfiai írásainak értelmezéséhez hatékony és általános műveleti kereteket kínálhatnak.

IRODALOM

- Büscher, Wolfgang: *Berlin – Moskau. Eine Reise zu Fuß*, Rowohlt, Reinbek, 2003.
 Csalog Zsolt: *Kilenc cigány*. Budapest, Kozmosz, 1976.
 Csóri Sándor, Elek Tibor, Oláh János, Rott József: *Mi az amiben élünk. Kortárs*, 47. évf. 2. sz. 2003.
 Erdei Ferenc: *Város és vidéke*. Budapest, Szépirodalmi, 1971.
 Fábián Katalin: *Makoldi család*. Budapest, Szépirodalmi, 1977.
 Foucault, Michel: *A szavak és dolgok*. Budapest, Osiris, 2000.
 Haraszi Miklós: *Darabbér*. Budapest, Téka, 1989.
 László-Bencsik Sándor: *Történelem alulnézetben*. Budapest, Szépirodalmi, 1973.
 Lewis, Oscar: *Sanches gyermekei*. Budapest, Európa, 1968.
 Márkus István: *Nagykörös*. Budapest, Szépirodalmi, 1979.
 Miskolczi Miklós: *Város lesz csakazértis...* Budapest, Szépirodalmi, 1980.
 Moldova György: *Akit a mozdony füstje megcsapott*. Budapest, Magvető, 1984.
 Moldova György: *Az Őrség panasza*. Budapest, Magvető, 1987.
 Sebald, Winfried Georg: *A Szaturnusz gyűrűi*. Európa, Budapest, 2011.
 Stasiuk, Andrzej: *Útban Babadagba*. Budapest, Magvető, 2004.
 Tar Sándor: *6714-es személy*. Budapest, Magvető, 1981.
 Waldenfels, Bernhard: *Ortsverschiebungen, Zeitverschiebungen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2009.

SUMMARY

**The Concept, Meaning and Representation of Place
in the 1970s Sociography**

The aim of the analysis, which is concerned with the sociographic 'place' concept, is to demonstrate the characteristic of the 1970s genres, the determinative general context that illustrate the appeared scenes.

It has to be clarified that in this particular era the different kinds of representation of 'place' sociography connect to each other in theory or the illustrated spaces in the authors' work can only be interpreted by the situative features of the surroundings and society.

The interpretation of 'place' heterotopy are carried out using books by Görgy Moldova such as 'Őrség Panasza' and other works by the author which deal with trains. Furthermore, other examples are also used from a biography collection by Zsolt Csalog titled as 'Kilenc cigány'.

Rézler Gyula és a vállalati esettanulmányok¹

Nagyjából egy időben azzal, hogy Jahoda és munkatársai a Marienthal terepkutatásait összegezték, és Gusti extenzíven alkalmazta monografikus módszerét a falukutatásban, a valóság alapú irodalom és társadalmelemzés Magyarországon is nagy lendületet vett. Először az írók és költők – egyebek közt Nagy Lajos, Móricz Zsigmond, Márai Sándor és Illyés Gyula – jelentkeztek mesterművekkel, melyeket érdemes ma is több nyelven hozzáférhetővé tenni. Ezután fiatal, kezdő társadalomkutatók – egyebek közt Erdei Ferenc, Kovács Imre, Szabó Zoltán – olyan írásai tettek szert nagy érdeklődésre, melyekben a valóság feltárásának igénye és a társadalomkritikus hang keveredett. Ez utóbbi, belsőleg is tagolt nemzedékhez tartozott iparszociográfiai munkássága révén Rézler Gyula is.

Ebben az írásban Rézler szociográfiáról vallott nézeteit, iparszociológiai vizsgálódásait s valószínűsíthető hatásaikat mutatom be. Valószínűsíthető hatásról kell beszélnünk, mert a közvetlen utalások, hivatkozások száma gyér és esetleges. Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni, hogy a szemléletmód, a tematizálás, a széles értelemben vett módszer tekintetében van valamiféle folytonosság, s az előképek, ha nem is közvetlenül építkezve, de gyakorolhatnak hatást. A problémaorientált, empirikusan alapozott, induktív közelítésmódú szemlélet szellemi bűvőpatakként bukkan fel újra a 60-as évek társadalomkutatásában, éspedig nem csupán a szociológiában, de a közgazdaságtanban is.

¹ A szöveg tartalmilag azonos korábbi változata megjelent a Tóth Pál Péter által szerkesztett *Siófokról indultam...* Farkas János 1933–2016 című kötetben (Rézler Gyula Alapítvány – Gondolat Kiadó, Budapest, 2018, pp. 138–150).

RÉZLER A SZOCIOGRÁFIÁRÓL

A *Falukutatók és szociográfusok* című írását Rézler Gyula azzal az erős felütéssel kezdi, hogy míg a természettudományban az elméletek a felhalmozott empirikus ismeretekre épültek rá, addig a társadalomtudományban nem így történt (Rézler 2005, eredeti megjelenési éve 1943). A szociológia kezdetekor Saint Simon és Comte munkásságában eleve az elméletalkotás igénye volt az első, s a deduktív jelleg dominált. Marx kivételével a 19. századi társadalomkutatókban nem volt erős igény arra, írja, hogy elméleteiket módszeres konkrét kutatásokkal verifikálják. S nem titkolja, hogy a deduktív kezdeteket kevésbé szerencsésnek tartva, nagyon is szükségesnek látja a leíró empirikus kutatásokat. A 20. század eleji magyar társadalomkutatókat is többnyire doktrínerek láttatja, akik az elméletekhez akarták hozzáigazítani valóságlátásukat. (Megjegyzendő, hogy eközben értékítéletei olykor méltánytalanok, például Braun Róbert munkáival kapcsolatban.) Mivel a hazai társadalomtudományi kezdetek erősen kötődtek a polgári radikális és baloldali politikai nézetek képviselőihez, a húszas évek szélsőjobboldali kurzusa a társadalomtudományokban is a felforgatás veszélyét látta, és ez jelentősen blokkolta az ilyen irányú fejlődést. A társadalomlátást, a problémák érzékelését Ady, Szabó Dezső és Móricz irodalmi alkotásai formálták, tudományos munkák – Dékány István és Weiss István írásainak kivételével – alig (Szabari 2014, Némédi 1985).

Mármost a 30-as években színre lépő falukutatók, írja Rézler, berobbantak ebbe a vákuumba, nagy társadalmi figyelmet keltve, de egyszersmind azt a mellékhatást is kiváltva, hogy a tények és benyomások, irodalmi és riportelemek elegyéből kialakult műfaj értelmeződött szociográfiaként. Pedig hát, mondja Rézler, a szociográfia, a társadalomleírás tudományos műfaj, amelynek szigorú kritériumai vannak. Ilyen elsőként is az, hogy a mű célja a módszeres megismerés maga, adott esetben a társadalmi jelenségek hű leírása. Ilyen továbbá az ismeretek verifikáltsága és rendszerbe foglaltsága, valamint, s erre Rézler különös hangsúlyt tesz, a stílus fegyelmezettsége. A falukutatók írásainak zöme, írja Rézler, miután sorra veszi a fontosabb szerzőket, nem állja ki az ilyen műfaji próbát. Az írások célja elsődlegesen a társadalmi mozgósítás, a súlyos szociális problémákra való rádobbantás és a kormányzat cselekvésre készítése. A közvetített ismeretek rendszerezetlenek, néhol (Veres Péter és Darvas József esetében) részrehajlóak, s a stílus fegyelmezetlen. Ez utóbbiak tekintetében egyes szerzőknél a kezdeti szociografikus igényekhez képest éppenséggel romlás figyelhető meg, írja Rézler, mint Kovács Imrénél, aki az *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete* módszerességéhez képest a *Néma forradalomnak*, és

Szabó Zoltánnál, aki a *Tardi helyzet*hez képest a *Cifra nyomorúság*nak az esetében engedett a módszeresség és tárgyilagos látásmód követelményeiből. Erdeinél ezzel szemben a *Futóhomok*ot követő művekben a tudományos elmélyülés jeleit regisztrálja.

Mindezekkel együtt Rézler a falukutatás érdeméül hozza fel, hogy „rikító színeikkel” ugyan, de felkeltették a társadalom érdeklődését a szociális problémák iránt, ezen belül különösen arra irányítva a figyelmet, hogy a földmunkásság életkörülményei reményvesztettséghez vezetnek. Amit Rézler a tudományos igényű társadalomkutatás példáiként elősorol, eredményeit és műfaját tekintve is elegyes. Idetartoznak a Fiatal Magyarság cserkészei, ahonnan Szabó Zoltán, s a Pro Christo munkaközösség, ahonnan Kovács Imre indult. Ide a Szegedi Fiatalok, akik közül Reitzer Béla módszeres szabadidő-vizsgálattal, Ortutay Gyula és Tomori Viola néprajzzal foglalkozott. (Utóbbi a dudari terepmunka szervezésében is kulcsszerepet játszott, ahová Richard Thurnwald is ellátogatott.) Ide az ellen-falukutatók, a falumonográfiák szerzői, a Szociográfiai Intézet, a Magyarorsággutató Intézet, a néprajzosok, mint Fél Edit a Kócsról készített néprajzi monográfiájával (Fél 1941), s ide az ipari szociográfusok is. Ezen a ponton saját maga s a körülötte formálódó műhely munkásságára utal, melynek „(b)írálatát más kritikusok számára” engedi át.

A RÉZLER-FÉLE MUNKÁSSZOCIOGRÁFIA ÉS KÖZEGE

E szociográfiai közelítés lényegét Rézler (Surányi-Unger Tivadar-tanítványokként zömmel közgazdasági háttérrel rendelkező) képviselőinek társadalomgazdasági szemléletében látja: azt állítják vizsgálataik középpontjába, hogy a gazdasági folyamatok miként befolyásolják egyes társadalmi csoportok – elsősorban a munkásság – szerkezetét. Rézler ekkor már túl van a Szekfűhöz írott történelmi tárgyú szakdolgozatán (Rézler 1938), amellyel kapcsolatban ide kívánczik egy talán módszertani tanulságokkal is szolgáló személyes emlék. Rézler hosszú élete végéig szellemileg aktív maradt, s nem sokkal halála előtt felkeresett, hogy kutatási terveiről beszéljen. Az ilyen beszélgetések többnyire hosszúra nyúltak, s alkalmat kínáltak arra, hogy szakmai emlékeit is felidézzük, ezért egy idő után megkérdeztem, nem lenne-e ellenére, ha felvennénk a beszélgetést. A felvétel nem zavarta, mindig szabatosan fogalmazott. Rákérdeztem a szakdolgozat születésének körülményeire is, mivel már korábban hallottam tőle a történet egy változatát, amit jószerivel anekdotává csiszolt az idő, miszerint Szekfű Gyula azt mondta volna a tervezetre, hogy „azt maga nem tudja megírni”, s ő csak

azért is, a professzor akarata ellenére írta meg az értekezést, amit aztán többször is kiadtak, s maga Szekfű is értékelt. Most azonban Rézler, talán siettetendő a beszélgetést, mivel inkább a kutatási ötletei foglalkoztatták, kérdésemre, hogy Szekfű mit szolt annak idején a tervhez, csupán valami olyasmit válaszolt: „azt mondta, jól van, írja meg” (Lengyel 2002). Bár kérdésemben szerepelt a csattanóra kihegyezett változat, utólag most mégis úgy látom, jobb lett volna az interjút itt jegyzettel ellátni.

Rézler, mikor a szociográfiai irodalom áttekintésére vállalkozott, túl volt már a téglagyári és a cukorgyári munkásság szociális helyzetéről szóló két iparági szociográfiai íráson is (Rézler 1938 és 1939), melyekben kidolgozta az általa preferált ipari szociográfiái közelítés alapjait. Friss élmény még számára a másokkal együtt írt, általa szervezett és szerkesztett *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép* című kötet (Rézler [szerk.] 1940), amely a Magyar Közgazdasági Társaság kiadványaként jelent meg, Surányi-Unger előszavával. És lényegében lezárta a Kammer-gyár empirikus vizsgálati szakaszát, tehát birtokában volt a tapasztalati tudásnak, amivel az 1942-ben elkészült *Egy magyar textilgyár munkástársadalma* című munkájában (Rézler 1943) az ipari szociográfiát jellemzi. Mi ezeknek az írásoknak a közös vonása a tárgy és a módszer tekintetében? Ami az utóbbit illeti, azt a statisztikai adatokon és adatgyűjtésen alapuló, kvantitatív és leíró elemzést ötvöző módszerben jelölhetjük meg. Ebben a vonatkozásban közelítésmódja hasonlít Somogyi Manó fél évszázaddal korábbi szociálstatisztikai szemléletéhez, mely (Böhmert nyomán) a lokalizálás, specializálás és individualizálás kutatási perspektíváját képviselte (Somogyi 1974, eredeti megjelenési éve 1888). Tárgya pedig legvilágosabban a szerkezetből derül ki, ami kisebb hangsúlyeltolódásokkal végigvonul az összes íráson, s talán a legutóbbi, textilgyári kutatáson szemléltethető a legteljesebben. A fegyelmezett szerkezet két nagy részre tagolódik: a vállalati munkástársadalom (szociális helyzetkép) és a szociálpolitika bemutatására. A szociális helyzetkép – miután tisztázza a történeti és szervezeti kereteket, valamint a végzett munkák jellegét – bemutatja a munkásság rétegződését szakképzettség, kor, nem és jövedelmi csoportok szerint; forrása egy vállalati kérdőíves felvétel. Ezt követően munkáslelkeség címmel egy olyan kérdéskört taglal, amely a későbbi kutatásokban az attitűdök, értékek, a munkával való identifikáció problémájaként jelenik meg. Rávilágít arra, hogy a kötődés jelentős mérvű (ez az egyetlen munkahelye a munkások háromötödének), s ez részben azzal magyarázható, hogy a betanított munkások más iparágban csak napszámosként helyezkedhetnek el. Taglalja a rekrutáció és az intergenerációs mobilitás tényeit, valamint az érdekképviselési szervezettség hiányát, amit a helyiek főként a két, illetve három műszakos munkarenddel magyaráztak. Külön alfejezet

szól a munkafeltételekről, a munkaidőt és a béreket szabályozó törvényekről és rendeletekről, valamint azok hatásáról, ahol lehetséges, iparági keretbe illesztve a képet (1937–38-ban került bevezetésre a nyolcórás munkanap, a minimálbér és a fizetett szabadság). Az első rész, a szociális helyzetkép a munkásélet gyáron kívüli aspektusaival, a közlekedés, a lakásviszonyok, a családszerkezet, valamint a képzettség és a kulturális igények bemutatásával zárul. Mindegyik kézenfekvő, tényeken alapuló, leíró információ, s a maga módján fontos. Hogy csak a közlekedés szempontját nézzük, a felmérés tisztázta, hogy a munkások több mint kétharmada a gyár két-három kilométeres körzetéből jár be, mások jelentősebb napi ingázásra kényszerülnek. Mindez előrevetíti az államszocializmus egyik markáns társadalmi jelenségét. Mert, hogy a makrogazdasági tényeket idézzem, miközben a mezőgazdaság nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása a 20. század első felében kétharmadról egynegyedre csökkent, az ott foglalkoztatott népesség aránya a háborús évekig változatlanul 50% fölött maradt, s tömeges csökkenése, a parasztok és földmunkások iparba áramlása a tervgazdaság időszakára esett.

A mű második része sorra veszi a gyár szociálpolitikája szempontjából fontos gazdasági, egészségügyi és kulturális intézményeket, kezdve a munkás- és leányotthonon, a jóléti bizottságon, végezve a munkásdalárdán és a sportkörön. Bemutatásukban, ahol lehet, a statisztikákban és kérdőívekben rögzített számszerű tények mellett más elsődleges forrásokat is használ, egyebek között a jóléti bizottsághoz érkezett kérvényeket.

A textilgyári felmérés Rézler munkásságában is egyedi csúcspont. Korábbi ilyen tárgyú írásai történelmi forráanyagon, illetve iparági statisztikákon nyugodtak. Itt jutott ahhoz a lehetőséghez (Kammer Éva jóvoltából különös szerencse révén), hogy a statisztikát primer forrásokkal ötvözze, s ezt egyebek közt survey- és dokumentumelemző módszerekkel tegye. A maga idejében korszerű felfogása ennyiben rokonítja a munkáját a *Marienthallal* (Jahoda és szerzőtársai 1999, eredeti megjelenési éve 1933), s szembeállítja a falukutatás műfajával. De az a munkásszociográfia módszerein belül is ritkaságszámba ment, hogy egy gyáron belül vizsgálódjanak (Somogyi hajógyári vizsgálatán és az iparfelügyeleti jelentéseken túl). A maga idejében tehát Rézler kivételesen szerencsés kutatói helyzetben volt, s egy korszerű, még éppen a helyét kivívni akaró módszer mellett érvelt az objektivitás nevében. Nem érhettem már a hatalom védte bensőség vádjá, hiszen 1940. június 12-én megszűnt a Miniszterelnökség VI., Gazdaságtanulmányi Osztálya (Szűcs [szerk.] 1958: 15), s Teleki Pál 1941. április 3-án bekövetkezett halála után a támogató politikai figyelem is elenyészett.

Van néhány olyan mozzanat, amelyet Rézler ezzel a rendszerbe foglalt tematikával időállóan világított meg. Van azonban néhány olyan is, amely

kívül esett vizsgálati horizontján, részben módszertani okokból, részben a korszak jellegzetességei miatt. Közülük a legfontosabbakat említve, nem vagy csak a feltétlen szükséges minimumra korlátozva beszél a vállalat és a gazdasági környezet viszonyáról. Szó esik a törvényi korlátokról s a könyvhöz fűzött pótlásban arról is, hogy egy kormányrendelet a kötelező minimálbér szintjét ismét 30%-kal emelte. De nem esik szó a beszállítókkal és a vevőkkel, a piacokkal és az állammal való kapcsolatokról. Nem esik szó a cégen belül a vezetők és a munkások közötti viszonyokról és kommunikációról. S végül nem esik szó egy sor olyan kérdésről, amely túlmegy a kérdőív és a dokumentumelemzés műfaján, kvalitatív módszerekkel, interjúval vagy résztvevő megfigyeléssel tanulmányozható (mint például az életutak, a motivációk és a devianciák problematikája).

HATÁSOK, BÚVÓPATAKOK, TOVÁBBI FEJLEMÉNYEK

Közvetlen utalások

Kevés közvetlen utalással találkozunk, amely Rézlert hivatkozási alapul idézte volna, vagy az ipari szociográfiák eredményeire való támaszkodásról tanúskodna. Ebben is megmutatkozott a hazai szociológiai hagyomány töredezettsége, az újrakezdéseké, a tudásakkumuláció elégtelenségéé. Nálunk, mondhatni, a hagyománynélküliségnek, a látszólagos nulláról való újrakezdéseknek van hagyománya. Ahogyan Rézler is sporadikusan, távolságtartóan utalt vissza Somogyi Manóra vagy Braun Róbertre részint a politikai klíma, részint talán személyi okokból, úgy Rézlerre is csak elvéve találni hivatkozást az államszocializmus idején. Ez részben magyarázható azzal, hogy Rézler a várható letartóztatás elől 1948-ban külföldre távozott, s hosszú időre *persona non grata* lett, részben pedig azzal az ideológia vezérelte szemlélettel is, amely sokáig nem tudott mit kezdeni a tényfeltáró műfajjal.

A ritka közvetlen utalások egyike a Magyar Pamutipar Rt. történetét feldolgozó munkában található (Hanák–Hanák 1964: 178), ahol a szerzők megállapítják, hogy a gyárak társadalmát tárgyaló munkák közt egy érdemleges előkép akad, s ez Rézleré.² Egy másik hivatkozás éppenséggel a párt központi lapjában, a *Népszabadság*ban esett a reform előestéjén, 1967-ben, mikor más szociográfiák – köztük ipari tárgyú írárok – is megjelentek, mint a *Szemmértékkel* című válogatás (Szabó 1967) vagy a *Jónás és a cet Óbudán* című kötet (Gondos 1968). Ekkor megnövekedett a ténytiszte-

² Köszönettel tartozom Kövér Györgynek, aki emlékeztetett erre a forrásra.

let ázsiója, s a reformvárankozások légkörében tágabbra nyíltak a kapuk. Bródy András egy interjújában úgy fogalmazott, hogy cikkének közléséhez csupán azt kérte a szerkesztő, valahol említse meg benne a „gazdasági reform” kifejezést (Madarász–Szabó [szerk.] 1994). Faragó Jenőnek a Kőbányai Textilgyárral foglalkozó írása (Faragó 1967) – amelyet a 70-es években egy hosszabb beszámoló követett – kiinduló alapnak tekintette Rézler korábbi szociográfiáját, és megszólaltatott három, régtől a gyárban dolgozó munkást életkörülményeikről és életútjukról. Az írást valamelyest átlengi az „ilyen volt – ilyen lett” hangulata, az eltelt idővel beálló változásokra koncentráció, de nem a direkt ideológiai visszacsatolás motiválja. Másfelől nézve, éppenséggel az átideologizált közeghez képest, miként forrása, maga is tényszerűsége törekszik. Az egyik interjúalany, volt napszámos – aki a büntetés-pénzekből összeálló jóléti alap segélyezettje is volt –, a jövedelmi kettős gúla alján helyezkedett el heti 18,5 pengő fizetésével. Huszonöt év múltán, havi 1500 forintos fizetéssel, segédmunkásként ott is maradt, írja Faragó. Időközben lányai felnőttek, ugyanott dolgoznak szövőnőként, apjukéhoz hasonló keresettel, amelynek felét hazaadják. A nagyapától örökölt házat bővítik, tatarozzák, fürdőszobával tervezik felszerelni, a 2300 forintos nyereségrészesedést és hűségjutalmat is erre fordítják. A másik interjúalany a kettős gúla csúcsán helyezkedett el, szakmunkásként, akinek e minőségében privilégiumai közé tartozott, hogy a kapunál nem lehetett megmotozni. Protekcióval került a gyárba, a dalárdának köszönhetően, s tagja volt a tűzoltócsapatnak is. Évi 2400 pengő fizetést kapott, s ingyen tüzelőjuttatást és szolgálati lakást. Egyébként Rézler kimutatásai szerint a munkások átlagosan a jövedelmük ötödét-negyedét fordították lakbérre (Rézler 1943: 47). Felesége ugyancsak protekcióval került be, szövőnő volt, heti 16 pengő bérért. Huszonöt év múltán a férj fizetése havi 2080, a feleségé 1750, s ehhez kettejük hűségjutalma egy óra vetítve mintegy 600 forintot tett ki. A lakbér a bevételeik 1%-át viszi el. Panaszuk csak egy van: a jelenlegi szoba-konyhásnál nagyobb lakást szeretnének, és kérvényezték is a minőségi cserét. Lányukat nehézség nélkül iskoláztatták technikumban, most könyvelő és KISZ-titkár a cégnél. Sokfelé jártak kirándulni az országban, s a férj a budapesti férfikórssal külföldön is. A harmadik megszólaltatott – az előző kettőhöz hasonlóan ő is saját nevével szerepel – segédmunkásból másfél évtized alatt segédmester lett a gyárban, s ekkor, Rézler felmérésének idején heti 25 pengőt keresett, amivel a kettős jövedelmi gúla közepén helyezkedett el. Kapott szolgálati lakást, aminek bére havi fizetésének egytizede volt. A háború után pályája felívelt, művezetőből szakmányvezető lett, miközben elvégezte a textilipari technikumot. Míg korábban Rézler megállapítása szerint a gyermekek akár csak szak-

munkásként való taníttatása is emberfeletti erőfeszítést követelt a családtól, Faragó a 60-as évek derekán azt konstataálta, hogy interjúalanya nehézség nélkül iskoláztatta mindhárom lányát középfokon. Fizetése havi 2800 forint volt, amihez 5000 forintot meghaladó éves nyereségrészesedés járt. A szoba-konyhás, nyári konyhás családi ház bővítését tervezték. A szerző, Faragó Jenő maga is érdekes, másutt elemzendő személyiség, a *Népszabadság* egyik alapítója, költő, újságíró, s egyúttal a társadalomkutatás iránt elkötelezetten érdeklődő szerző volt.

Közgazdaságtan, vállalati esettanulmányok

Az 50-es években szociológiai kutatások nem folytak, közgazdaságtani munkák azonban – erős politikai gazdaságtani dominanciával és ideológiai hangszereléssel – készültek. Ezen belül mellékáramként léteztek, talán nem is annyira sajátos módon éppen a tervezéssel foglalkozók körében, olyan közelítések is, amelyek statisztikai adatokat és tényállításokat igényeltek, s amelyekből az üzemgazdaságtan s a munkagazdaságtan nőtt ki. Kornai János *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* című kandidátusi értekezése (Kornai 1990, eredeti megjelenési éve 1957) jó példája ennek. Értekezése előszavában a szerző hangot ad annak a krédónak, hogy „az első lépés, amit meg kell tenni: a helyzet leírása” (i. m. 3). Azt gondolhatnánk, mondja, hogy ez sokszor megtörtént már, de valójában a tervezéssel és bérrendszerrel foglalkozó jegyzetek nem a valós gazdasági mechanizmust írják le, hanem azt, hogy milyennek kellene annak lennie. A könyv, mely leíró igényű, de erősen bíráló jellegű, megjelent magyarul és angolul is, kiváltotta a korabeli szovjetológiai szakirodalom nagyjainak (D. Granick, N. Spulber, A. Nove) elismerését, de bíráló jellege miatt végül a szerzőt elrávolították kutatóintézeti állásából. Pedig tényyszerűsége és módszeressége magán viseli azokat a jegyeket, amelyeket Rézler szigorú kritériumként a tudományos társadalomleírással szemben felállított. A vizsgálat alapja a könnyűipar, forrásai főként ágazati, főhatósági statisztikák. De mikor a szerző mellett érvel, hogy a bérszála összenyomott volta nem ösztönzi kellőképpen a vállalati vezetőket, akkor levéltári adatok alapján kikeresi a másfél évtizeddel korábbi jövedelmi adatokat, konkrét vállalat konkrét pozícióit betöltő emberekre vonatkozóan, s így igazolja a tételt, hogy az alapfizetési skála jóval összenyomottabb, mint korábban volt, s ezt nem kompenzálja a prémium sem. Nem célok itt a mű pontos rekonstruálása és kontextusba állítása, az azonban fontos lehet, hogy ahhoz a talán kevésbé ismert és méltányolt intellektuális áramlathoz tartozott, amelyet az 1956-os forradalom miatt elvetélt korai reformhullámként tarthatunk szá-

mon. Innen a mű bíráló hangja s a nyelvezete is, olyan – csak bő évtizeddel később elterjedő – kifejezéseket emelve be a tudományos diskurzusba, mint a tervfetisizmus és a gazdasági reform.

Míg Kornai műve az 50-es évek „láthatatlan reformhullámának” idején született (s a szerző kifejezésével élve a naiv reformerek látásmódját tükrözte), a *Vállalati magatartás – vállalati környezet* címmel Tardos Márton szerkesztésében megjelent tanulmánykötet (Tardos [szerk.] 1980) már jóval az 1968-ban kezdődő új gazdasági mechanizmus zenitjén túl látott napvilágot.

A vállalati esettanulmányok igen gazdag szakirodalmából itt csupán erre az egy gyűjteményes kötetre utalok. Tardos bevezetőjében úgy érvel, hogy a tervgazdaságra és az új gazdasági mechanizmusra való áttérés egyaránt normatív előfeltevéseken nyugodott, s különböző okokból egyik sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Annak is hangot ad, hogy ezért van különösen szükség leíró elemzésekre, amelyekben nem lehet a gazdasági szereplők egyetlen végső motivációs tényezőjét az utasítások végrehajtásában vagy a nyereségmaximalizálásban megjelölni, mivel a gazdasági élet minden pontján hatnak olyan tényezők, mint az önbecsülés és a presztízs, a munkával való azonosulás ösztönző ereje. Ez adhat választ arra a több változatban ránk maradt viccbeli kérdésre, hogy mitől jár a villamos (ha a gyárbeli zavaros utasításokat nézem – más változatban: ha a tervhivatal ablakán kinézek, ismét másban, ha a modellek előrejelzéseit nézem –,

mindig elcsodálkozom...). Amit a vállalati esettanulmányok hangsúlyoznak, az éppen az, amivel Rézler nem vagy csak érintőlegesen foglalkozott: a vállalat és a szabályozási vagy piaci környezet viszonya. Statisztikákra, vállalati dokumentációra támaszkodnak, s mindenekelőtt egy olyan forrásra is, amit Rézler módszeresen még nem vett igénybe: interjúkra. Nem alkalmaznak primer survey módszerű kutatást, s elvétve foglalkoznak a vállalaton belüli csoportokkal, bár erre is akad példa. Laki Mihály, aki egy ipari szövetkezet esetén tárja fel a növekedés forrásait (munkaerő-piaci helyzetét) és a növekedés pozitív és negatív gazdasági hatásait (lassuló piaci reakcióképességet), egyebek közt a vállalaton belüli munkateljesítmények megítélése körüli alku jelenségét is leírja (Laki 1983 és Laki [szerk.] 1987). Mindez átvezet a szociológiai hatások és áthallások kérdéséhez.

Szociológiai kutatások

Az első szerző, akit itt említhetünk, Hegedüs András, részint azért is, mert Rézler tanítványa volt. Bár akkor még Rézler is fiatal ember, kapcsolatuk valóban mester–tanítvány viszonyra emlékeztet. Hegedüs a memoárját (Hegedüs 1988) „köszönettel az indításért, amit tőle kaptam” dedikációval küldte el Rézlernek. 1943–44-ben dolgoztak együtt a Rézler által vezetett Magyar Ipari Munkatudományi Intézetben, ahol egy nagyszabású kérdőíves vizsgálatot készítettek elő. Hegedüs Györfly-kollégistaként a munkát azért is előnyösnek találta, amiért a maga Eötvös-kollégista korában Rézler is: mert kutatási engedélyt kaptak a könyvtárak zárt anyagának tanulmányozására. A maguk idejében mindketten politikai szervezkedés miatt kerültek ki a kollégiumból. Rézlert csupán személyes és politikai szimpátiái miatt zárták ki diákkorában, s ez tanulmányait nem fenyegette. Hegedüs után azonban illegális szervezkedés miatt nyomoztak. „Visszanézve szörnyen viselkedtünk, erkölcsi terror alatt tartottuk a kollégistákat” – emlékezett vissza erre az időszakra Hegedüs, akit éppen Rézler intézetében tartóztattak le, s a súlyos börtönbüntetés elől kalandos körülmények között a vonatról sikerült megszöknie (Hegedüs 1988).

Hegedüs későbbi politikusi életútja s utóbb a magyar szociológia újra-indításában játszott fontos szerepe ismertnek tételezhető. Az kevésbé ismert, hogy előadott a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen is, és ennek vélhetően hatása volt arra, hogy jegyzőkönyvek tanúsága szerint a hallgatók már 1963-ban kezdeményezték a szociológiaoktatás intézményesítését.³

³ Köszönettel tartozom Zsidi Vilmosnak, hogy e tényre felhívta figyelmemet.

Az is kevésbé ismert, hogy Hegedüs egyik első szakmai írása (Hegedüs 1960) a munkásbérezés problematikájával foglalkozott. Ebben az 1956 előtti részletes szabályozáson alapuló tarifarendszert veti össze az azt követő átlagbérrendszerrel. Forrásai elsősorban főhatósági iparági statisztikák, de gyakran utal konkrét vállalati szintű információkra is. Márkus Máriával közösen jegyzett későbbi műve a humanizált elvárások és a munkával való identifikáció problémáját tárgyalja (Hegedüs–Márkus 1966). A témaválasztás itt is párhuzamot mutat Rézlerrel, miként a survey-módszer alkalmazása is. A kutatás egyben szociológia és szociográfia találkozási pontja – egyik mintába került gyárunkban, az óbudai textilgyárban, Gondos Ernő irányítja a kérdezést, aki könyvében a kérdezőbiztos egyetemista Zsille Zoltán interjút is idézi (Gondos 1968: 86–89).

Kemény István *A magyar munkásosztály rétegződése* című fontos írásában (Kemény 1972) történet-szociológiai áttekintést ad; forrásai elsősorban Hajnal István, Erdei Ferenc és Szabó Zoltán. Kemény más műveiben (elsősorban a *Csillaghegyi Téglagyár munkásaiban* [Kemény 1990: 121–128]) a tematika – munka, lakás- és kereseti viszonyok – visszautal a korábbi szociográfiákra. Solt Ottiliával és Kozák Gyulával végzett kutatásaiban tovább bővül mind a kérdések köre – a munkakultúra és az életmód irányába –, mind pedig az alkalmazott módszertani repertoár, a survey, a megfigyelés és az interjú alkalmazása révén. Solt Ottilia több gazdaság-szociológiai esettanulmányt szentelt a technika és a munkafolyamat közti kapcsolat leírásának (Solt 1998).

Laky Teréz 70-es évek elején végzett, de csak egy évtizeddel később publikált kutatásának (Laky 1982) eredménye, bár a vállalati vezetőkre koncentrál, nem csupán azért érdemel említést, mert vállalati survey-n alapul. Hanem azért is, mert előtérbe állítja az érdekviszonyok, a döntésekben való részvétel és az azokból való kimaradás problematikáját. Hasonlóképpen a vállalaton belüli hatalmi és érdekviszonyok, ezen belül a különböző munkáscsoportok teljesítménytaktikázási esélyei álltak Héthy Lajos és Makó Csaba kutatásának középpontjában (Héthy–Makó 1972), akik egy gyáregység gazdasági szereplőinek teljes körű vizsgálatára törekedtek a survey, a megfigyelés és a statisztikai másodelemzés módszereinek együttes alkalmazásával.

Résztevő megfigyelés és antropológiai vizsgálatok

A vállalati szociográfia témakörébe illeszkedő egyik legismertebb írás Haraszti Miklós *Darabbér* című munkája (Haraszti 1989, első megjelenésének éve 1979), amely részttevő megfigyeléssel szerzett tapasztalatokon alapult.

Haraszti elszegődött marósnak a Vörös Csillag Traktorgyárba, s megfigyeléseit tárgyyszerű leírásba sűrítette. Írása miatt izgatásért perbe fogták, a vád a művet gúnyiratnak nevezte.

Újraolvasva sem a gúny, sem az izgatás nem tűnik ki: pontos leírása annak, ahogyan egy önkéntesen betanított munkásnak beállt értelmiségi látja a műhely szereplőit, a munkát, a „munkáslelkiséget”, a vezetők („ők”) és a vezetettek közötti távolságot. „Nem kényszerűségből lettem munkás, tehát nem is voltam munkás” – írta. Azt kimondania sem kell, hogy a munkáshatalom illúzió, azt azonban leszögezi: míg az „ők” egyértelmű jelentésű, nem társul hozzá a műhelyben dolgozó munkások „mi”-tudata. A munka jellege és a munkaszervezés – a teljesítménybér és a darabbér kombinációja – nem csupán a munkával való azonosulást, hanem a kollektív azonosságtudat kialakulását is megakadályozta. Hasonló módszerrel és szemlélettel végzett amerikai és magyar gyárakban kutatást Michael Burawoy is, aki a *Politics of Production* című könyvében (Burawoy 1985), Lukács Jánossal közösen jegyzett írásában (Burawoy–Lukács 1985) és új könyvében (Burawoy 2009) egyebek közt azt világítja meg, hogy miként válik a vállalati hierarchia a munkások legitimációja révén hegemon szerveződéssé. A résztvevő megfigyelés életszerű terepbeszámolóit közel állnak ahhoz a hatáshoz, ami a hazai szociográfiai hagyomány darabjait széles körben ismertté tette.

Az újabban meginduló munkásantropológiai és munkástörténeti kutatások kilépnek az üzemek világából, a valamikori munkáskolóniákra koncentrálnak, s módszeresebben, modernebb eszköztárral visszatérnek ahhoz a közelítéshez, hogy a munkást lakóhelye, életmódja felől keresik meg (R. Nagy 2010), vagy narratív interjúk keretében életeseményeik rekonstruálására töreksenek (Horváth és szerzőtársai 2003, Bartha 2018). Aligha lenne könnyű helyzetben az, aki, miként hét évtizeddel ezelőtt, turbulens időkben Rézler Gyula tette, egy gyár munkástársadalmának feltérképezését tűzné ki célul.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Nálunk a társadalomtudományi hagyomány – vagy tágabban, a társadalomról való gondolkodás hagyománya – töredezett és szelektív, sokkal inkább, mint akár a lengyeleknél, akár az osztrákoknál vagy a cseheknél. Ebben a hagyományban a szociográfia és a falukutatói irodalom összemosódott. Ezek adottságok, így kell számolnunk velük. Ugyanakkor lehetetlen nem észrevenni, hogy a többfajta közelítésnek vannak közös pontjai, éppen az empirizmus, a közvetlen megismerés, a személyes tapasztalatra

is építő vizsgálódás terén. Ez pedig, túl az egyéni tudományos és irodalmi ambíciókon, társadalmi lelkiismeretet mozgósító vagy politikai célokon, valamiféle episztemikus közösséget is létrehozott. S miközben a magyar társadalomtudományi hagyomány töredezettségét, megszakítottságát regisztráljuk politikai rezsimekhez köthetően, a közelítésmód, a szemlélet tekintetében az episztemikus közösségek rejtett túlélésének jeleivel találkozhatunk. Ilyenfajta hatásokra utal 50-es évekbeli említett könyvének új kiadásához írott bevezetőjében Kornai János, s ez bukkan föl a reform-közgazdaságtan „naiv empirizmusában” (Péteri 1997), valamint a szociográfiai hagyomány 70-es évektől megfigyelhető újjáéledésében.

A műfaj tere valójában nem is pusztán irodalom és társadalomtudomány pólusai között feszül, hanem tudomány, irodalom, zsurnalizmus és politikai röpirat négy sarka között. Az első háromra utal Cseke Péter is az erdélyi szociográfiáról értekezvén (Cseke 2008). A hazai szociográfiák nagyobb részében pedig keverednek a műfaji szempontok és az alkotási mód-szerek. A lényeg itt nem is a műfaji kérdés, hanem az, hogy a mű mennyire kihordott, alapos, végiggondolt munka. Illyés Gyulától a *Puszták népe* (Illyés 1936) kétségkívül ilyen, folytatása, az *Ebéd a kastélyban* (Illyés 1962) már kevésbé. Márai Sándor *Egy polgár vallomásainak* (Márai 1934) első kötete szociográfiai mestermű, az egyéni tapasztalatot a társadalmi környezet megfigyelésével kombináló, szisztematikus munka, második kötete már szélesebb horizontokra tekint, mozaikszerűbb, s egyúttal inkább lelki reflexió, önelemzési kísérlet. Nem is a stílus a döntő elem – miként Rézler gondolta –, van, akit a száraz tudományosság, van, akit a könnyű kezű riport irritál. Bibó (1990, eredeti megjelenési éve 1940) az előbbi, Rézler az utóbbit kritizálta.

De egy jól megírt, alapos tényfeltáró riportból sokat lehet tanulni, mint ahogy Szvetlana Alekszijejics dokumentumprójájából (Alekszijejics 2015) is, vagy éppen Theodore Rosengarten amerikai antropológus könyvéből (Rosengarten 1979), aki egy idős fekete ember önéletmondását jegyezte le. S ezzel már a műfaj kereteit feszegettük, miként Csalog (1981), Andrassew (1988) vagy más szempontból Juhász (1976) és László-Bencsik (1973) írásaival is. A *Magyarország felfedezése* sorozatból, vagy tágabban a kései államszocializmus szociográfiáiból talán leginkább a szociográfiai hagyományt folytató Márkus István munkássága, azon belül Márkus (1973) rövid folyóiratcikke, továbbá Fábián (1977) és Mocsár (1970) bizonyult tartósnak, nem szólva a sorozatba nem tartozó Stewart (1993) tudományos dolgozatról. A szociográfia tehát széles keretekkel bír, s ezeken a kereteken belül nem annyira a műfaji polarizáltság, a cél és a stílus, mint inkább a *relevancia, a pontosság, a meggyőző erő* jelöli ki az időálló és fontos műveket.

Barthes (1981) a fotográfia kapcsán különbséget tesz *studium* és *punctum* jellegű elemek között. Előbbi a tanulmányozható, kulturális okokból felfejthető tartalomhoz, utóbbi a személyesen megragadó élményhez áll közel. Ez hasznos analógia lehet a szociográfiaak szempontjából, mert a maga módján mindkettő tartós hatást gyakorolhat, s előfordulhat, hogy egy szociográfia ötvözni is tudja a két aspektust. Azonban mozgalmas időkben, az intézményi változások közepette mind az elméleti modellek, mind pedig a mozgósító szándékú művek könnyen célt téveszthetnek, vagy gyorsan elavulnak. Ilyenkor a tudományos igényű, verifikálható, rendszeres ismereteket közvetítő szociográfiának megkülönböztetett helye van, mert megállapításai lényeges kérdéseket érintőek és időállóak lehetnek.

IRODALOM

- Alekszijejics, Sz. [2015]: *Elhordott múltjaink*. Európa K., Budapest.
- Andrassew Iván – Pál János [1988]: *Prolilét-ra*. Kozmosz, Budapest.
- Bartha Eszter [2018]: Munkáséletmód az 1970-es évek Magyarországon: tudomány és politika, in: Tóth Pál Péter (ed.) *Siófokról indultam... Farkas János 1933–2016*. Rézler Gyula Alapítvány-Gondolat K., Budapest, 39–63. o.
- Barthes, R. [1981]: *Camera Lucida—Reflections on Photography*. Hill and Wang, New York.
- Bibó István [1990 (1940)]: Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. In *Válogatott tanulmányok*. Magvető, Budapest, I. kötet.
- Braun Róbert [1909]: Adatok a vidéki munkásság életéhez. *Huszedik Század*, 10(6) 513–527. o.
- Braun Róbert [1913]: *A falu lélektana*. Politzer, Budapest.
- Burawoy, M. [1985]: *The Politics of Production. Factory regimes under Capitalism and Socialism*. Verso, London.
- Burawoy, M. [2009]: *The Extended Case Method. Four Countries, Four Decades, Four Great Transformations, and One Theoretical Tradition*. UC Press, Berkeley.
- Burawoy, M. – Lukács János [1985]: Mythologies of Work: a Comparison of Firms in State Socialism and Advanced Capitalism. *American Sociological Review*, 50(6) 723–737. o.
- Csalog Zsolt [1981]: *A tengeret akartam látni*. Szépirodalmi, Budapest.
- Cseke Péter [2008]: *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*. Magyar Napló, Budapest.
- Czakó Ágnes – Gyenei Márta – Lengyel György (szerk.) [1989]: *Gazdaságszociológiai tanulmányok*. Aula, Budapest.
- Elsűllyedt [1936]: *Elsűllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*. Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet, Budapest.
- Erdei Ferenc [1937]: *Futóhomok: a Duna-Tiszaköz földje és népe*. Athenaeum, Budapest.

- Faragó Jenő [1967]: Munkássorsok. Kammer-gyár – Kőbányai Textilgyár: 1924–1967. *Népszabadság*, május 14. 4–5. o.
- Fábián Katalin [1977]: *A Makoldi család*. Szépirodalmi, Budapest.
- Fél Edit [1941]: *Kocs 1936-ban: néprajzi monográfia*. Magyarágtudományi Intézet, Budapest.
- Gondos Ernő [1968]: *Jónás és a cet Óbudán. Szociográfiai jegyzetek*. Magvető, Budapest.
- Hanák Péter – Hanák Katalin [1964] *A Magyar Pamutipar története, 1887–1962*. PNYV Magyar Pamutipar 1. sz. gyűjtemény kiadványa. Budapest.
- Haraszi Miklós [1989]: *Darabbér*. Téka K., Budapest.
- Hegedüs András [1960]: *A munkásberezés rendszere iparunkban*. KJK, Budapest.
- Hegedüs András [1988]: *A történelem és a hatalom ígázatában. Életrajzi elemzések*. Kossuth K., Budapest.
- Hegedüs András – Márkus Mária [1966]: *Ember munka, közösség*. KJK, Budapest.
- Héthy Lajos – Makó Csaba [1972]: *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Akadémiai K., Budapest.
- Horváth Sándor – Perthő László – Tóth Eszter Zsófia [2003]: *Munkástörténet és munkásantropológia*. Napvilág K., Budapest.
- Illyés Gyula [1936]: *Puszták népe*. Nyugat, Budapest.
- Illyés Gyula [1962]: *Ebéd a kastélyban. Egy életregény fejezetei*. Szépirodalmi K., Budapest.
- Jahoda, M. – Lazarsfeld, P. F. – Zeisel, H. [1999 (1933)]: *Marienthal. Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól*. Új Mandátum K., Budapest.
- Juhász Júlia [1976]: *Híradás a Dzsumbujról*. Kossuth K., Budapest.
- Kemény István [1990]: *Velük nevelkedett a gép*. Művelődéskutató Intézet, Budapest.
- Kornai János [1990 (1957)]: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján*. KJK, Budapest.
- Kovács Imre [1937]: *A néma forradalom*. Cserépfalvi, Budapest.
- Laki Mihály [1983]: *Vállalatok megszűnése és összevonása*. KJK, Budapest.
- Laki Mihály (szerk.) [1987]: *Tanulmányok a vállalati válságról*. SZKI, Budapest.
- Laky Teréz [1982]: *Érdekvizonyok a vállalati döntésekben*. KJK, Budapest.
- László-Bencsik Sándor [1973]: *Történelem alulnézetben*. Szépirodalmi K., Budapest.
- Lengyel György [2002]: Beszélgetés Rézler Gyulával. *Szociológiai Szemle*, 12(1) 77–84. o.
- Madarász Aladár – Szabó Judit (szerk.) [1994]: *Miért hagytuk, hogy így legyen? Tanulmányok Bródy Andrásnak*. KJK – MTA KI, Budapest.
- Márai Sándor [1934]: *Egy polgár vallomása*. Pantheon K., Budapest.
- Márkus István [1973]: Az utóparasztság arcképe. *Szociológia*, 2(1) 56–67. o.
- Mocsár Gábor [1970]: *Égő arany*. Szépirodalmi K., Budapest.
- Móricz Zsigmond [1935]: *A boldog ember*. Athenaeum K., Budapest.
- Nagy Lajos [1934]: *Kiskunhalom*. Pantheon K., Budapest.
- Némédi Dénes [1985]: *A népi szociográfia, 1930–1938*. Gondolat K., Budapest.

- Péteri György [1997]: New Course Economics: The Field of Economic Research in Hungary after Stalin, 1953–6. *Contemporary European History* 6(3) 295–327. o.
- Rézler Gyula [1938]: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914*, Rekord, Budapest.
- Rézler Gyula [1938]: A téglagyári munkásság szociális helyzete. In Tóth Pál Péter (szerk.): *Rézler Gyula válogatott tanulmányai, 1938–1944*. Gondolat K., 2005. 37–46. o.
- Rézler Gyula [1939]: A cukorgyári munkásság szociális helyzete. In Tóth Pál Péter (szerk.): *Rézler Gyula válogatott tanulmányai, 1938–1944*. Gondolat K., 2005. 47–120. o.
- Rézler Gyula (szerk.) [1940]: *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. M. Közgazdasági Társaság, Budapest.
- Rézler Gyula [1941]: A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. *Közgazdasági Szemle*. 6. sz.
- Rézler Gyula [1943]: *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Írás KK., Budapest.
- Rézler Gyula [2005]: *Válogatott tanulmányai, 1938–1944*. (Vál és bev. Tóth Péter Pál), Gondolat K. Budapest.
- R. Nagy József [2010]: *Boldog téglafalak között*. Miskolci Galéria, Miskolc.
- Rosengarten, T. [1979]: *Nehéz sorban*. Európa K., Budapest.
- Solt Ottilia [1998]: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások, I–II*. Beszélő, Budapest.
- Somogyi Manó [1974 (1888)]: Az Óbudai Hajógyár munkásainak helyzete. In Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák, 1988–1945*. Kossuth K., Budapest.
- Somogyi Manó [1974]: Gyárfelügyelet és munkásviszonyok hazánkban. In Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák, 1988–1945*. Kossuth K., Budapest.
- Stewart, Michael [1993]: *Daltestvérek*. Twins, Budapest.
- Szabari Vera [2014]: Az első budapesti társadalomtudományi tanszék születése és bukása (1942–1945). *Szociológiai Szemle* 24(3) 61–83. o.
- Szabó József (vál.) [1967]: *Szemmértékkel*. Szépirodalmi K., Budapest.
- Szabó Zoltán [1936]: *Tárdi helyzet*. Cserépfalvi K., Budapest.
- Szabó Zoltán [1937]: *Cifra nyomorúság: a Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Cserépfalvi K., Budapest.
- Szücs László (szerk.) [1958]: *A Miniszterelnökség Levéltára, 1867–1944. Repertórium*. Levéltárak Országos Központja, Budapest.
- Tardos Márton (szerk.) [1980]: *Vállalati magatartás – vállalati környezet*. KJK, Budapest.

SUMMARY

Gyula Rézler, and the Industrial Case Studies

Roughly at the time when Jahoda and her colleagues summarized the results of the Marienthal fieldwork and Gusti applied extensively his monographic method in village research, reality-based literature and social analysis boosted in Hungary as well. At first, novelists and poets – among others Lajos Nagy, Zsigmond Móricz, Sándor Márai and Gyula Illyés – published masterpieces that attract attention and are worth to read in several languages up to now. Then the books of young social researchers at the very beginning of their career – like Ferenc Erdei, Imre Kovács or Zoltán Szabó – became popular. In these books exploration of reality and social criticism are present in a mix. Due to his work in industrial sociography Gyula Rézler belonged to this – internally structured – generation of young researchers.

This paper deals with Rézler's views on sociography, the industrial sociological investigations he applied and their presumed influence. The influence can only be presumed, for direct references to, and quotations of his ideas are rare and arbitrary. That said, one cannot help noticing that there is some continuity of outlook, themes and methods taken in a broad sense, and that these precedents have had an impact, even though they have not directly been built upon. His problem-oriented, empirically based inductive approach surfaced again like an intellectual underground stream in the social research of the sixties, and not only in sociology but also in economics.

Csunderlik Péter

„A betegséget ismerni kell, mi előtt azt meggyógyíthatnók”

*A magyar szociográfiai irodalom jelentkezése
és ideológiája a kezdetektől 1919-ig*

„A betegséget ismerni kell, mi előtt azt meggyógyíthatnók” – írta Polányi Károly, a Galilei Kör első elnöke 1910-ben. Polányi ezzel a recepttel kijelölte a galileisták feladatát a „vidék” feltérképezésében, hogy miután megismerték Magyarország „betegségeit” – például a nagybirtokok káros hatását –, meg tudják „gyógyítani”, vagyis reformálni tudják a Régi Magyarországot. E program eredményeként születtek meg a magyar szociográfiai irodalom olyan korai, jelentős alkotásai, mint például Bosnyák Bélától az *Orosz község gazdasági és társadalmi rajza* 1911-ben, huszonöt évvel Illyés Gyula, Féja Géza, Kovács Imre és Szabó Zoltán munkái előtt. Ahogy Veres Péter is elismerte a *Falusi krónikában*: „Nem a mai népi írók találták fel ezt a műfajt.” A galileisták azonban nem „magányos úttörők” voltak: szociográfiai mestereik Jászi Oszkár Társadalomtudományi Társaságából érkeztek. A „szociológia első magyar műhelyében”, a *Huszádik Század* folyóiratban 1908 után több mint egy tucat szociográfiai tanulmány jelent meg baloldali radikális társadalomtudósok tollából a „Magyarország felfedezése” program jegyében. Ennek a programnak nem tudományos, hanem politikai céljai voltak, de napjainkban mégis tudományos jelentősége miatt emlékezhetünk rá, mivel a magyar szociográfia 1919 előtti hőskorát eredményezte.

„»Ki a faluba!« – ez volt a hetvenes évek közepén az orosz forradalom jelszava. Az »ügy vértanúi« otthagyták hazájukat, a várost és kivándoroltak a falvakba, hogy a nép őserdejében vágjanak irtást a jövő termésének. Ez a meg-ható vállalkozás – hasonlatos volt ez a gyermekek kereszteshadjáratához – drámai véget ért. Sok helyütt maguk a parasztok jelentették fel a köztük élő diákokat és diákleányokat a hatóságnál. (...) A kiábrándulás keserű volt, de tiszta és meggyőző: a betegséget ismerni kell, mi előtt azt meg-

gyógyíthatnók. A falu az imádat talapzatáról a műtőasztalra került, de fontosságban csak öregbedett. Bebizonyosodott ugyanis, hogy az orvos érdeklődése igazabb és mélyebb, mint az áldozó papé” (Polányi 1986: 37).

Az ateista-materialista diákegyesület, a Galilei Kör első elnöke, Polányi Károly írta le ezeket az orosz narodnyik mozgalom 1870-es évekbeli múltjára és a magyar szociográfiai törekvések 1910-es évekbeli jelenére reflektáló programadó sorokat a „Vnarod!” című *Világban* megjelentetett cikkében, kijelölve ezzel a galileisták feladatát a „vidék” feltérképezésében. E program eredményeként születtek meg a magyar szociográfiai irodalom olyan korai, jelentős alkotásai, mint például Bosnyák Bélától az *Orosz község gazdasági és társadalmi rajza* 1911-ben, huszonöt évvel Illyés Gyula, Féja Géza, Kovács Imre és Szabó Zoltán munkái előtt. Ahogy Veres Péter is elismerte a *Falusi krónikában*: „Nem a mai népi írók találták fel ezt a műfajt” (Litván 2008: 135).

A galileisták azonban nem „magányos úttörők” voltak. A nemzetközi szabadgondolkodó mozgalomba illeszkedő Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületének főiskolai fiókjaként 1908-ban megalakult Galilei Kör a századelőtől – de különösen az 1905–1906-os belpolitikai válságtól – kezdve fokozatosan kialakuló, a hivatalossággal szemben álló polgári radikális, szocialista és magukat „nyugatosnak” tartó szervezetek és csoportosulások sorából álló baloldali radikális ellenvilágába integrálódott (Horváth 1961; Pók 2010). Az „Új Magyarország” erőit mobilizálni akaró értelmiségi csoportosulások közé olyan szerveződések tartoztak, mint Jászi Oszkár és köre Társadalomtudományi Társasága és *Huszedik Század* című folyóirata, a Társadalomtudományi Társaság szociográfiai szakosztályából 1913 végén önállósult Országos Néptanulmányi Egyesület, a radikális szabadkőműves páholyok és az irányukat képviselő napilap, az imént említett *Világ*, vagy a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete. De még hosszan lehetne sorolni csoportokat és fórumokat a *Nyugaton* át egészen a magyarországi színházi életet megújítani akaró Thália Társaságig. Ezen csoportosulások tagjai az általuk Régiként leírt Magyarország politikai, gazdasági, társadalmi berendezkedését és „hivatalos” kultúráját olyan, a korban újnak számító eszmék és módszerek felől bírálták, mint amilyen a pozitívizmus, a darwinizmus és az evolucionizmus vagy a történelmi materializmus. Ez a társadalomszervezési ideálját elsősorban a Harmadik Köztársaság szekuláris Franciaországában megtaláló „nyugatos”, a „természettudományi világnézet” (és tegyük hozzá, hogy a szociológiát is természettudománynak tartották) alapján álló polgári radikális – szocialista értelmiségi kör – Jászi Oszkárt idézve – „tényeket, újra tényeket és ismét tényeket” követelt (Litván 2008: 129). Úgy vélték, hogy az elmaradott, nézőpontjukból

„ázsiaiinak” tűnő Magyarország (hadd utaljak csak Ady Endre oly sokat idézett *Menjünk vissza Ázsiába* című 1902-es cikkére) csak a társadalmi tényeket és törvényszerűségeket figyelembe vevő „tudományos politika” segítségével tud felzárkózni az idealizált „művelt” „Nyugathoz” az addig folytatott, önsorsrontó „jelszópolitika” helyett.

A századelő szociográfiai felméréseiben hasznosítandó, első magyar mintakérdés-gyűjteményt összeállító Braun Róberthez hasonlóan hiszem, hogy egy emberről elég sokat megtudhatunk, ha felmérjük a könyvtárát, úgyhogy talán mindennél érzékletesebb, ha ezt a baloldali radikális, dicséretként és gúnyként egyaránt csak „szociológusokként” emlegetett kört irodalmi preferenciáival jellemzem. Jásziék követendő irodalmi irányként az angol, francia és orosz nagyregények realizmusát és Zola naturalizmusát hirdették, akinek a „társadalmi törvények” megrajzolását célzó regényei egy egész fiatal, a korai Olcsó könyvtár és a Klasszikus regénytár kiadványait faló nemzedéket szoktattak a „szociológiai” látásmódra a századelőn. Ahogy Illyés Gyula írta a Pest Nagykörúton túli mélységeit szociografikus igénnyel megmutató önéletrajzi könyvében, a *Beatrice apródjaiban*: „a Dickensről Zoláig terjedő nagy regények iskolájába jártam gyakorlati szociológiára” (Illyés 1979: 40).

Miért is? Ahogy Jászi Oszkár méltatta a francia író a *Zola mint szociológus* című írásában: „A Zola munkája a természettudományi világnézet hatalmas térfoglalását jelenti az esztétikai érzelmek világában. (...) Zola munkája, a természettudományi világnézettől megtermékenyült lelke, az emberi észbe vetett rendíthetetlen hite a költészet birodalmában is a világot a modern kutatások fényében szemlélte és magyarázta. (...) A társadalmi rend borzasztó igazságtalansága, az emberi nyomor és szenvedés orvoslása: ez képezte a Zola életének legmélyebb és legegésztőbb gondolatát. S a részvétől és fájdalomtól remegő lelke egyre a bajt, ennek okait és a szabadulás eszközeit kereste” (Jászi 1902: 479).

Az önképük szerint az „Új Magyarország” értelmiségijeit éppen ezért ünnepelték a kor legnagyobb magyar színpadi szerzőjeként, a „magyar levegőben” is „lángoló zseniként” azt a Bródy Sándort, aki Zola naturalizmusának hatására *A dada* és *A tanítónő* című drámáiban kíméletlenül bírálta a korabeli magyar társadalmat, a népszínművek irányával szakítva nem idealizálta, hanem problematizálta a „parasztok” mindennapjait (Ady 1977). Bródy „szociográfiai” jelentősége elvitathatatlan, és nem meglepő, hogy darabjai miatt a magyar irodalom történetében addig példátlan támadásokat kellett kiállnia, elsősorban a „Régi Magyarország” írófejedelmétől, Herczeg Ferencről, jelezve, hogy a problémaközpontú „szociográfia” inkább ellenzéki, mintsem „hivatalos” műfaj. Tőkéczi László megál

pítésára hivatkozhatom, aki a Tisza István folyóirata, a *Huszedik Század* ellensúlyozására 1911-ben életre hívott és Herczeg Ferenc szerkesztésében megjelent *Magyar Figyelőről* jegyezte meg, hogy a „magyar falu” és annak problémái szinte fel sem tűnnek a konzervatív-liberális folyóirat hasábjain (Tőkéczi 1993: 253). (Hozzáteszem: más konzervatív fórumok olykor – és inkább kivételesen – helyet adtak a „vidéki Magyarországról” szóló szociográfikus írásoknak, így jelent meg az ekkor már jelentőségét veszítő *Budapesti Szemlében* Ecseri Lajosnak *A szegény ember* című tanulmánya 1909-ben. Ecserinek 1913-ban egy hosszabb, *A szegény emberről* című munkája is megjelent, ennek a *Huszedik Században* megjelent recenziójából idéznék: „a szabad természetben élés, edzett test és lélek, szívós kötelességtudás adatai mellett az önzésnek, megbízhatatlanságnak, kölcsönös meglopásnak, kiaknázásnak, kiuzsorázásnak, lelki durvaságnak olyan poklába tekintünk, melytől még a hátunk is borsószik” – ugyanakkor a *Huszedik Században* bírálták Ecserit, mert adós maradt a „radikális” következtetés levonásával, a földreform szükségességével [g. 1913: 114].)

Az 1919-ig megszülető szociográfiák „ellenzékiiségén” a történelmi magyar establishmenttel szemben álló attitűdöt értek, amely azonban nem feltétlenül vezet „progresszív” szociográfiai munkák születéséhez, hanem keletkezhetnek ebből – egy baloldali radikális értékrend szerint – kifejezetten „reakciósok” is. Erre kiváló példa az első modern magyar szociográfiai munka, Bartha Miklós 1901-es *Kazár földönje*. Ebben a Függetlenségi Párt képviselője, Bartha Miklós a Bereg és Máramaros vidékét bejárva írja le a hatalmas és improduktív Schönborn uradalom által ellehetetlenített és – a barthai értelmezésben – a „kazárokr”, vagyis a nem asszimilált, „zsidó” kocsmárosok által újra és újra leitatott, alkoholizmusba és adósrabszolgaságba taszított rutén nép nyomorát. Az újságíró Bartha nem közöl statisztikákat (például az eladósodás vagy az alkoholizmus mértékéről), ezeket evidenciának veszi, helyette máig ható képet rajzolt a „kazárokról”:

„Egy fajról beszélek, amely becsempészte magát hazánk felvidékére, és meglepte a bennszülöttet, miként a penészgomba a védtelen organizmust. (...) Nem tanul, nem művelődik, nem mosdik. Csinálja az üzletet és a gyermekeket. (...) Hangosan imádkozik és némán csal. A földről lehúzza a termőréteget, a népről a bőrt. Szapora, mint a bogár. Élelmes, mint a veréb. Pusztít, mint a patkány” (Bartha 1901: 33).

Miért mondhatjuk, hogy Bartha korát megelőző, véleményes megítélésű munkája, a *Kazár földön* már nem pusztán táj- és népleírás, hanem szociográfia? A problémaközpontúságot tenném meg az előadásomban érvényesített „szociográfia” definíció központi elemének, és azt, hogy a szociográfia minden esetben a mozgósítás szándékával születik (például Barthanak Egan Ede „hegyvidéki akciója” adott alkalmat Bereg és Máramaros bejárására). A hagyományos táj- és népleírások csak mint „egzotikumként” mutatják be tárgyukat, hogy szórakoztassák olvasóikat, olyan „idegenek” szerepelnek ezekben, akikhez igazából nincs közünk, és nem is tartozunk értük felelősséggel, míg a „szociográfia” olyan „más” embereket mutat be (mint például Bartha a legkönnyebben magyarosítható nemzetiségként elgondolt ruténeket), akik velünk egy közösséghez tartoznak, akik iránt a szerző felelősnek érzi magát. Ezért a „nemzeti közösség” gondolatának kialakulását tekintem egy olyan pontnak, amely előtt még nem keletkezhetek „szociografikus” jellegű munkák, és ezért sem véletlen, hogy a magyar szociográfiai irodalom legkorábbi előzménye a reformkorban születik meg Kölcseynek *A szatmári adózó nép állapotáról* tartott 1830-as beszédével.

Bartha Miklós könyve szinte megelőzte korát, 1919-ig nem is követte más hasonló jelentőségű antiszemita, a „zsidókérdést” a középpontba állító szociográfia. A magyar szociográfiai irodalom első felvirágzása így a baloldali radikalizmus már felsorolt értelmiségi műhelyeihez, ahogy Jászi

nevezte ezeket, a „magyar demokrácia üvegházaihoz” köthető. „A magyar demokrácia csenevész növény. Nagyvárosi kávéházaknak és magányos intellektuális dolgozósobáknak sápadt virága. Külföldről átültetett luxuspalánta, mely nem tud a magyar földben megélni, csak a gondolati melegházak mesterséges humuszában és hőmérsékletében” – írta Jászi *A kiskéri parasztok* című 1910-es, szintén a *Világban* megjelent cikkében (Jászi 1982: 129).

„Magyarország felfedezésének” meghirdetett szociográfiai programja épp azt célozta, hogy Jásziék megismerjék, felszántsák a „vidék” Magyarországnak talaját a „demokrácia-ültetvények” számára. Ez a program annak a felismerésnek a következménye volt, hogy „négy-ötezer lateiner” és „néhány százezer ipari munkás” ereje nem elég ahhoz, hogy Új Magyarországot teremtsenek a Régi Magyarországból: „agrárországban erőtlén a gyár szelleme a falu szellemével szemben” (Jászi 1982: 129). Úgy vélték, ahhoz, hogy leváltsák az Ady Endre szavaival majdnem „teljes száz percentjében” „használhatatlanná” „vált” (Ady 1913: 338) történelmi magyar elitet, a fővárosban koncentrálódó baloldali radikális értelmiségnek maga mellé kell állítania a sztereotípiá szerint „állati igénytelenségben és a vallási kábultságban” élő agrárnépességet. Miként lehetséges ez? Csak úgy, ha a baloldali radikális értelmiség fölteszi és meg tudja válaszolni magának a következő kérdéseket: „Vajon igaz-e, hogy a magyar népnek inkább kell mise és kongregáció, mint föld és progresszív adózás? Vajon igaz-e, hogy ez a nép inkább követi szolgabíráit, prókátorait és uzsorásait, mint azokat, akik igaz szívvel kenyeret és kultúrát kínálnak neki? (...) Vajon igaz-e, hogy azért, mert ez a nép nem kommunista, sőt igen sok esetben vallásos is, olyan elsötétedett tömeg, melynek semmi érzéke nincs jó iskola és önkormányzati szabadság iránt?” (Jászi 1982: 130–131).

Egy több mint fél évtizedes folyamat és számos kudarc eredménye volt, míg Jászi Oszkár és társai eljutottak ezen kérdésekig (Pók 1990). Amíg realizálták, hogy hiába hivatkoznak előbb a spenceri evolucionizmus, majd a történelmi materializmus általuk megfellebbezhetetlennek tekintett „igazságaira”, miközben a tudomány „gyémánthegyű lándzsáival” és a „szociológia” „csatakiáltásával” rohamozták a Régi Magyarország lovagvárát, valójában elenyészően kevés ismeretük volt annak a „népnek” az állapotáról és igényeiről, amelynek nevében és érdekében beszéltek. Ahogy a *Huszedik Század* folyóirat első tíz évére visszatekintő vezércikkében fölöttébb önkritikusan megírta Jászi: „megdöbbenve láttuk, hogy azt az élő magyar társadalmat, mely a mi elmélkedéseinknek és cselekvéseinknek tulajdonképpeni tárgya, sokkal kevésbé ismerjük, mint a külföldet, vagy akár egy csomó vad törzs állami és társadalmi berendezkedéseit” (Jászi 1982: 82).

A baloldali radikális ellenkultúra értelmiségi képviselői ennek a felismerésnek hatására kezdtek hozzá Magyarországot felfedezéséhez:

„Az érdekesebbnél érdekesebb történelmi, faji, etnográfiai és vallási problémák egész sora tűnt fel ámuló szemünk előtt, melyeknek felkutatása s megfejtése elsősorban a mi feladatunk a nemzetközi munkamegosztásban. És ezek a sajátos tudományos problémák útjaiba is mélyen bevilágítottak. Egyre jobban éreztük, hogy ki kell dolgoznunk Magyarország anatómiáját és fiziológiáját, mert csak ezen az alapon javasolhatunk tudományos politikát, vagyis olyant, amely nem utópia, hanem élő valóság” – ahogy szintén az 1910-es *Tíz év* című cikkében írta Jászi. (Jászi 1982: 82–83)

Miként abszolválták „Magyarország felfedezésének” programját? Az „Új Magyarország” program 1907-es meghirdetését követően, 1908 után több mint egy tucat szociográfiai tanulmány jelent meg a *Huszdik Században* (Némedi 1985) azzal a céllal, hogy diagnosztizálják a „testként” értelmezett Magyarország különböző bajait, vagyis a betegséget mint metaforát előszeretettel alkalmazó Jászi szavaival „gyulladásos sebeit”, hogy aztán azokat „kirurgiai eszközökkel” „megoperálják” (Jászi 1982: 263). Például így tematizálták elsőként a magyar eszméletörténetben – húsz évvel Fülep Lajos nevezetessé váló 1929-es írásai előtt – a baranyai egykezést. Az 1919-ben majd az orgoványi erdőben meggyilkolt Buday Dezsőnek *Az egyke* című tanulmánya a *Huszdik Század* 1909-es évfolyamában jelent meg, két részletben (Litván–Szűcs 1973: 136–151). Bolgár Elek *A kivándorlásról* írt (Litván–Szűcs 1973: 39–49). A *Huszdik Század* körében mind a szaporodó magzatelhajtások, mind a kivándorlás problémáját a „nagybirtok” túlsúlya miatti földhiánnyal magyarázták. De született feltáró írás a magyar könyvkiadásról és könyvkereskedelemlről is, mégpedig Szabó Ervin munkatársa, Kőhalmi Béla tollából (Litván–Szűcs 1973: 84–106). Pikler J. Gyula előbb vidéken praktizáló orvosként szerzett tapasztalatait írta meg a „ki nem nyitható ablakú” falusi zsellérházak világáról (*Orvosi emlékeimből*, 1909) (Doktor 1910), majd a budapesti „lakásínségről” közölt egy hosszabb tanulmányt az 1911-es fővárosi lakásszámlálás tanulságai alapján (Litván–Szűcs 1973: 225–247). Alpári Gyula az angyalföldi munkásság nyomorúságos helyzetét mutatta be, mikor közölte számlálóbiztosként szerzett tapasztalatait. Hadd idézzek Alpári 1911-ben publikált *Egy számlálóbiztos följegyzéseiből* című mini-munkásszociográfiájából:

„Ágyrajáró nélkül levő lakás alig van ezen a tájon. A Nagy-ház egy lakásában, egy önálló szabómesternél kilenc ágyrajáró lakik, nők-férfiak vegyesen. A levegő ezekben a lakásokban egyszerűen elviselhetetlen. Az embert gyakran ájulás környékezi. Ha ily lakásokból kiértem a piszkos udvarra,

mindig mohón szívtam magamba a »friss levegőt«, akárcsak a budai hegyek között járnék» (Litván–Szűcs 1973: 186).

A világháború éveiben csak súlyosbodó „lakásínség” mint szociális probléma mindvégig a *Huszedik Század* körének fókuszában maradt, még a folyóirat történetének egyik utolsó ankétját is ennek a kérdésnek szentelték, 1918 májusában.

De a már megjelölt stratégiái, „politikai mobilizációs” okból különös jelentősége volt a vidéki Magyarország agrárnépességét és problémáit megismerni célzó szociográfiai tanulmányoknak. Farkas Geiza már-már Móricz Zsigmond módjára deheroizáló tanulmányt publikált *A falusi jellemről* 1912-ben (Farkas 1912), de igen fontosak voltak a korábban a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete elnöki tisztségét is betöltő Fényes Samu Balmazújvárosról publikált szociográfiai tanulmányai. *A balmazújvárosi nép ínségének okai* című 1911-es munkájában Fényes ironikusan reflektált arra, hogy a balmazújvárosi nép nyomorának oka kizárólag a valóságos „magyarfaló” „rákos daganatként” megjelenített helyi nagybirtok, a Semsey-uradalom helyi túlsúlya lehet, hiszen Balmazújvárosban egyetlen *zsidó* sem él, akire bűnbakként rá lehetne fogni a balmazújvárosi ínséget. Fényes arra igyekezett rámutatni szociográfiájában, hogy a helyi nagybirtokos semmit sem tesz a balmazújvárosi földműves nép felemelésére:

„Ha az a híres fajszeretet s fajmagyarság nem volna teljesen hazug s tartalmatlan jelszó, ha az agrárius s nacionalista urak nem csupán cinikus játékot űznének a jelszókkal, a fajmagyar uraknak rég dédelgetőbe kellett volna venni ezt a népet, ha egyébre nem, fajmagyar tenyészcélokra, eugenika szempontjából” – konkludált Fényes (Fényes 1911: 549), és itt rámutatnék arra, hogy tanulmánya mennyire heterodox szöveg, ugyanis keverednek benne a reflektált (pldálul Bartha *Kazár földönjére* tett burkolt utalás, annak nevesítés nélküli, gúnyos említése) és a reflektálatlan völkisch kijelentések, mint a magyar paraszt fajiságának, erejének, tisztaságának méltatása. Talán ennek is – nemcsak „tárgyilagosságának”, „részletességének” és „megbízhatóságának” – köszönhető, hogy Fényes szociográfiája igencsak kiváltotta a balmazújvárosi – és a budapesti értelmiség számára *Az Alföld parasztsága* fülszövegén „igazi magyar parasztként” bemutatott (Veres 1936) – Veres Péter elismerését.

A *Huszedik Század* köre szociográfiai programjának központi alakja azonban Braun Róbert volt (Pórné 1960). Braun tanárnak tanult, de érdeklődését inkább a közgazdasági problémák kötötték le, még az USA-ban is járt tanulmányúton. A nagybirtok-túlsúlyának felszámolására Henry George földértékkadó-javaslatát propagálta, az amerikai közgazdász több művét is lefordította.

Első szociográfiai munkája a *Huszedik Században* 1908-ban megjelentetett *Lippa és Sansepolcro* című háromrészes összehasonlító elemzés volt. Braun 1902 és 1907 között tanított Lippán, olaszországi tapasztalatait pedig sansepolcroi vendégeskedése idején gyűjtötte össze, nagyon sokat támaszkodva vendéglátója kalauzolására (és emellett különböző kiadványokra). Braun a lehető legkülönbözőbb szinteken igyekezett összevetni a két kisváros lakosságának gazdasági helyzetét, életét, kultúráját, a városvezetés jellegétől az italozási szokásokig. Például a minőségen – első sorban könnyű borok élvezetén – alapuló olaszországi italozási kultúrát a Lippán is azonosítható mennyiségi fogyasztással – ahol a házigazda szinte sértésnek veszi, ha a vendég nem részesedik le az újra és újra felkínált tömény szeszekről – állította szembe. Ennek kapcsán állapítja meg: „Nem tekintheti senki túlzásnak, ha azt mondom, hogy a Lippán elfogyasztott alkohol értékével meg lehetne oldani a harmadik magyar egyetem kérdését” (Braun 1908: 573).

Az olaszországi és a magyarországi település életének összevetéséből azt a következtetést vont le a radikális tudós, hogy: „A virilizmus ép oly akadálya az igazi autonómiának, mint jelenlegi földtulajdonrendszerünk a gazdasági haladásnak. Akadályai a jövő Magyarország fölépítésének, amelyeket le kell rombolnunk, mielőtt építeni kezdenénk” (Braun 1908: 577) – szépen illusztrálva ezzel, hogy a „tudomány” és a „politika” mennyire elválaszthatatlanul összefonódott a *Huszedik Század* körében.

Braun a következő szociográfiai tanulmányát a marosvásárhelyi munkásság életéről publikálta *Adatok a vidéki munkásság életéhez* címmel 1909-ben. Ezt a munkáját is áthatja a *Huszedik Század* körére jellemző holisztikus szemlélet: az egyes problémákat nem monadikusan szemlélte, hanem „társadalmi bűnként”, függetlenül attól, hogy az alkoholizmusról, nemi erőszaktevésekről vagy lakáskérdésről van-e szó. Utóbbi kapcsán írta: „a lakáskérdés nem kapcsolható ki az egész társadalmi kérdésből, és hogy aki elszigetelten szemléli, nem érti meg, tünete egy súlyos betegségnek, mely tünet okozat lévén, csak akkor szűnik meg, ha az ok megszűnik hatni” (Litván–Szűcs 1973: 119).

Nagyon expresszívnek Braunnak a munkáslakásokról adott leírásai, felhívta a figyelmet arra a mai szemmel bizarrnak tűnhető jelenségre, hogy egyes lakásokban egyszerre voltak megtalálhatók II. Vilmos német császár, Marx és Lassalle olcsó portréi. A marosvásárhelyi munkáscsaládok „házi könyvtáiról” is érdekes adatokat tudhatunk meg az „új kultúrtörténet” perspektívájából: a lakásoknak már csak alig egyharmadánál volt megtalálható a Biblia (de még ezzel is a legelterjedtebb könyv volt), a „könyvek könyvét” a Petőfi-kötetek és a Nick Carter-detektívtörténetek követték

népszerűségben. De a legtanulságosabb talán az, mikor leírja Braun, miként fogadták a marosvásárhelyi munkások a helyzetüket felmérni szándékozó szociográfust:

„A munkásság a szociáldemokrata mozgalomban vakon bízik (...) látogatásomat, amikor elhitték, hogy nem adó lesz belőle, mindenütt a szocialista párti központ intézkedésének tulajdonították. Ha nem adóról vagy más zaklatásról van szó, el sem tudják képzelni, hogy e párton kívül más is érdeklődjék irántuk” (Litván–Szűcs 1973: 124). Braun felméréséből a szociáldemokrata párt iránti bizalom és az állam intézményei iránti gyanakvás derül ki, amit fontos adaléknak tartok annak megértéséhez, hogy mikor 1918 őszén összeomlott a magyar állam, miként maradhatott meg a Magyarországi Szociáldemokrata Párt az ország egyetlen szervezett erejének.

Braun Róbert harmadik és legjelentősebb szociográfiájából pedig az derül ki, hogy az 1910-es évek elején, Magyarország területén még olyan települések is léteztek, amelynek lakosai nemhogy bizalmatlanok voltak az állam intézményeivel szemben, de nem is látták tisztán az „állam” fogalmát. Braun 1913-ben publikálta *A falu lélektana – Kérdőív és mintaválasz egy tervezett szociográfiai főlvetelhez* címmel Maroscsicsér román falu szociográfiai leírását, amely lényegében egy a további szociográfiai felmérésekhez készített módszertani segédlet is a közzétett mintakérdés-gyűjteménnyel. Egyed Ákos írta 1970-ben, a *Korunkban* megjelentetett Braun-émlékcikkében, hogy egész Erdélyben Braun Róbert alkalmazott először kérdőíves kutatási módszert (Egyed 1970). William Isaac Thomas kérdőíve jelentette számára a mintát, de azt jelentősen átdolgozta a helyi viszonyokra. 97 pontos kérdőívének összeállítási alapelve az volt, hogy „egy kérdés se legyen általánosságban mozgó, hanem lehetőleg konkrét, lehetőleg zárjon ki minden szubjektív elemet; ne véleményeket kérdezzen (...) hanem a tényeket”, továbbá, hogy a kérdőív célja, „nem etnográfiai kuriózumok gyűjtése legyen”. Braun szavait idézve: a szociográfus nem indulhat ki „olyféle romantikus föltevésből, hogy az igazi magyar csak a hortobágyi csikós, és hogy az igazi román paraszt csupán Szelistyén tanulmányozható. Ellenkezőleg, mindkettő csak kuriózum lehet, mert hisz a csikósok már kevesen vannak, Szelistyéhez hasonló virágzó román falvak pedig sajnos, még alig vannak” (Litván–Szűcs 1973: 280–281).

Az ekkor már Szabó Ervin munkatársaként, a Fővárosi Könyvtár aligazgatójaként működő Braunnak volt még egy arany szabálya: a szociográfus „általában ne akarjon bármit is »faji tulajdonsággal« fölfogni, mert ez annyi, mint egy ismeretlent egy másikkal magyarázni” (Litván–Szűcs 1973: 280). Habár a „faji sajátosságra” apellálás mellőzését tekinthetjük egy tudományos szociográfia *sine qua non*jának, mégis a „lára” efféle mellőzése lehető

az oka annak, hogy a 30-as évek népi szociográfusai – mint Illyés Gyula – nem tudtak azonosulni Braun munkásságával.

Az 1910-es évek „baloldali radikális” és az 1930-as évek „népi szociográfiaja” közti különbség paradigmaticusan kitűnik, ha Illyés Gyulának a *Pusztulás* című, a *Nyugatban* megjelent 1933-as elhíresült írását összevetjük Braunnak ugyanott megjelent, *A hivatalos statisztika* című válaszcikkével, amelyben a hivatalos népszámlálási statisztika alapján kétségbe vonta Illyés „tapasztalatait”, és a *Pusztulást* egyenesen „károsnak” nevezte, amiért az „hangulatot teremt” a falusi német lakosság ellen. „Annak eldöntésére, hogy a magyarság kiveszőben van-e vagy sem, semmiképpen sem elegendők olyan úti impressziók, hogy egyes házak ablaktáblái le vannak szögezve stb., mert hiszen a lakosság szaporodásának vagy csökkenésének aránya nem állapítható meg olyan labilis, véletlentől függő alapon, hogy a megfigyelő merre utazott és mit látott meg. Ennek eldöntése lehetetlenség a statisztika, pontosabban szólva a népszámlálás adatainak figyelembevétele nélkül” – írta Braun, aki lényegesnek tartotta, hogy a megfigyelő szociográfus mindig kontrasztálja benyomásait az elérhető statisztikákkal (Braun 1933).

Mindezek miatt okkal tekinthetjük Braun Róbertet a tudományos igényű szociográfia magyarországi úttörőjének. Nem véletlen, hogy egy időben a Galilei Kör elnöki tisztségét is betöltő – és amúgy marosvásárhelyi – Turnowsky Sándor kifejezetten Braun Róbert hatásának tudta be, hogy a Galilei Kör már megalakulása első évétől kezdve foglalkozott szociográfiai felmérésekkel. A szabadgondolkodó diákegyesület első világháború előtti „nagy korszakában” szinte évente pályázatot írtak ki a vidéki Magyarország problémáinak számbavételére, a diagnózis felállítására és a helyes gyógy mód megállapítására. Az első, 1909-ben *Egy magyarországi falu társadalmi és gazdasági rajza* címmel meghirdetett pályázaton tűnt föl a Galilei Kör „Braun Róbertje”, a mindössze huszonhárom évesen, 1912-ben elhunyt Bosnyák Béla. Az *Ez a magyar ugar* jellegével pályázó húszéves joghallgatónak a már említett *Oros község gazdasági és társadalmi rajza* című szociográfiáját egyhangúan a legjobbnak találta a Szabó Ervinből, Rónai Zoltánból és Polányi Károlyból álló zsűri. Bosnyák tanulmányát előbb a *Huszadik Század* közölte, majd a *Galilei Kör könyvtára* című sorozatban önállóan is megjelent (Csunderlik 2017: 275–276).

A ma Nyíregyházához tartozó Oros községről rajzolt negyvenoldalas szociográfiát a nagybirtokprobléma, a *morbus latifundii* elleni küzdelem kontextusában méltatták a Galilei Kör folyóiratában, a *Szabadgondolatban*: „Magyarország gazdasági és kulturális nyomorúságai összesűrítve egy ötezer lakosú mikrokozmosz híven megfestett képén. (...) Ilyen nyomasztóan sivár a magyar paraszt és a vidéki kispolgárság élete egy közönséges,

tipikus magyar nagybirtokos faluban. Szegénység, pizsok, rossz táplálkozás, tudatlanság és babona a magyar paraszt életének kórtünetei” (sz. 1912: 58). Azonban a Bosnyák által bemutatott igen sötét kép nem tekinthető reprezentatívnak: Orosz Istvántól tudhatjuk, hogy az egykori Oros községben az országos átlagnál egyenlőtlenebbek voltak a birtokviszonyok, ezért Orost a századelőn nem tekinthetjük egy „közönséges” és „tipikus” nagybirtokos falunak (Csunderlik 2017: 276). Ha volt problémája a századelő baloldali radikális „szociológusainak”, akkor azt az erősen ideologikus, fókuszált látásban jelölhetjük meg. De még nagyobb problémának tarthatjuk, hogy a „Régi Magyarország” elitje enyhén szólva nem mindig tett meg mindent azért, hogy változtasson a baloldali radikális szociográfiákban oly sötéten ábrázolt állapotokon.

Erre kiváló példa a Galilei Körnek a szintén Bosnyák Béla nevéhez köthető *A budapesti diáknyomor* címmel közölt statisztikája és annak utólete. A Magyarországon először (és az egész Osztrák–Magyar Monarchiában másodszor) alkalmazott kérdőíves módszerrel 1909-ben fölvetett diákstatisztika – több mint 800 diák válaszai alapján – lesújtó képet festett a budapesti diákság szociális – elsősorban lakhatási – körülményeiről. Jászi Oszkár valóságos „kultursebként” jelölte a jövő értelmiségének nyomorúságos helyzetét a diákstatisztika elé írt bevezetőjében, melynek elkészítéséhez a Fővárosi Statisztikai Hivatal munkatársaitól, köztük Braun Róberttől kaptak segítséget a galileisták.

A végül 1912-ben – szintén a *Galilei Kör könyvtára* sorozatban – kiadott diákstatisztika eredményét már a nagyon beteg Bosnyák Béla prezentálta a szabadgondolkodó diákegyesület 1912. februári felolvasóülsésén. *A budapesti diáknyomorban* közzétett eredmények azonban már megjelenésük előtt visszhangot váltottak ki a sajtóban: Rákosi Jenő lapja, a konzervatív *Budapesti Hírlap* megállapítását tartom emblematikusnak, amely szerint a Galilei Kör csak arra használja fel a diákstatisztikát, hogy „támadást intézzon az egyetemi vezetőség és a rektor személye ellen” (*A diáknyomor*, 1913). A rektor vissza is utasította a Galilei Kör meghívását a diákstatisztika megvitatására, azzal az indokkal, hogy „a Galilei Kör hangja és vitamodora nem tetszik neki” (*A diáknyomor*, 1913), és a távolságtartás később sem enyhült érdemben: a Galilei Kört egészen 1918 őszéig, a „Régi Magyarország” összeomlásáig nem ismerték el a Budapesti Egyetemen működő „hivatalos” diákegyesületként.

A budapesti diáknyomor esete kiválóan bizonyítja, hogy a századelőtől elkészült „baloldali radikális” szociográfiák elég kevés gyakorlati eredményre vezettek, elsősorban a magyar establishment vonakodásának, ha nem egyenesen ellenállásának köszönhetően, és végül a politikai hozadéka

is kevés volt a baloldali radikális tömegbázist növelni akaró „Magyarország felfedezése”-programnak. A megismerni szándékozott agrárnépesség tervezett felvilágosítását és forradalmasítását célzó, a fiatal galileista agitátorokra bízott „vidéki akciókat” a kitörő első világháború lehetetlenítette el (Csunderlik 2017: 278–279).

De ha nem is indult el a századelő „progresszív” szociográfiai irodalmának nyomában „lavina”, mint ahogy azt a baloldali radikális „műhelyekben” remélték, e korai magyar szociográfiai irodalom áttanulmányozásának igenis van haszna: annak a sztereotípiának és történettudományos „közhelynek” a cáfolata, miszerint Jászi és „kávéházi köre” a magyar valóságtól, a „magyar talajtól” elszakadt, „valóságidegen” értelmiségiek lettek volna, akik aztán szükségszerűen vallottak kudarcot, mikor 1918 őszén az ország élére kerültek. Jászi Oszkár és társai vélhetően többet tudtak Magyarország problémáiról, mint Apponyi Albert. Nem kevés munkájuk volt benne.

IRODALOM

- Ady 1977: Ady Endre: A dada. In: *Ady Endre publicisztikai írásai. Első kötet. 1898–1904.* Válogatta és a jegyzeteket írta: Vezér Erzsébet. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 224–226.
- Ady 1913: Ady Endre: A Galilei Kör ünnepén. *Szabadgondolat*, 1913/11., 337–338.
- Bartha 1901: Bartha Miklós: *Kazár földön*. Budapest, 1901.
- Braun 1933: Braun Róbert: A hivatalos statisztika. *Nyugat*, 1933/2. köt., 279–280.

- Braun 1908: Braun Róbert: Lippa és Sansepolcro. III. *Husadik Század*, 1908/5–6., 565–577.
- Csunderlik 2017: Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története*. Budapest, Napvilág, 2017.
- A diáknyomor 1912: A diáknyomor. *Budaepesi Hírlap*, 1912. február 15., 6.
- Doktor 1910: Doktor [Sándor]: Pikler J. Gyula: Orvosi emlékeimből. *Husadik Század*, 1910/2., 106–107.
- g. 1913: Ecseri Lajos: A szegény emberről. *Husadik Század*, 1913/1., 113–116.
- Egyed 1970: Egyed Ákos: Braun Róbert falumonográfiái. *Korunk*, 1970/12., 1827–1833.
- Farkas 1912: Farkas Geiza: A falusi jellem. *Husadik Század*, 1912/2., 555–565.
- Fényes 1911: Fényes Samu: A balmazújvárosi nép ínségének okai. *Husadik Század*, 1911/12., 537–553.
- Horváth 1961: Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914)*. Budapest, Gondolat, 1961.
- Illyés 1979: Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.
- Jászi 1902: Jászi Oszkár: Zola mint szociológus. *Husadik Század*, 1902/2., 474–482.
- Litván 2008: Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok*. Budapest, Osiris, 2008.
- Litván – Szűcs 1973: *A szociológia első magyar műhelye. II.* Válogatta és bevezetéssel ellátta: Litván György – Szűcs László. Budapest, Gondolat, 1973.
- Litván – Varga F. 1982: *Jászi Oszkár publicisztikája*. Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket készítette: Litván György és Varga F. János. Budapest, Magvető, 1982.
- Némedi 1985: Némedi Dénes: *A népi szociográfia, 1930–1938*. Budapest, Gondolat, 1985.
- Polányi 1986: Polányi Károly: *Egy gazdaságelmélet küszöbén. Cikkek és tanulmányok, 1907–1919*. Összegejtötte és sajtó alá rendezte: Gyurgyák János. Budapest, ELTE, 1986.
- Pók 2010: Pók Attila: Lukács György ifjúkori budapesti műhelyeiről. In: Uő: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 2010, 94–106.
- Pók 1990: Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Husadik Század” társadalomszemlélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- Pórné 1960: *Braun Róbert a könyvtáros és szociográfus. Bibliográfia és tanulmány*. Összeállította: Pórné Váradi Irma. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1960.
- sz. 1912: Bosnyák Béla: Oros község társadalmi és gazdasági rajza. *Szabadgondolat*, 1912/1., 58.
- Tőkéczi 1993: Tőkéczi László: A Magyar Figyelő eszméi. *Történelmi Szemle*, 1993/3–4., 239–281.
- Veres 1936: Veres Péter: *Az Alföld parasztsága*. Budapest, 1936.

SUMMARY

'We Have to Know the Disease, Before we Would Like to Cure it'
– The Emergence of Hungarian
Sociographic Literature and its Ideology Before 1919

'We have to know the disease, before we would like to cure it' – Karl Polanyi, the first president of Galilei Circle wrote it in 1910. With this prescription Polanyi assigned the task of the discovery of the 'countryside' to the galileists, in order to 'cure' – namely to reform the Old Hungary –, when the 'diseases' of Hungary – like the bad effect of the latifundia – will be known. The early significant performances of the Hungarian sociological literature are the results of this program, for instance the sociology of Béla Bosnyák entitled 'Oros község gazdasági és társadalmi rajza' in 1911, which work preceded by twenty-five years the works of Gyula Illyés, Géza Féja, Imre Kovács and Zoltán Szabó. As Péter Veres admitted in his work entitled 'Falusi krónika': 'This genre was not invented by today's folk writers.' But the galileists were not 'lone pioneers'. Their masters in sociology came from the 'Társadalomtudományi Társaság' marked by Oscar Jászi. In review 'Huszadik Század' – 'the first workshop of Hungarian Sociology' – were published by left-wing radical social scientists more than a dozen sociographical studies after 1908 in the program called 'Discovery of Hungary'. This program had not scientific, but politic aims, nevertheless we can remember it nowadays because of its scientific significance, since it produced the heroic age of the Hungarian sociology before 1919.

Etnográfia és szociográfia

Az etnográfia és a szociográfia viszonyát három oldalról vizsgálja a tanulmány: fogantatásuk, magyarországi művelésük párhuzamossága és elválása, valamint technikáik, módszertanaik néhány vonása tekintetében. Bemutatja, hogy mindkettő születésénél hogyan volt szerepe a gyarmatosításnak. Magyarországi művelésükben a közös gyökerek, majd a távolságtartás és a közeledés, újabb eltávolodás időszakai váltották egymást történelmi cezúrák szerint. Kutatási technikáikban, főként a terepkutatás jelentőségében hasonlítanak egymásra, de az etnográfiában az adatgyűjtés formalizáltabb lett, és legalábbis igényként áthatja a szociokulturális antropológia keretében elfogadottá vált szemlélet, amely a megismerést elmélet és empiria egymásra vonatkoztatásával éri el, és ez szociológia és szociográfia viszonyában is követelmény lehetne, fenntartva, hogy a szociográfiai érzékenység a valóság felderítésében elengedhetetlen.

A két tudomány viszonyáról szólva azt vizsgálom, korántsem kimerítően, hogy az etnográfia, vagy még tágabban az etno-tudományok és a szociográfia hol és hogyan találkozott egymással, vannak-e párhuzamosságok a történetükben, és hol váltak-válnak el egymástól. Ennek érdekében három témát érintek. Elsőként ezen tudományok fogalmi fogantatását tárgyalom, majd rátérek röviden a kutatási technikák és a módszertan kérdésére, az elmélet és az empiria viszonyára.

FOGALOMTÖRTÉNET

A két tudomány fogantatásának körülményei nagy hasonlóságot mutatnak, jöllehet mintegy 150 évnyi távolság választja el fogalomként megszületésüket. Az időpontokra, természetesen, annak tudatában utalok, hogy egy diszciplína kialakítása nem elnevezésének megszilárdulásával kezdődik, a terminológia csupán azt jelzi, hogy „bizonyos tudósokban, bizonyos idő-

pontban kialakult valamely kutatási terület önállóságának és a módszerbeli problémák sajátos voltának a tudata...” (Bitterli 1982: 400), amit megelőzött a kutatási terület felderítése és követett annak kidolgozása. Az időpont azonban mégsem mellékes, hiszen egy-egy ismerethalmaz felépítésére nagyon is hatással voltak azok a társadalmi valamint tudományos törekvések, ideák, amelyek a névadás időszakában érvényesültek.

A hasonlóság alapja, és ez talán meglepi a szociográfia művelőit, Európa expanziója.

ETNO-TUDOMÁNYOK

Kezdjük az etnográfiaival, az első nevesített etno-tudománnyal. Ez a történet az utóbbi évtizedekben vált nyilvánvalóvá.

A gyarmatok tömeges felszabadulását követően, ami az antropológiai-etnológiai tudományok tematikai és szemléleti felülvizsgálatát vonta maga után, gyakran emlegették, hogy az antropológia a felvilágosodás és a gyarmatosítás gyermeke (Goody 1969: 2; Firth 1975: 44), vagy az utóbbinak inkább fattya, ahogy Talal Asad fogalmazott (Asad 1973: 16). Az utóbbi évtizedek kutatásainak folyományaként – ezek összefoglalását a holland Han Vermeulennek¹ köszönhetjük – a történetet egyre jobban ismerjük, sőt több szálon futott, amelyek olykor összeszővődtek, majd különváltak.

Mai ismereteink szerint az *ethnographia* szót először egy nördlingeni gimnáziumi tanár, Johannes Friedrich Schöpferlin használta, aki latinul írta meg Svábföld történetét 1767-ben, és ebben a műben használta a fogalmat – szembeállítva a geográfiával – a népmozgások szerepére utalva Svábföld őstörténetében (*Prolusio scholastica qua Sueviae veteris per temporum periodos descriptae primae lineae, ad supplendum Speneri notitiam Germaniae*. Nördlingen, 1767. K. G. Beck). A neologizmus német *Ethnographie* változata pedig Albert Friedrich Thilótól származik, aki Schöpferlin könyvéről írt ismertetést ugyanabban az évben – németül. Thilo Schöpferlin kollégája és korábban tanára volt. Thilo édesanyja

¹ Han F. Vermeulen 1988 óta számos tanulmányt és egy disszertációt írt a témakörben, mindezeket összefoglalta-átfogalmazta 2015-ös munkájában (Vermeulen 2015). Az ő korábbi tanulmányaira támaszkodva, mások munkáit is felhasználva, magyarországi vonatkozásokkal kiegészítve az itt következő történetet már megírtam 2012-ben (Sárkány 2016: 479–491), alaposan jegyzetelve, ezért a hivatkozások megismétlésével itt nem terhelem az olvasót.

Schlözer lány volt, a nagyhírű göttingeni August Ludwig Schlözer professzor rokona, az utóbbinak pedig minden valószínűség szerint döntő szerepe volt a fogalom importálásában, majd elterjesztésében. Importálásában, mert eredetileg *Völkerbeschreibung*ként hangzott (aminek az ethnographia a tükörfordítása), így használta Gerhard Friedrich Müller, a Szentpétervári Tudományos Akadémia tagja, aki terjedelmes instrukcióval látta el utódját Johann Eberhard Fischert 1740-ben „Szibéria földrajzi és történeti leírására” nézve. Ennek hatodik, utolsó részében merül fel a fogalom, ahol 923 pontban foglalta össze Müller a leírandó jelenségeket, zárómondataival nemcsak az egyes népek szokásainak és hagyományainak rögzítésére, hanem – éljenek bár különböző kontinenseken – összehasonlítására buzdítva. A Szentpétervári Tudományos Akadémiát pedig I. Péter egy évvel halála előtt azért hozta létre, hogy birodalma kormányzását tudományos eredményekre építse.

(Zárójelben jegyzem meg, hogy a gyarmatosítás igényeinek a Föld és népei megismerésében játszott óriási jelentőségét és ebben az orosz állam úttörő szerepét már Tagányi Károly is felismerte,² és ezzel kijelölte a tudománytörténeti vizsgálgatások egyik lehetséges irányát.)

Visszatérve a történet lényegére: August Ludwig Schlözer 1761 és 1767 között Szentpéterváron dolgozott, bár néprajzi expedíciókban nem vett részt. Az északi népek történetének tanulmányozása mellett nyelvészeti stúdiumokban mélyedt el. Ebben az időszakban nem csupán ismerte a szibériai kutatások szervezésében, eredményeinek kiadásában részes Müllert, hanem annak tanársegédje is volt, sőt fél évig nála lakott 1761–1762-ben. Bőségesen adódott tehát alkalom, hogy Schlözer a *Völkerbeschreibung* elgondolást megismerje, majd 1767 után német városokban élő kollégáival megossza. Ennek fóruma lehetett a göttingeni *Historisches Institut*, amelyet Schlözer tanártársa, Johann Christoph Gatterer alapított, és amelynek Schöpperlin is, Thilo is tagja volt, azaz nem zárható ki, hogy közöttük lezajlott eszmecsere arra a tárgykörre vonatkozóan, amelyre az etnográfia fogalma megszületett, és amelyet Schlözer a következő években több művében használt felváltva az általa kreált *Völkerkunde* fogalommal, anélkül hogy definiálta volna, de egy olyan tudományterületre vonatkozóan, amelyet *Universal-Historie* koncepciójába illesztett. Schlözer az egyetemes történelem szemszögéből közelített a népek sajátosságai-

² „...már a XVIII. század eleje óta hivatalból, a kellő szakerőkkel és állami támogatással megkezdtek a birodalom különböző területeinek és népeinek rendszeres leírását.” Tagányi 1917: 44.

nak leírásából keletkező ismerethalmazhoz, abban rendet kívánt vágni. A rendszerezéshez legjobbnak a nyelvi tényeket találta, ezek mentén látta a népeket osztályozhatóknak – ebben Leibnitset követte –, az osztályozásra nézve Linné volt a példaképe, „ethnographisch”-nak pedig azt a módszert ítélte, amely minden egyes nép történetét feltárja az egyetemes történelem számára.³

Párhuzamosan létrejöttek más koncepciók is. Tanártársa, Johann Christoph Gatterer, 1775-re datált, valójában 1778-ban megjelent *Abriss der Geographie*-jében a Menschen- und Völkerekundét a földrajzi tudományok négy nagy területe egyikének fogta fel, olyan ágazatként, amely foglalkozna az emberi test sajátosságaival, méretével, színével, a nyelvekkel, vallásokkal, természeti produktumokkal, a kultúrával, a kereskedelemmel és mindezek földrajzi vetületével. Gatterer ugyan a történettudomány részének tekintette a földrajzot, ám felismerte, hogy vannak népek, amelyek történetére nézve nincsenek források, ezért a rájuk vonatkozó adatok csak a *Menschen- und Völkerkunde* tárgykörben értelmezhetők. Ezzel némileg oldotta a történeti-nyelvi szempontú paradigmát, és felvetette a földrajzi szemléletmód érvényesítését, ami az utazók által leírt jelenségek másfajta továbbgondolását is lehetővé tette. A *Völkerkunde* a továbbiakban, Gatterer interpretációjában, gyorsabban vert gyökeret német földön, mint az etnográfia, legalábbis jelen ismereteink szerint.

Úgy mellékesen, ez idő tájt született meg a *Volkskunde* fogalma is. Német nyelvterületen 1782-ben jelent meg *Volks-kunde* formában, Friedrich Ekkard tollából egy újságban. A dolog személyes érdekessége, hogy Ekkard a göttingeni egyetemi könyvtár titkára volt, és ebben a minőségben Schlözer munkatársa. Van azonban ennél korábbi előfordulás is. Johannes le Francq van Berkhey holland fizikus és természettudós *Natuurlyke historie van Hollandiá*-jában (Amszterdam, 1776), a gyermekjátékoknak szentelt fejezet végén írja, hogy ennek a tárgynak „...a tanulmányozása még úgy látszik, hogy hiányzik a Volkskunde-nkből, és véleményem szerint, fölöttebb beleillő lenne”. Vermeulen arról is tudósít, hogy Francq van Berkheynek is volt göttingeni kapcsolata (Vermeulen 2015: 312–314).

Egy más megközelítésre tett javaslatot Alexandre-César Chavannes lausanne-i filozófus és könyvtáros 1787-ben a *L'Education intellectuelle avec le projet d'une science nouvelle* (1787) című munkájában, amelyben az antropológiának mint az ember általános tudományának felvázolására vállalkozott. Ennek második összetevője volt az *ethnologie* „avagy a

³ Stagl 1974. Leibnitz nyelvészeti szempontjainak a következő generációkra gyakorolt hatását részletekbe menően kimutatja Vermeulen 2015: 80–85, 284–289.

népek előrehaladásának története a civilizáció terén”, ami természetesen magában foglalja a Földön való eloszlásuk, különböző közösségi formáik, különféle körülmények közötti létük, a civilizáció egymást követő fokozataira való felemelkedésük tanulmányozását. Joggal mondható, hogy Chavannes javaslata megelőzi azt a perspektívát, amely irányába haladt az angol és amerikai tudományosság a 19. század második felében, és amelynek előzményeit a 18. századi felvilágosodás eszmevilágában keresik a hivatkozott tudománytörténészek, de nem az ő munkáiban, hanem a skót felvilágosodás képviselőinek világtörténeti koncepcióiban (Harris 1968: 29–34), valamint a német orvosantropológiai munkákban, amelyek az ember testi adottságai és lelki sajátosságai közötti viszonyt vizsgálták (Eidson 2008: 11).

Fölöttébb valószínű továbbá, hogy az etnológia fogalom alkalmazásában már volt, aki megelőzte, bár kérdés, hogy erről Chavannes tudott-e.

Adam František (Franz, Ferenc) Kollár, Mária Terézia könyvtárosa a Magyar Királyság történetéről írott, 1783-ban kiadott munkájában (*Historiae iurisque publici regni Hungariae amoenitates*) nemcsak használta a fogalmat, de definiálta is, a következőképpen:

„Az etnológia, amint fentebb alkalmasint említettem, a nemzetek és népek (*gentium populorumque*) tudománya, azaz a tanult embereknek az a stúdiuma, amelyben a különféle nemzetek eredetét, nyelvét, szokásait és intézményeit vizsgálják és végezetül hazájukat és régi lakhelyeiket, hogy jobban meg tudják ítélni a nemzeteket és népeket a maguk idejében”, azaz igen hasonlóan, mint ahogy a göttingeni professzorok felfogták az etnográfát (Tibenský 1985: 159).

A görög auktorokra, közöttük Bíborbanszületett Konstantin *De administrando imperio*-jára forrásként támaszkodó Kollár az etnológia szót 1781-ben is használta már, mégpedig a geográfiához hasonló természetességgel, ami elgondolkodtató, hogy vajon véget vethetünk-e az etnológia szó további nyomozásának? Itt kell arra gondolnunk, hogy a teológiai irodalomban az *ethnica* szó alkalmazása széles körben elterjedt volt a nem magas civilizációkban uralkodó vallások összefoglaló neveként a 16–17. században.

Ezekből a gyökerekből táplálkozva bontakoztak ki a néprajz különböző változatai a 19. században még egy fontos gondolat hozzáadásával, ez Herder nézete volt arról, hogy a nép lelkülete a megállapodott falusi és városi közösségek hagyományaiban rejlik, nyelvében, dalaiban, zenéjében tárulkozik fel, amelyek értékhordozók, és ebben a minőségükben szembeállíthatók a fölötté uralkodó arisztokrácia és a városok között mozgó népesség kultúrájával (Barnard 2003: 30–31, 38).

Az itt csak fő vonásaikban bemutatott eszméknek a kombinációiból jöttek létre a néprajz különböző változatai, amelyekben a 20. század elejéig az ősi, régi vagy az ősi állapotokat idéző kulturális jelenségek megismerésén, történeti-evolúciós távlatokban láttatásán volt a hangsúly, s a jelenségek rögzítése, leírása és értelmezése gyakran elvált egymástól. Az úgynevezett „karosszék antropológus” klasszikus példája a híres Sir James Frazer volt, aki ki sem lépett dolgozószobájából, de levelezett a fél világgal, és így jutott adatokhoz, amelyeket terjedelmes vallási jelenségekkel és mágiával foglalkozó művekben tett közzé, ezek új kiadásokban további kötetekkel bővültek (Cocchiara 1952: 397–399).

Ebben az elválasztásban, főként angol és francia nyelvterületen, a jelenségek felderítése és bemutatása lett az etnográfia, míg értelmezésükre az antropológia, illetve az etnológia szolgáltatta az elméleti kereteket.

Európa kontinentális államaiban pedig a néprajzi megismerés összekapcsolódott a nemzetté válás kulturális megalapozásával és a folklór kutatásának kiemelt hangsúlyozásával ebben a folyamatban az etnográfia és az etnológia fogalmi továbbélése mellett.

A 19–20. század fordulóján az antropológiának-etnológiának az a változata, amelyet Nagy-Britanniában, Hollandiában, Franciaországban, Németországban műveltek, kezdett túllépni ezen a szinten, az ismeretszerzés összekapcsolódott a birodalmi igényekkel, vagyis magával a gyarmatosítással, azaz az etnográfia oroszországi kezdeteihez hasonló helyzet állt elő, de a társadalomtudományok fejlettségének már egy igen különböző szintjén, amikor elméletek sora befolyásolta a lehetséges kérdésfeltevéseket, és ezeket már az adatgyűjtésre vállalkozók maguk vitték fejükben a terepre. Hasonló fejlemények voltak az Egyesült Államokban, ahol „az ember” lehetőleg mindenre kiterjedő vizsgálata lett az antropológia tárgya. Ezek a kutatások az etnográfiai tényanyag értelmezésének történeti-evolúciós helyett más összefüggésekben értelmezésével is jártak, különböző antropológiai-etnológiai iskolákat eredményezve.⁴

⁴ Ezeknek a folyamatoknak valamivel bővebb vázlatát adtam alapos hivatkozásokkal: Sárkány 2016: 544–551.

A SZOCIOGRÁFIA SZÜLETÉSE

Ami a szociográfiát illeti, annak fogalomtörténete kevésbé volt feltárt. Jó ideje él az a közkeletű vélekedés, hogy a fogalom a holland Sébald Rudolf Steinmetztől származik,⁵ és valóban tőle ismerjük az első kísérletet a szociográfia tárgyának alaposabb kifejtésére, valamint a tudományok rendszerébe való beillesztésére, ám abban az *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie* folyóirat 1912/13-as kötete 5. füzetében megjelent írásban, amelyet a *Husza-dik Század* olvasói még ugyanabban az évben megismerhettek (Steinmetz 1913), nem állítja, hogy ő találta volna fel. Ugyanezen folyóirat olvasói pedig tudhatták, hogy a Társadalomtudományi Társaságban már az előző évben megfogalmazódott egy Szociográfiai Szakosztály felállításának terve (Rónai 1912: 478), sőt 1913-ban már megjelent Braun Róbertnek *A falu lélektana* című írása, ami programadásnak is beillik a felvetett kérdések áttekintésével. Jó okkal feltételezhettük, hogy a szó közszájon forgott már, és valóban, a *Husza-dik Század* folyóirat szerzői oly közvetlenséggel használják 1909-től kezdve, mint ami nem is szorul magyarázatra.⁶ Hogy mióta, az kérdés, és a választ, jelenlegi ismereteim szerint, úgy adhatom meg, hogy 1902-től számolhatunk megjelenésével Magyarországon is.⁷

Az időpont meghatározásának az az oka, hogy a szó 1902-ben már szerepelt egy nem akármilyen intézmény fogalomtárában: a *College de France*-ban létesített *Sociologie et sociographie musulmanes* tanszék nevében.

E tanszék létesítésének a története igen tanulságos. Volt egy ambiciózus, művelt és széles látókörű francia katonatiszt, Alfred Le Chatelier, aki 1855-ben született, szolgált Algériában, később Marokkóban, hosszabb időt töltött Dahomeyben és Francia-Kongóban, de járt Egyiptomban és Törökországban is, és meggyőződött arról, hogy a sikeres gyarmati uralom nélkülözhetetlen előfeltétele Észak- és Nyugat-Afrika, a Szahara népeinek, tágabban az iszlám világnak a módszeres megismerése, továbbá világos alapelvek kidolgozása az abban élőkkel való bánásmódra. Ezért 1888-ban

⁵ Ennek a nézetnek az elterjesztésében bizonyára nagy szerepe volt Ferdinand Tönniesnek, aki a Német Szociológiai Társaság 7. konferenciáján nyilatkozott így (Tönnies 1931: 201, Mackensen 2008: 9).

⁶ Teljes címleírásokat elhagyva a kötetekre és oldalszámokra hivatkozom ezen a helyen: *Husza-dik Század* 1909, 10. évf. XIX. kötet: 262. 1910, 11. évf. XXI. kötet: 109–110. Olvas-hatjuk a szót Bosnyák Béla nekrológiájában is: 1912, 13. évf. 26. köt. 457.

⁷ A mondottak egyben valószínűsítik, hogy tovább érdemes nyomozni a szociográfia magyarországi meghonosodása történetét, mint ameddig adatokban gazdag könyvében Bartha Ákos eljutott (Bartha 2013: 183. és következő oldalak).

javaslatot tett egy iszlám kutatásokat és tanulmányokat végző központ (Office central de recherches et d'études islamiques) létrehozására, ami a Vezérkari Főnökség Afrika Szekciójához tartozhatna, ám az Armée Afrique vezetőinek merevsége és képzelőerőinek hiánya miatt a felvetéssel nem foglalkoztak. 1891-ben, amikor a hadügyminiszter kabinetjében szolgált, Le Chatelier újabb kísérletet tett ötlete megvalósítására, de ezúttal sem kapott támogatást, meg a bürokratikus versengés is azzal járt, hogy javaslatát elsüllyesztették. 1893-ban leszerelt, üzletemberként élt, majd újabb sikertelen katonai tapogatódzást követően 1901-ben eredeti ideájának valamelyest módosított változatával állt elő, egy számára a College de France-ban létesítendő tanszékre téve javaslatot, amelynek neve „Politique musulmane et afrique” lett volna, ám ez kiverte a biztosítékot a Közoktatási Minisztériumban, mert nem egyeztetett előzetesen sem Louis Liard-dal, a Sorbonne elnökével, sem Louis Bayet-val, a Felsőoktatási Osztály vezetőjével, akik a College de France-ban létesíthető tanszékekről dönthettek. Le Chatelier szerencséjére voltak rangos politikai és katonai támogatói, így az ellenzők érvelése arra szorítkozott, hogy csupán a „politikai” szót nehezményezték végül a tervezetben, mint túlságosan provokatívát és nem eléggé tudományost, helyette az újveretű szociológiát javasolták a tanszék nevéként. Így született meg a kompromisszum, a „Sociologie et sociographie musulmanes”, amely kellőképpen tudományos és modern hangzású volt. A névadásban a *sociographie* neologizmus bevezetése Le Chatelier ötlete volt, amiről egy néhány évvel későbbi levelében, melynek címzettje Édouard Michaux-Bellair volt, azt írta, hogy azzal Comte-ot szerette volna nevetségessé tenni, „akinek az írásai mindig bosszantottak”. Ezzel megtört az ellenállás, megszületett a tanszék, és 1902-től működött (Burke III 2014: 53–57). Hamarosan olyan neves hallgatója is akadt, mint Marc Bloch 1904-ben, akinek szociológiai formálódására azonban Durkheim volt nagy hatással (Friedman 1996: 22–23).

A mondottak nyilvánvalóvá teszik, hogy a szociográfia szó megalkotása nem Steinmetznek köszönhető. Az, hogy a szó miként került be a magyar szóhasználatba, még tisztázásra vár. Az bizonyos, hogy a *Huszádik Század* folyóirat szerzői és szerkesztői minden nyugat-európai társadalomtudományi tevékenységet figyelemmel kísértek, a franciát is, de még az sem biztos, hogy ebben a körben kell keresni a szó átültetését a magyar szóhasználatba.

A történetnek van azonban egy másik fontos tanulsága is. Mégpedig az, hogy mint százötven évvel korábban az etnográfia, a szociográfia születése is kapcsolódik a gyarmatosításhoz, és nem csupán ezen a fogalomtörténeti szálon.

Steinmetz az etnográfiai és etnológiai irodalomnak kitűnő ismerője volt. Ugyan etnográfiai kutatást nem végzett, tudtommal szociográfiai sem, de az etnológiát fontos művekkel gyarapította főként a jogi jelenségek témakörében (Steinmetz 1903). Ezeken is túlmutatott továbbá az a törekvése, hogy létrehozza a világ népeinek kulturális katalógusát fejlettségi fokok szerint, amelyet franciául tett közzé 1898–1899-ben. Edward Tylor 1888-as kísérlete után komoly előrelépés volt ez a megbízható tényanyagra támaszkodó statisztikai összehasonlítás módszerének tökéletesítésében. Sok társadalom jelenségeit bedolgozva ezen a bázison születtek értékes összehasonlító munkák, mint tanítványáé, Nieboeré a rabszolgaságról, mint ipari rendszerről, aki nem az evolúciós fokot találta mérvadónak a rabszolgaság létrejöttében, hanem bizonyos állandó tényezők jelenlétét (Köbben 1952: 129–131). Steinmetz katalógusát használta Somló Bódog is, amikor az őstársadalmak gazdaságáról érkezett (Somló 1909: 6). Ilyen előzmények után nem csodálkozhatunk, hogy a szociográfiát olyan tudományként javasolja Steinmetz, amelynek „a civilizált népek életében kell... azt a feladatot elvégezni, amelyet az etnográfia végez az úgynevezett vad népekre vonatkozóan”. Továbbá „Az a gyarmatpolitika, amely nem számol a szociográfia eredményeivel, a legnagyobb veszteségekhez és összetűzésekhez vezet” – írja, a szociográfia gyakorlati hasznát ecsetelve (Steinmetz 1913: 2).

SZOCIOGRÁFIA ÉS NÉPRAJZ MAGYARORSZÁGON

A tények megismerése, persze, olyan körülmények között, amikor a kutató nem alávett helyzetű, de nem is azonosul az uralmat gyakorlókkal, éppen a fennálló állapotok, az uralmi-hatalmi berendezkedés kritikus szemléjévé válhat, miként ez a magyar szociográfia születésekor már tapasztalható volt a *Huszedik Század* hasábjain. A sors iróniája, hogy Braun szociográfiai programjának meghirdetésekor, miszerint a szociográfia „nem pusztán statisztikai adatokat és néprajzi kuriózumokat kíván gyűjteni, hanem a társadalom élő szervezetét igyekszik pontos és objektív felvételekkel megörögzíteni”, majd e gondolatot megismétli „A falu lélektaná”-ban, hogy „E kérdőív célja nem etnográfiai kuriózumok gyűjtése és nem a múlt maradványait akarja egybeállítani, hanem a jelent kutatja” (Braun 1912: 867, Braun 1913: 4), már megjelentek az első jelei annak, hogy az etnográfusok érdeklődése változik, akad, aki már a jelen felé fordul, mint azt Jankó János Balaton-mellék monográfiájában tapasztalható 1902-ben. Jankó a fogamzásgátlási technikákról, a birtokaprózódással összefüggő egykezésről

és annak erkölcsi hatásáról is ír, nem csupán a bödönhajót és a változatos halászszerszámokat mutatja be,⁸ Kiss Lajos pedig Hódmezővásárhelyen gyűjti az adatokat, amelyekből majd *A szegény ember élete* kikerekedik (Kiss 1939).

Közelebb került a két érdeklődési irány az 1930-as években, amikor a magyar szociográfia nagyszerű teljesítményei megszülettek, és a közgondolkodás formálásában nagy szerepet játszottak. Akkor szerepet, amihez foghatót egyszerre tudományos és társadalomátalakító igényű mozgalom azóta is csak állami szintre emelt ideológia formájában töltött be.

Az akkor pályára lépő nemzedékből programadóan kiemelkedő Ortutay Gyula egy új típusú néprajztudomány irányába tört utat, amely a társadalmi szempontot érvényesíti és a falu népét történetileg változóan mutatja be. Nem véletlen, hogy *A magyar falukutatás új útjaiban* (1935) és a *Magyar Népismeretben* (1937) hangsúlyozza, hogy Tessedik Sámuel vagy Berzeviczy Gergely művei a falukutatás példái, a parasztság megismerésének példái, ergo a néprajzba sorolhatók, amit azután Tálasi István kanonizált is tudománytörténeti munkájában, a *Néprajzi életünk kibontakozásában* (1948). Fél Edit pedig *A magyar népi társadalom életének kutatásában* (1948) a néprajzi hagyományhoz jobban kötődő példákon mutatta be, hogyan alakítható ki az anyagi kultúra kutatása és a folklorisztika mellett a néprajz harmadik ága, amelynek társadalmi jelzője lehet – igaz, ugyanakkor éppen ő volt az, aki a társadalmi struktúra, a társadalmi rétegződés és ebből fakadó konfliktusok iránti érdeklődést már nem ítélte a néprajz feladatkörébe iktatandónak. Akadt, aki együtt dolgozott szociográfusokkal (Gunda Béla Kemsén, Kovács Ágnes és Kresz Mária a Mády Zoltán vezette sárpilisi kutatásban), akadt, aki néprajzi tanultsággal lett szociográfussá (Márkus István), és a szociográfiák egész sorát később a néprajz a maga forrásbázisának tekintette.⁹

A dolgot a szociográfia felől szemlélve joggal vethető fel, hogy ugyanazok a szerzők és munkáik – Bél Mátyás országleírása, Tessedik Sámuelnek a sarvasi népről, Berzeviczy Gergelynek a parasztok állapotáról írott munkái – a szociográfia történetébe is beilleszthetők (Örszigethy é. n.). Zeisel a közgazdaságtan atyjának minősített Sir William Petty 1691-ben, a meghódított Írországról írott áttekintését tekinti az első szociográfiai mun-

⁸ Jankó 1902: 392–393. Jankó hivatkozik Varga Jenő könyvére (*A magyar faj védelme I. Sötét pontok*. Makó, 1901), aki az úri osztályok mintáját követő egykézést már leírta az Alföldről.

⁹ Az itt elmondottakról pontos hivatkozásokkal: Sárkány 2016: 23–25, 40–51. Lásd továbbá Kósa 1988: 210–229.

kának (Zeisel 1999: 131–132) – hasonlóképpen konkrét államszervezési és népjóléti megfontolások váltották ki az első társadalomleíró törekvéseket magának a fogalomnak a megszületése előtt Magyarországon is. Ugyancsak államigazgatási követelmény állt az 1924-ben létrehozott Magyar Szociográfiai Intézet vagy Fél Editnek a Komárom megyei Kocson végzett kutatása mögött, és népjóléti, azaz társadalomkritikai, vagy legalábbis jobbitó szándék ösztönözte a szociográfiai vizsgálatok kezdeményezőit, és csak az ilyen törekvésekbe illeszkedő néprajzi közleményekre figyeltek fel, így a Szegedi Fiatalok munkásságára, Kiss Géza ormánysági közleményeire, másra nem (Némedi 1985: 25–123, 151).

Am visszatekintve azt kell látnunk, hogy a történelem cezúrával vágta el ezt a közelítést, majd az 1970-es években és azt követően már egy egészen más tudományok közötti viszonyrendszerben, a szociológia kibontakozásának időszakában új kombinációkra nyílt volna lehetőség.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A TECHNIKÁKRÓL ÉS A MÓDSZERRŐL

Steinmetz úgy fogalmazta meg a szociográfia célját, „hogy az egy nép minden viszonyának és állapotának bizonyos időpontban minden lehetséges eszközzel való leírása” – ez az, amit a vad népekre vonatkozóan az etnográfus végez. Egy pillanatra tekintsünk el az igénytől, hogy a *minden viszony és állapot* megragadható-e, és koncentráljunk a *minden lehetséges eszközre* előbb, mert mint írásából kiderül, Steinmetz nagy jelentőséget tulajdonít a jelenlétnek, az észlelésnek a lehetséges adatszerzési eljárások körében (Steinmetz 2013: 2, 8), ami az etnográfiai adatgyűjtésnek is a meghatározó módja, még ha esetében a jelenben végzett észlelés sokáig tagadhatatlanul nem a jelenre irányult önmagában véve, hanem, és nemcsak Európában, de a távoli területeken is a hagyományos kultúra feltárása volt a cél, mondhatni, az 1960-as évekig (Geiger–Jeggler–Korff 1970, Bennett 1998). Az eljárás hasonlósága szembeszökő, ám a terepmunka végzésének módszeressége tekintetében az etnográfia-szociokulturális antropológia, ha lassan is, formalizáltabb lett, különösen az állomásozó terepmunka technika alkalmazásával, és az abból fakadó lehetőségek tudatosításával.¹⁰ Talán ezért a személyes jelenlétén keresztül történő ismeretszerzéssel *etnográfia*

¹⁰ Ez a sommás megállapítás nyilván vitatható. Elegendő arra gondolni, hogy Rézler Gyula milyen módszertani igényességgel bírálta meg a falukutatókat, és milyen gondosan dolgozta ki a kőbányai textilgyárról írott szociográfiáját (Rézler 2005: 47–157), milyen ki-

néven találkozhatunk manapság különböző tudományokban az Egyesült Államokban, még a közgazdaságtanban is (Mitev 2012: 28). Úgy gondolom, hogy a szociográfia hasonló formalizáltsága nem történt meg. Ebben nyilván közrejátszott, hogy az adatgyűjtés és az elmélet egymást átható viszonyának megértésével a szociológia a maga fogalmi keretébe vonta a szociográfia feladatát, más néven látva el (németül, például empirische Sozialforschungként), vagy másként fogalmazva meg a kutatás tárgyát (például angol nyelvterületen community study-ként), de mindenképpen kiesett a szociográfia a szóhasználatból sokfelé. A szociológiában viszont, ezzel párhuzamosan, kialakultak az adatgyűjtésnek és -feldolgozásnak az etnográfiai terepmunkától eltérő, de ugyancsak alaposan kidolgozott technikái, sőt azok tudatosításában és alkalmazásában túllépett az etnográfán, és az utóbbi időkben már az etnográfiai terepmunka is bekerült az érdeklődési körbe (Németh 2015). A szociográfia pedig, úgy látom, hogy ott, ahol megmaradt, hasznosítani igyekszik a különböző tudományokban felmerült technikákat, válogatva közülük, ki-ki ismeretei és kutatási lehetőségei szerint. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a leírások végeredménye egyértelműen valamilyen nagyon alaposan elsajátított tudománynak juttatja az elismerést, mert az, hogy valaki személyes jelenléttel jelentőséggel bíró adatokhoz jusson, személyiség kérdése is. A személyes otlétre alapozott valóságábrázolásról gyakran emlegetik, hogy szubjektív, azt kevésbé, hogy ennek következtében készítőjének személyes adottságai vagy azok hiánya mennyire meghatározóak a közzétett adatok értékét illetően. Ezt George Peter Murdock, amerikai antropológus úgy fogalmazta meg egy előadásában, hogy kiváló etnográfiai leírásokat sokszor nem tudósok írtak, hanem olykor „misszionáriusok, mint Junod és Sahagun, sőt politikai száműzöttek, mint Bogoraz, vagy háziasszonyok, mint Lorna Marshall...” (Murdock 1971). Vagyis nagyon sok múlik az adottságokon és nem csak a megtanult technikákon. Továbbá, ahogyan arra Závada Pál felhívta a figyelmet a konferencián tartott előadásában és annak vitájában, a nyelvi megformálás készsége különösképpen fontos ahhoz, hogy „ütős” legyen a jó adatfelvételtől születő szöveg. Megfigyelésem szerint a szociográfiák szerzői többnyire nagyon is rendelkeznek a kapcsolatteremtés,

tűnő kérdőívet készített falusi adatgyűjtéshez Újszászy Kálmán (1934), milyen útmutatóval szolgált Csizmadia Andor (1947) egyfelől, és a néprajz önvallomásáról másfelől, amely szerényen nyilatkozik az ilyen téren, legalábbis Magyarországon kifejtett erőfeszítésekről (Mészáros–Vargyas 2016). Ugyanakkor ne feledjük el, hogy az etnográfia a szociokulturális antropológia elengedhetetlen része, és abban a tudományban a módszertannak könyvtárnyi irodalma van.

a megszólaltatás képességével, ábrázolásban pedig a nélkülözhetetlen nyelvi erővel, ami jelenlétüket erőteljesen érzékelhetővé tette az 1970 után előálló új helyzetben is, bár közéleti hatásuk nem hasonlítható a falukutató mozgaloméhoz.

Ami a *minden viszonyt és állapotot illeti*, a továbbiakban Steinmetz voltaképpen a holisztikus megközelítés mellett teszi le a voksát: „A népnek a maga egészében vett s széjjel nem szaggatott élete iránt érdeklődünk... Az összes társadalmi jelenségek kivétel nélkül összefüggnek. Szétválasztásuk csak az analízis szempontjából tehető s akkor is csak ideiglenesen s legnagyobb óvatossággal eszközözlendő” állítja (Steinmetz 1913: 7). A strukturális-funkcionalista antropológia megszületéséig az etnográfus nem ebben a szellemben dolgozott, sokkal inkább egy atomisztikus kultúrafelfogás jegyében írta le és vetette össze a jelenségeket, és az ilyen jellegű megközelítés napjainkig él az európai néprajzban, egyéb felfogások mellett. Ortutay programadó írásai¹¹ óta azonban ez az igény a magyar néprajzban is jelen van. Ugyanakkor a holisztikus megközelítés igénye korántsem azonos a megvalósítással, amit jól mutat a közösség tanulmányok alapos áttekintőjének beismerése, hogy nem annyira közösségeket, mint inkább közösségeken belül tapasztalt társadalmi folyamatok összefüggéseit írják le ezek a munkák (Bell–Newby 1971: 19). A holisztikusnak látszó ábrázolás inkább csak úgy valósítható meg, ha a társadalmi lét és a kultúra bizonyos tényei emelődnek ki mások figyelmen kívül hagyása mellett, mint a kultúra mintái típusú megközelítésekben. Nem csoda, hogy a szociográfiák sem képesek ennek az igénynek megfelelni, helyette az egyéni variációk sorozatával szolgálnak, mint a jó etnográfiák, például Fél Edit és Hofer Tamás átányi monográfiái (Fél–Hofer 1997, 2010).

SZOCIOGRÁFIA ÉS SZOCIOLÓGIA

A leglényegesebb módszertani kérdés, kétségekívül, empiria és elmélet viszonya.

A 19. század végére kialakult az a nézet, hogy a társadalomtudományokban van anyaggyűjtő, leíró ág és elméletalkotó ág. Ez tökéletesen tükröződött a terminológiákban, mind az etnotudományok, mind a szociológia–szociográfia esetében, mint arra utaltam. Az igazán fontos probléma azonban ennek a helyzetnek a meghaladása volt, amit Malinowski fejezett

¹¹ Ebből a szempontból különösen fontos Ortutay 1937.

ki tökéletesen *A Nyugati Pacifikum Argonautái*hoz írott bevezetésében, miszerint az antropológus „minél több problémát visz magával a terepre... annál inkább hajlik majd arra, hogy elméleteit a tényekhez igazítsa...” (Malinowski 1922: 9). Ebből fakad azután az a tudományfelfogás, amely a megismerést elmélet és anyaggyűjtés egymásra felelgető folyamatként képzei el, azaz az új anyag révén módosítható az elmélet, vagy helyette másikat kell alkotni, de lényegileg a megismerés folyamata nem választható ketté. A szociológia és a szociokulturális antropológia 20. századi története bizonyítja ennek a szemléletmódnak a széles körű érvényesülését.

Vonatkozik ez még arra a helyzetre is, ahol egészen egyszerűnek látszó jelenségek léte vagy nem léte kíván magyarázatot és ehhez anyaggyűjtést, mint például, hogy miért volt rendkívágás az Alföldön, mikor a rávágás dívott másutt, hogy egy jellegzetesen hagyományos etnográfiai példával szolgáljak (Tálas 1957). Az ilyen kérdésekre adott válaszokkal is telik a magtár, azaz van tudományos akkumuláció, ezáltal a történeti etnográfia is hozzájárul gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatok és összefüggések megértéséhez.

A szociográfia esetében rendre felmerült a kérdés, hogy a pusztán anyagközlésen túlnyúló tevékenység, a tények messzebb vezető problémákat felvető, elméletileg és módszertanilag átgondolt és kifinomult bemutatása szociográfia-e még vagy már szociológia? A *Magyar paraszttársadalom*, Erdei Ferenc nagyszerű könyve kapcsán az utóbbi választ valószínűsíti Márkus István 1941-ben (Márkus 1991: 80), és hozzátehetjük, hogy az adott műre vonatkozóan joggal. A *Város és vidéke* megjelenése viszont arra sarkallta Papp Zsoltot egy emberöltővel később, hogy árnyaltabban közelítsen a kérdéshez, és oda jutott, hogy jó szociológusnak, azaz elméletileg felkészültnek kell annak lennie, aki jó szociográfiát akar írni, ám a jó szociográfia nem azonos az általános szociológiával, ugyanakkor a társadalmi önismeret elengedhetetlen forrása (Papp 1972: 591–592). Nos, ha tudományról van szó, a folyamat két lépése aligha választható el, a szociográfiai feltáró munka bizony része a szociológiának, úgy vélem, mint ahogyan nem a tényekből kiinduló, az elméleteket nem tényekkel ellenőrizni kívánó szociológia aligha tekinthető tudománynak,

Franz Boas a geográfia tudományát taglalva figyelmeztetett arra, hogy a tudomány nem csupán az összefüggések kereséséből áll, hanem egyes jelenségek önmagukért való leírása, azaz a rácsodálkozás a még nem ismertre, ugyancsak egyik fontos formája a tudományos megismerésnek (Boas 1887). A természetiekhez hasonlóan a társadalmi jelenségek köre is mindig jóval szélesebb, mint amire egy adott pillanatban a tudomány figyelme kiterjed, mint amit a maga elméleti rendszerében megfelelően kezelni képes.

Vannak ezért szembeszökő tények, amelyek rögzítése, közzététele úgy is része a társadalmi diskurzusnak, hogy tudományos ellenőrzésük még várat magára. Az ilyen közlések megalapozottság, érvényesség tekintetében széles skálán mozognak, s hogy ezek közül melyek érik el a szociológiai továbbgondolást érdemlő szociográfia szintjét, azt forráskritika és társadalmi megítélés együttese dönti el, nem egyértelmű definíciók.

IRODALOM

- Asad, Talal (szerk.) [1973]: *Anthropology and the Colonial Encounter*. Ithaca Press, London.
- Bartha Ákos [2013]: *Falukutatás és társadalmi önismeret*. Hernád Kiadó. Sárospatak
- Barnard, Frederick M. [2003]: *Herder on Nationality, Humanity, and History*. McGill-Queen's University Press, Montreal – Quebec.
- Bell, Colin – Newby, Howard [1971]: *Community Studies*. George Allen & Unwin, London.
- Bennett, J. W. [1998]: Classical anthropology. *American Anthropologist*, 100. 951–956.
- Bitterli, Urs [1982]: *Vadak és civilizáltak*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Boas, Franz [1887]: The study of geography. *Science*, 9. köt., No. 210. 137–141.
- Braun Róbert [1912]: Braun Róbert a Társadalomtudományi Társaság szociográfiai szakosztályának tervezetét ösmertette. *Huszedik Század*, 13. évf. 26. köt. 867–870.
- Braun Róbert [1913]: *A falu lélektana*. A Huszedik Század Könyvtára 47. Politzer Zsigmond és Fia kiadása, Budapest.
- Burke III, Edmund [2014]: *The Ethnographic State: France and the Invention of Moroccan Islam*. University of California Press, Oakland.
- Cocchiara, Giuseppe [1962]: *Az európai folklór története*. Gondolat, Budapest.
- Csizmadia Andor [1962]: *A szociológiai alapismeretek vázlata*. Magyar Katolikus Jog- és Államtudományi Kar Szociográfiai Intézet, Eger, Szikra, Budapest.
- Eidson, John [2008]: Einleitung in das anthropologische Projekt. In Eidson, John (szerk.): *Das anthropologische Projekt*. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig. 10–35.
- Fél Edit – Hofer Tamás [1997]: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Fél Edit – Hofer Tamás [2010]: „Mi, korrekt parasztok...” Korall, Budapest.
- Firth, Raymond [1975]: The Sceptical Anthropologist? In Bloch, M. (szerk.): *Marxist Analyses and Social Anthropology*. Malaby Press, London. 29–60.
- Friedman, Susan W. [1996]: *Marc Bloch, Sociology and Geography: Encountering Changing Disciplines*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Geiger, Klaus F. – Jeggle, Utz – Korff, Gottfried (szerk.) [1970]: *Abschied von Volksleben*. Tübinger Vereinigung für Volkskunde. Tübingen.
- Goody, Jack [1969]: *Comparative Studies in Kinship*. Routledge and Kegan Paul, London.

- Harris, Marvin [1968]: *The Rise of Anthropological Theory*. Crowell, New York.
- Jankó János [1902]: *A Balaton-melleki lakosság néprajza*. Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága, Budapest.
- Kiss Lajos [1939]: *A szegény ember élete*. Athenaeum, Budapest.
- Kósa László [1988]: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Gondolat, Budapest.
- Köbben, André [1952]: New ways of presenting an old idea: The statistical method in social anthropology. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 82. köt. 129–146.
- Mackensen, Rainer [2006]: Zur Einführung. In Mackensen, Rainer (szerk.): *Bevölkerungsforschung und Politik im 20. Jahrhundert*. Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden. 1–11.
- Márkus István [1991]: *Az ismeretlen fűszereplő*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Mészáros Csaba – Vargyas Gábor [2016]: Gyűjtés és terepmunka a néprajztudományban. *Ethno-Lore*, 33. köt. 9–17.
- Mitev Ariel Zoltán [2012]: Grounded theory, a kvalitatív kutatás klasszikus mérőköve. *Vezetéstudomány*, XLIII/1. 17–30.
- Murdock, George Peter [1971]: *Anthropology's Myth*. Kézirat a Haddon Library-ben (Cambridge).
- Némedi Dénes [1985]: *A népi szociográfia*. Gondolat, Budapest.
- Németh Krisztina [2015]: A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett erőforrása. In Virág Tünde (szerk.): *Törésvonalak*. Argumentum, Budapest, 27–44.
- Ortutay Gyula [1937]: *Magyar Népméret*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Őrszigethy Erzsébet [é. n.]: *A magyar szociográfiáról. Magyarország–Szlovákia Határon átnyúló együttműködési Program 2007–2013*. sociology.eu Internetről letöltve: 2018. április 15.
- Papp Zsolt [1972]: Megjegyzések a szociológiáról és a szociográfiáról – Erdei Ferenc könyvének tükrében. *Szociológia*, 591–592.
- Rézler Gyula [2005]: *Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944*. Szerk. és bev. Tóth Pál Péter. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Rónai Zoltán [2016]: A társadalomtudományi Társaság fejlődése. *Husadik Század*, 13. évf. 26. kötet, 471–478.
- Sárkány Mihály [2016]: *Társadalom és gazdaság*. Szerk. Vargyas Gábor. L'Harmattan, Budapest.
- Somló, Felix [1909]: *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. Misch & Thron, Bruxelles–Leipzig–Paris.
- Stagl, Justin [1974]: August Ludwig Schlözers Entwurf einer 'Völkerkunde' oder 'Ethnographie' seit 1772. *Ethnologische Zeitschrift Zürich*, 1974/II. 73–91.
- Steinmetz, S. R. (szerk.) [1903]: *Rechtsverhältnisse von Eingeborenen Völkern in Afrika und Ozeanien*. Springer, Berlin.
- Steinmetz, S. R. [1912–1913]: Die Stellung der Soziographie in der Reihe der Geisteswissenschaften. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, 492–501.

- Steinmetz, S. R. [1913]: A szociográfia helye a szellemi tudományok sorában. *Husadik Század*, 14. évf. 28. köt. 1–10.
- Tagányi Károly [1917]: A haza élő jogszokások gyűjtéséről. I. *Ethnographia*, 28. köt. 42–58.
- Tálas István [1917]: A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. *Ethnographia*, 66. köt. 217–251.
- Tibenský, Jan [1985]: *A királynő könyvtárosa. Adam František Kollár élete és művei*. Madách, Kiadó, Bratislava
- Tönnies, Ferdinand [1931]: *Soziographie*. <https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/18814/ssoar-1931-tonnies-soziographie.pdf>, internetről levéve 2018. április 15.
- Újszászy Kálmán [1936]: *A falu: Útmutatás a magyar falu tanulmányozásához*. Kisfaludy László nyomda, Sáropataki.
- Vermeulen, Han F. [2015]: *Before Boas. The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. The University of Nebraska Press, Lincoln and London.
- Zeisel, Bass [1999]: A szociográfia történetéről. In Jahoda, Marie – Lazarsfeld, Paul F. – Zeisel, Hans: *Marienthal*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 127–167.

SUMMARY

Ethnography and Sociography

The relation of the two disciplines is discussed in three aspects. First, their emergence as concepts shows similarities despite a 150 years time-lag between the two. Ethnography is the child of Enlightenment and colonialism, and colonialism also played a role in the birth of sociography, a term, which was coined in connection with establishing a Department of Muslim Sociology and Sociography at the College de France in 1902. The colonial use of this kind of knowledge was also stressed by S. R. Steinmetz, who defined the scope and suggested a methodology of sociography in 1913. Then the author gives a short sketch of the historical relations of ethnography and sociology in Hungary with their common roots, deviating and approaching periods with historical caesuras in the 20th century. Finally he meditates on techniques and methodology of the two disciplines. Fieldwork is of crucial importance in both, but it became more elaborated and formalized in ethnography according to him, but as personal abilities are of great importance in building human contacts and communicating its results to others, publications of sociographers are no less convincing. Ethnography is understood as a component of the research process in sociocultural anthropology, in which theories are checked in and forged from fieldwork. A similar relation would be relevant for sociography within sociology too, but by preserving its freedom for describing unknown social realities and not in abstract terms, even if these can not be identified in context of sociological theories and targets.

A „nagyszociográfiák” válságképe

1936 és 1938 között Illyés Gyula, Veres Péter, Féja Géza, Kovács Imre, Szabó Zoltán és Erdei Ferenc tollából olyan társadalomleíró munkák születtek, melyek a tudományos eszköztárat is mozgósítva, írói hevülettel és a változtatás reményében mutattak rá az agrárnépesség sanyarú helyzetére. Jelen tanulmány először e könyvek megjelenésének körülményeit és a szociográfusok társadalmi helyzetét foglalja össze röviden, majd a legkiemelkedőbb nyolc munka válságérzékelését mutatja be. Az ismertetések kitérnek a szerzők – gyakorta eltérő – motivációira, politikai-társadalomreformer céljaira, nem kerülve meg a nagyszociográfiák ma már társadalomtudományos szempontból tarthatatlannak gondolt vonatkozásait sem. A tanulmány epilógusa áttekinti a népi szociográfiák legfontosabb általános jellemzőit, illetve azok kontextusait.

ÉRTELMEZÉSI KERET

„Nagyszociográfiák” alatt Szabó Zoltán (1936, 1937), Kovács Imre (1937), Féja Géza (1937), Erdei Ferenc (1937, 1938), Veres Péter (1936 [1986]) és Illyés Gyula (1937) fent hivatkozott munkáit értem. Az 1936 és 1938 közt született könyvek jó része két kiadótól származik. A Cserépfalvi Kiadó esetében Szabó Zoltán és Boldizsár Iván kapcsolata a meghatározó, akik döntő módon járultak hozzá a *Szolgálat és Írás Munkatársaság* megalakulásához. A másik sorozat az Athenaeum Kiadóhoz kötődik, ahol a *Válasz* folyóirat tragikus sorsú szerkesztője, Sárközi György bábáskodott a *Magyarország felfedezése* sorozat felett (Borbándi 1983: 211–226). A lista természetesen önkényes, így hiányzik róla olyan mérföldkőnek tekinthető, ám saját korában elég visszhangtalan szociográfia, mint Nagy Lajos *Kiskunhalom* c. munkája (Nagy 1934), jóllehet kevesen tudták oly cizelláltan megjeleníteni egy falu életét, mint Nagy tette ebben az alkotásában (Bartha 2009). De hiába keressük Darvas József Orosházát bemutató, *A legnagyobb magyar*

falu c. művét is, mely határozott marxista – tehát nem csak nyomokban marxizáló – szemlélete miatt ugyan egyedi, de nem meghatározó fontosságú mű (Darvas 1937). Végezetül kimaradt a másik véglet, a Teleki Pál előszavával megjelent Kemse-kötet, mely egy komplett munkacsapat ormánsági kutatását rögzítette. Ebben, az egyke kényes kérdését is körbejáró vállalkozásban Kovács Imre is részt vett, ám a mű hatása igen korlátozott volt (Elek et al. 1936).

A „nagyszociográfiák” kifejezeten a népi gondolat jegyében fogantak, vagyis – olykor filológiai kimutatható módon – nagy hatást gyakorolt rájuk Szabó Dezső parasztcentrikus társadalomviziója, történelmi látásmódja és – például – németellenessége (Bognár 2012). A népi írók munkássága „túlmutat a két világháború közötti időszakon, amennyiben az általuk felvetett problémák (a birtokrendszer kérdése, a parasztság válsága, e csoport társadalmi integrálásának problémái, a középosztály szerepe, társadalmi funkciója, a nemzet politikai vezetésének kérdései) a magyar társadalomfejlődés modern kori kulcskérdéseit jelentik” – fogalmazott Bognár Bulcsu Erdei Ferenc szociológiájáról írt könyvében (Bognár 2010). Bár tehát e szövegek a modernkori magyar társadalomfejlődéshez szóltak hozzá kritikai éllel, az időponthoz fontos támpont a harmincas évek gazdasági válsága, mely azt az agrárnépességet sújtotta leginkább, amely bár még mindig az ország népességének nagyobb hányadát tette ki, az államhatalom részéről nem részesült ennek megfelelő figyelemben. A birtokmegosztás aránytalanságaira, az állam tehetetlenségére és jogfosztásaira reflektáltak a népi írók, akik az irodalmi szociográfiák műfaji sajátosságait bevetve mutattak rá a részben történelmi okokból eredeztethető, részben rendszerjellegű anomáliákra (Bartha 2013a: 253). Az írók ismertségét és népszerűségét nagyban emelte az 1937-ben megalakuló laza politikai szerveződés, a Márciusi Front színrelépése és fogadtatása is (Salamon 1980).

Az érzékelt válságok ismertetése előtt röviden érintenünk kell a válságkép megformálóinak társadalmi helyzetét is. Antropológiai közhely, hogy az idegenség megismerése, feldolgozása és közzététele már önmagában elmentmondásos feladat, ám a problémák nem szűnnek, ha a kutatónak mélyebb köze van a kutatott világhoz. A népi szociográfusok számára ennek megfelelően többnyire komoly problémát jelentett a „kettős identitás”, mivel csupán a népből kiemelkedve tudták megszólaltatni népük bajait. Mozgalmi színrelépésük részben épp ennek a felemás helyzetnek volt köszönhető, hiszen a társadalmi helyzet felismerése csak kívülről vált lehetségessé. „A közkeletűvé vált tudományos fogalmakat mi sem nélkülözhetjük. Nem szervesen a néptől fejlődünk, hanem az irodalmon keresztül jutottunk vissza hozzá” – írta az autodidakta Veres Péter (Veres 1986: 28),

s hasonlóképpen látta a „fordításból”¹ eredeztethető antropológiai problémákat a középosztályból érkező Szabó Zoltán is: „Nálunk népművészet, vagy népi termék, éppúgy mint a »népies« irodalom csak akkor remélhet sikert a középosztály szélesebb rétegeiben, ha a népit lefordítja a középosztály nyelvére. E lefordításban a népit a középosztály ízléséhez alkalmazza, elrontja, hígga és szentimentálissá teszi.” (Szabó 1986: II/79.)

VÁLSÁG – VÁLSÁGOK

Sorra véve a kiemelt munkákat, nemcsak az időbeliség okán kívánczik a *Puszták népe* az első helyre, hanem időtálló irodalmi minősége miatt is. A puszták népének válsága történelmi eredetű, melyen sem 1848, sem a felemás polgárosodás nem segített érdemen. Mint Némedi Dénes hangsúlyozta, „Illyés egyetlen olyan jelet sem lel, amely arra utalna, hogy a nagybirtok nagyüzemmé válásával párhuzamosan a munkaviszonyok is megváltoznának” (Némedi 1985: 188). A helyzet tehát kilátástalan és az egyetlen kiút a menekülés, a kiemelkedés, amint azt Illyés saját sorsa is példázza. A mű szépirodalmi színvonalához is hozzájáruló kettős perspektíva ebből a már említett ellentmondásból eredeztethető. Ám nemcsak a történelem- és az irodalom-, de a jogtudomány szempontjából is érdekes Illyés „vallomásszerű visszaemlékezése”. Fekete Balázs a jogszociológia és a jogi antropológia segítségével értelmezte az „ősi pusztai alkotmányt”, mely a tulajdonnélküliségből adódó alávetettség és gyakorlati jogfosztás záloga volt: „Az állandó csend, melyet először rituális mondatával a cseléd tör meg, majd az intézőség, ha a döntés pozitív, a cselédség függő helyzetének tökéletes kifejeződése. Abban, hogy a »hatalom« csak az alázasos kérdés után reagál, és ez a reakció is általában negatív, a számonkérés hangja, tetten érhető a kiszolgáltatottság érzetetének kifejezett célja, mely segít az alárendeltség és függőség érzetének további megerősítésében. Ellenben, ha a hatalom még szóra sem méltatja a cselédet, csak átadja a cselédkönyvet, és így nem töri meg a csendet, akkor a csend fenntartása szintén a túlhatalmi pozíció jelzésére szolgál, továbbá a megalázás egyik legjobb eszköze, hiszen még szóra sem méltatják a nem jól dolgozó munkást. Mondani sem kell, hogy mindez az uradalom kiemelt hatalmi pozícióját és a cselédek feletti omnipotenciáját erősíti – pontosan, ahogy azt a birtokosok vagy

¹ A *fordítás* „arra szolgál, hogy az idegenséget normalizálja, és az idegent »másikká«, vagyis együttműködési vagy versengési kapcsolat partnerévé alakítsa.” (Assmann: 2008: 263–264.)

a bérlők elképzelik” (Fekete 2012: 204). A szerző rámutat a pusztá „élő jogának” aszimmetrikusságára és a jogérvényesítés – főként a szegénységből és a közigazgatás diszfunkcióiból – eredő korlátaira is. A cselédszerződés meghosszabbításának egyenlőtlen erők közti procedúrája ekképp már nem a történelem, hanem a Horthy-kor vádirata.

Míg Illyés a cselédsornak nem a legszegényebb részéből emelkedett banktisztviselővé (Vasy 2002: 55–56.) és mindenekelőtt íróvá, költővé, Veres Péter még felnőtt fejjel is sokáig kétkezi munkából élt. Mindez erősen érzékelhető 1936-os, *Az Alföld parasztsága* című munkáján, mely sem irodalmi kimunkáltságában, sem fogalomkészletében nem mérhető a *Puszták népéhez*, ellenben a „benszüllött-perspektíva” földközeli, jóllehet félig megemésztett olvasmányokkal hígított változatának tekinthető. Veres nem a polgárosodásban látja a kiutat a válságból: „Paraszti osztályöntudat és kollektív lelkeség nélkül nem is lehet a parasztságot felszabadítani. Éppen azért, mert a polgárosodást elkésték, most már ennek nincs is értelme, mert gazdaságilag túlhaladott, erkölcsileg pusztuló rend a polgári rend” (Veres 1986: 84). Veres kulcsfogalma a „ridegparasztság”, így válságérzékelése is innen közelíthető meg. A szerző alaptézise szerint a földrajzilag bajosan definiálható alföldi ridegparasztság sokkal többet megőrizhetett eredendő szabadságából, mint hegyek közé szorult társaik, ezért a feltételezett ősi parasztdemokrácia maradványai is körükben lelhetőek fel leginkább. Ez az alapállás egyáltalán nem volt egyedülálló a régióban, sőt a „nép lelkére” aspiráló nativista diskurzusok és nemzetkarakterológiák nagyon is meghatározták a közép-európai politikai gondolkodást a két világháború között (Trencsényi 2011). „A polgári gondolkodás antiszociális individualizmusa a birtokos parasztot már majd mindegyiket megrontotta” (Veres 1986: 13) – kesergett Veres, aki szerint „a paraszti osztályöntudatot nem az ipari munkás osztályöntudata, egyéni önbecsülése váltja fel, hanem nyomorult kispolgári és szolgáshobizmus, amelybe elvész az osztály, de elvész a faj is” (Veres 1986: 87). A válságból kivezető utat tehát nem módos parasztok, hanem földmunkások tapossák, akik nem „törték meg, csak most a világháború után a monopolkapitalizmus, az állandó munkanélküliség nyomorítja szolgává és koldussá ezt a páratlanul kemény és értékes osztályt” (Veres 1986: 75). Ekképp a legautentikusabb paraszti rétegekként a középbirtokosok alatt lévő paraszti(as) csoportok tételeződnek, akiket nem rontott meg az elnyomatást tovább mélyítő kapitalizmus és urbanizáció. Veres érdekes módon a válság közvetlen okaként a talaj- és éghajlati viszonyok figyelmen kívül hagyását, a szakoktatás hiányát, valamint a tőkenélküliséget jelölte meg. A válságból való kiutat mégsem a tőkétől remélte, hanem valamiféle paraszti „felszabadulástól”. Kikapcsolandónak tartotta

a kapitalizmust és egyfajta faji kollektivizmus felé vágyakozott, aminek következtében a harmincas évek végére ideológiailag rendkívül zavaros vizekre evezett (Bartha 2016: 58–59).

Veressel szemben Féja Géza témája nem személyes kötődéssel, hanem tudatos választással és az oknyomozó újságíró hevületével magyarázható. A lévai születésű, középosztálybeli fiatalember *Viharsarok* című munkájában az agrárproletárokból és az agrárszocialista mozgalomban vélte felfedezni azt a közösséget, mely képes lehet a tarthatatlan állapotok felszámolására. Miért voltak ezek az állapotok tarthatatlanok szerinte? Röviden: a parasztság elnyomásának nemesi hagyománya és a polgári társadalomátalakulás ősi paraszti életmódot eltorzító hatása miatt. A fő gondnak a felső- és középrétegek ellenállását és a kasztosodást tartotta, mely még az esélyét is megátolja bármiféle komolyabb társadalmi mobilizációnak. Saját szavaival: „A magyar nép tele volt eredendő kollektív hajlamokkal, s az uralkodó rétegek és hatalmak éppen ezek ellen a kollektív hajlamok ellen folytatták és folytatják a legádázabb harcot, hogy a maguk kollektív szervezettsége ne találja magát szemben a nép kollektív szervezettségével. S mikor »művük« készen volt, kimondták az ítéletet, hogy a magyar nép »individuális«” (Féja 1937: 9). Féja a nagybirtokok körüli viszonyok ecsetelése mellett kitért a demográfiai problémákra, az ínségmunka vigasztalanságára és a szektákra is, de nem ódzkodott a társadalomszerkezet kritizálásától sem: „Elhibázott, eltorzított társadalmi szervezet, merev kasztokba tagozódás, teljes gazdasági szervezetlenség, a lüktető élettel össze nem kapcsolt közületek, rossz közlekedés, rossz közigazgatás, a nép szociális és kulturális elhanyagoltsága”. (Féja 1937: 19) – adott szomorú és nem egészen igazságos látleletet koráról. Ez a tabló ráadásul töredezett és sok helyütt következetlen, így az elnyomókat például egyszerre jelenítette meg széthúzó és vegetáló csoportként, majd a parasztok ellen sikeresen összeháró tömbként. Féja a kisgazdákat konzekvensen megalkuvónak tartotta, hiányolva belőlük a forradalmi erőket. Vagyis számára a válságból már csak egy út vezethet ki: egy „magyar forradalom”. A problémahalmaz etnicizálása eredményezte, hogy a *Viharsarok* néhány éve még a hatalom által maga is üldözött írója a világháború éveiben már egy kormánylap hasábjain uszított egyes zsidónak minősített íróársai ellen (Ungváry 2013: 286–287, Bartha 2016: 56–57).

Kovács Imre híres szociográfiája, *A néma forradalom* bár országos olvasatot kínált, a *Viharsarok*hoz hasonlóan a déli régiókról tudósított. A kompos nyitányt követő kocsiút Sövényházára kiváló alkalom volt a telepés községek „szétveretésének” bemutatására és az elkeseredés nyomán terjedő szekták értelmezésére. Kovács lényegében már itt összefoglalta mester-narratíváját: az 1514 után folyamatosan erősödő és professzionalizálódó

közhatalom elleni lázadásokat az „elnyomók” leverték, így az utolsó lánglobbanásként bemutatott századelős agrárszocialista mozgalom sikertelenségét a kiábrándulás, a „néma forradalom” követte. A kulcsfogalmakat a könyv tipográfiájával is igyekeztek érzékeltetni: „A huszadik század civilizációjának bilincseibe vert parasztság nem tud megmozdulni és ezért más utakon keresi a feszültség levezetését. Ez a birtokos parasztságnál az EGYKÉZÉSBEN, a nincstelen parasztságnál pedig a háború előtt a KIVÁNDORLÁSBAN, a háború után a SZEKTÁZÁSBAN nyilvánul meg. Egy elsüllyedt nép mélyen a történelmi idők színe alatt csinálja a maga forradalmát, de ez a forradalom – néma forradalom...” (Kovács 1937: 21) Kovács az újkori magyar történelem lényegét – a népiekre jellemző módon – a társadalmi kettéosztottság és a külső (Habsburg, német) befolyás elleni kettős küzdelemben vélte megragadhatónak. Az etnikai és szociális érdekérvényesítés kulcspozíciójába a polgárosodó „magyar parasztot” helyezte, így a „proletár” kifejezés nála egyértelműen negatív értékminősítést kapott. Már Némédi Dénes (1985: 197) és Erdész Ádám (1989: 195) is felhívta a figyelmet a mű inkoherenciájára, újabban pedig Bognár Bulcsu (2012: 167) foglalta össze a koncepció fő buktatóit. Fontos hangsúlyozni, hogy noha egységes magyarázóelvvé *A néma forradalomban* álltak össze ezek a válságérzékelések, a legtöbb nagyszociográfiában megtalálhatjuk őket, a népi múltszemlélet sarokköveiként (Gyurgyák 2007: 409–416). Ilyen, az elnagyoltan értelmezett egykézés, mely már a 18. század végétől gyakornak tekinthető, ráadásul Koloh Gábor (2013) kutatásaiból azt is tudjuk, hogy az erősen túlzó népi demográfiai vészjelzések nem a korabeli állapot alapján születtek. A kivándorlást sem csupán az elnyomott parasztság földéhsége motiválta, lévén abban módos gazdák is szép számban részt vettek és jelentős volt a visszatelepülők aránya is. A szekták kiterjedtségét is határozottan eltúlozta Kovács, és nem védhető a hazai németiséget egységesen a náci Németország ötödik hadoszlopának tartó – tartósnak bizonyuló – meggyőződése sem. Az általa is szorgalmasnak, élelmesnek ábrázolt csoport negligálása ráadásul a vidék modernizációjának egyik alternatíváját tagadja, ráadásul oly módon – kiemelve a „svábságot” a magyar nemzet általa konstruált fogalmából –, amit még a „nemesi Magyarországgal” sem tett meg (Bartha 2014: 129). Kovács a parasztság polgárosodását néhány évvel később immáron nemcsak természetes, de múlhatatlanul szükséges folyamatként értelmezte, mivel szerinte a paraszti életforma nemcsak kiüresedett, de egyenesen csődbe jutott (Kovács 1940).

A szociográfiához a cserkészetből érkező Szabó Zoltán Féja Gézához hasonlóan nem volt „népi sarj”, ráadásul – miképp Kovács vagy később Féja – egyes kormánykörökkel is kapcsolatot ápolt. Ennek ellenére Illyés Gyula

(1974) okkal nevezte Szabót a népiek „ajtónyitójának”, aki a hőskorban két szociográfiával is képviselteti magát a „nagyok” között. 1936-os munkája, *A tardi helyzet* egy községre fókuszálva mutatta be a bajokat, melyekre az illetékesektől várt megoldást. Alaptétele, hogy az aránytalan földbirtokeloszlás következtében a falu java summásmunkára kényszerül. Ez az új létforma azonban már nem teljesen paraszti, hanem inkább bér munkáslét, vagyis a kivetkőzést eredményező polgárosodás jobbra proletarizálódást jelent Tardon. A paraszti erkölcsök fellazulását, a tradicionális értékek elvesztését a szerző a polgárosító erők (újság, hadifogság, iskola, értelmiség stb.) megfordíthatatlan, de nem irányíthatatlan folyamataként láttatta. Szabó ugyanis – Kovácshoz hasonlóan – a parasztság polgári rendbe történő sikeres integrációját tűzte ki célul, mivel az organikus „parasztközösség felbomlott és (...) a tardi parasztság már nem hiszi, hogy a parasztságon és a földművelésen belül elérheti sorsának jobbra fordulását” – visszahangozta a szerző Erdei Ferenc, Tomori Viola és Ortutay Gyula tételét (Szabó 1936: 213, Némédi 1985: 208). Szabó másik könyve, a *Cifra nyomorúság* egy újabb kulcsmetaforát emelt be nagy sikerrel a köztudatba. A kifejezés a gazdag néphagyomány és a sivár gazdasági-társadalmi valóság paradox kapcsolatát hivatott érzékeltetni, ezúttal nem egy falu, hanem a Bükk, a Cserhát és a Mátra népét helyezve górcső alá. Hiszen már csupán az ünnepnapok telnek azzal, hogy a summáslányok a rendkívül díszes „ruhát fölveszik, hogy a ruhát leveszik. Margit hétköznapija azzal, hogy hajnali négytől esti nyolcig dolgozik a szomszéd uradalomban. Mert Margitnak mása sincs, mint 40 szoknyája, 4 pruszlíkja, 15 zabkája és 7 köténye, meg ő maga, aki viseli mindezeket. Van még egy házrészük is, ahol vasárnap öltözni és vetkőzni lehet. Más semmire. Summásmunkával keres valamit és él Bujákon. Vasárnap színesen, hétköznapi szegényen, széljárta dombtetőkön húzódó földek és erdők alatt. (...) Elmúlt küzdelmek, erények, hibák és bűnök emléke lebeg az egyes tájak fölött és talán egy más országrész sincs Magyarországon, melyen ennyire érezni lehetne a múlt kezenyomatát, mint a mai ország északi részén” (Szabó 1938: 9). Táj és nép érzékletes kapcsolatának felvázolása után a szerző három társadalmi rétegre fókuszált: a „fajmagyar” parasztokra, a munkásokra és az értelmiségre, majd a régió meghatározó városait, Balassagyarmatot, Salgótarjánt és Egeret mutatta be. Szabó itt is történelmi eredetű bajokról írt, magáénak vallva a népiek konszenzuális dualizmuskritikáját a polgárosodás idegen – vagyis zsidó és német – mivoltát illetően. Emellett azonban a szociális mulasztásokért a korabeli politikát is felelősnek nevezte. A kötet a paraszti társadalomfejlődés négy regionális útját mutatta be, melyek mind válságtermékek: 1. a környező nagybirtokokból élő elszigetelt magános falvaké, 2. a Tard

kapcsán már tárgyalt summásfalvaké, 3. a főváros vonzásában élő, kétlaki életformát terjesztő falvaké 4. és végül a bányák és ipartelepek szomszédságában létrejövő félparaszti közösségeké. Vagyis a parasztság óhatatlanul a polgári társadalomba lép, ám szinte kizárólag annak legalsóbb fokán, vagyis a proletáriátust gyarapítja. A magyarországi kapitalizálódás ugyanis gyarmati jellegű és nem ad új modellt Szabó olvasatában.

Szabó Zoltán munkája kapcsán érdemes röviden utalni a népi válságrajzok stílusára is. A szaktudományos reflexió, így Rézler Gyula „korrektúrája” ugyanis jól érzékelteti, hogy mennyire nem egy nyelvet beszélt a társadalomtudós szociográfus és az író szociográfus: »Tibolddaróc a Bükk lábainál fekszik, a 'partokon'. Lépcsőszerű lejtőn vájódnak odúi a talajban, és ha valami óriás ezen a lejtőn indulna fölfelé a Bükkbe, úgy járhatna, hogy minden lépését házak tetején teszi meg. Az odúk szorosan egymás mellett húzódnak el, engedelmesen követve a domboldal hajlását, messziről, különösen, ha szembejövő fény világítja meg a fehérre meszelt sávokat, fantasztikus a kép.« Módszeres, fegyelmezett stílusú szociográfus mind ebből a következőket vállalhatná: »Tibolddaróc a Bükk lábainál fekszik a 'partokon'. Lépcsőszerű lejtőn vájódnak odúi a talajba. Az odúk szorosan egymás mellett húzódnak el, követve a domboldal hajlását.« (Rézler 2005: 131–132) Rézler alapvető problémának tartotta, hogy előbb alakult ki a tudomány, a szociológia elmélete és fogalmi keretei, majd csupán ezt követte a kutatások tárgyának gyakorlatias feltérképezése, vagyis a tulajdonképpeni szociográfia. Korának társadalomleíró tendenciáit igen szigorúan ítélte meg, a népi falukutató munkák közül csak Erdei Ferenc munkásságát tartotta a szociográfusi címre méltónak – épp a köztudatba való szociográfusi berobbanása, vagyis a *Futóhomok* kivételével (Bartha 2013b).

Valóban, Erdei Ferenc tekinthető a legképzettebb és a legnagyobb hatású népi szociográfusnak, aki 1936 és 1938 közt két alapművel is gyarapította a népi szociográfiák sorát. Míg az eddig ismertetett szerzők egy vágyott nagyszabású földreform látószögéből tekintettek a kérdésre, Erdei ebben a korszakában a tanyás mezőváros országos mintaadó szerepét állította előtérbe (Timár 1988). A Némédi Dénes (1985: 224) által is utópiának minősített *Futóhomok* népi alaptétele szerint a parasztság gyökeres reformja az egész társadalom megújítását eredményezné. Erdei a Duna-Tisza közét bemutatva felekezetek és etnikumok eltérő történetiségét hangsúlyozta, határozottan etnocentrikus módon. Jellegzetesen népi történelemszemléletének is ez ad sajátos színt, amennyiben a református magyarság elsőbbségét hirdette a parasztság vágyott felszabadításában. A makói hagymások sikereiből ihletet merítő szerző ebből a pozícióból érzékelte a válságot és ítélte el az egyébként hasonlóképpen prosperáló budavidéki katolikus

„sváb” parasztpolgárosodást egy másik népi alaptétel, a belső „gyarmatvízió” (Romsics 2010: 329) szellemében. A pestvidéki munkásság bemutatása kapcsán Budapest vonzását hangsúlyozta. „A róluk szóló tudósítás nem írhatja sem azt, hogy lélegző és lassan polgárosodó réteg, sem azt, hogy megnyomorítva ugyan, de feszülő energiákat és országépítő programot hordoz a tarsolyában (...) ínséges, erőtlén és nem is egy tömb, hanem széteső, vonagló szegényemberhad” (Erdei 1937: 139). A Dunamelléken a rendies struktúrák polgárosodást gátló szerepét emelte ki, mivel az itteniek sorsát nem a természet szabta meg, „hanem a parasztokénál erősebb csoportok: hódítók, akik természeti világukba szorítják vissza: »parasztta« teszik az alávetett és legyőzött népet” (Erdei 1937: 250). Erdei értelmezése szerint csakis a tipikusan magyarnak mondott tanyás mezővárosban (például Kecskeméten, Nagykőrösön vagy Cegléden) ragadható meg a fejlődés. „Itt nem elegendő magyarázat a történeti és gazdasági tényezők feltárása, az eredendő ok a magyar etnikum” (132) – tette hozzá nyomatékosan. Hasonlóan Szabó Zoltánhoz, Erdei Ferenc is léptéket váltott következő szociográfiájában, ám ő a népiek közül egyedülként a parasztság nemzetközi bemutatására vállalkozott. A *Parasztok* sajátossága, hogy bár szerzője kifejezetten hangsúlyozta saját belső perspektíváját, munkáját a népiek körében egyedülálló nemzetközi szakirodalom-jegyzék segíti (Gyáni 2010).

Erdei a parasztságra altársadalmi sorsközösségként tekintett, akiket erőszakkal rekesztettek ki a fejlődésből. Meglátása szerint a függő, alárendelt társadalmi helyzetért nem csupán a felsőtársadalom a felelős, hanem a parasztok által alkotott belső normarend is a mobilitás ellen hat. A parasztság ugyanakkor – és ez a kötet fő tétele – nem állandó, hanem történeti jelenség, s mint ilyen múlandó. „A parasztkultúra csak a parasztság társadalmi létével együtt állhat fenn, mivel pedig ez az állapot megszűnőben van, a parasztkultúrának is meg vannak számlálva a napjai. Szép volt, de nem kár érte” (Erdei 1938: 53) – fogalmazott, ezen a ponton összhangban Kovács Imrével. Szerinte ugyanis „a parasztság már nagyon érett arra, hogy elhagyja paraszti életkereteit, azonban egy öntudatos úri-polgári rend minden eszközzel meg akarja tartani paraszti állapotában, s ezért az állam és a társadalom minden intézményét ellene fordítja” (Erdei 1938: 166). Erdei úgy vélte, „itt már nincs értelme annak, hogy valaki termeljen elkötelezettség alapján, itt a piacra termel mindenki, s ha mása nincs, munkaidejét viszi a piacra. Ennek a termelési rendnek nincsen szüksége parasztra, s ha örökségül mégis parasztot kapott, úgy kettőt cselekszik vele: egyfelől kihasználja, másfelől pedig kezébe adja azokat az eszközöket, amelyek által felszabadíthatja magát” (Erdei 1938: 193). A válságkezelés legfőbb feladata tehát az említett „felszabadítás” a felsőtársadalom szorítása és a paraszti normarend alól. A fogalmi keretekkel igen nagyvonalúan bábó Erdei szerint Kelet-Közép-Európa a legválságosabb régió a parasztság szemszögéből, minthogy az itteni paraszti csoportok már elhagynák köteleküket, mégis a fent említett kettős – belső és külső – nyomást szenvedik. Egyik jellegzetes csoportjuknak tekinthetők a „türelmetlenek”; ide tartoznak mindenekelőtt az alföldi mezőváros polgárosodó gazdái. A „menekülők” stratégiája más: ők a városban keresnek új életet, a nők cselédként a férfiak jellemzően munkásként. De menekülés a gyermekek iskoláztatása, a kivándorlás és a szekták világa is. A „fáradtak” a paraszti törvények ellen helyben vétenek, egykézzel és „cifrálkodással”. A „lázadók” látványosabban szegik meg a paraszti normákat, „osztályharccal”, a paraszti emancipáció politikai útjait keresve. Erdei szerint a parasztpolgárosodás útjában főképp a félig polgári-asult magyar társadalom hatalmi szerkezete áll. Ebből az alapsémából eredeztethető rendkívül nagy karriert befutó tézise a magyar társadalom megkettőződtségéről, vagyis a rendi és a polgári társadalmi rétegek párhuzamos jelenlétéről (Halmos 2010). Téziséből fakadóan Erdei a felsőtársadalom elnyomó apparátusának megszüntetését tekintette elsősorú politikai célnak, amit – némi tudományos kitérő után – 1943 nyaratól immáron nem a polgárosodás által, hanem a marxizmus révén vélt megvalósíthatónak (Bognár 2010).

EPILOGUS

Talán meglepő, de a nagyszociográfiák szerzői mind a válság történelmi eredetét hangsúlyozták, miképp történelmi látásmódjukat retorikusan és identitásteremtő céllal is érvényre juttatták műveikben. Szabó Zoltán az őseibertől indította az Északi-középhegység életének bemutatását, Veres a hunoktól eredeztette a ridegparasztokat, Illyés a cselédek látatáta Attila málhahordozóiként, Erdei pedig a honfoglalók kettős szállásrendszeréhez nyúlt vissza központi elméletében. Ennek ellenére mindegyikük rámutatott a korabeli hatalmi tényezők felelősségére is; Kovács Imrének és Féja Gézának ezért a bíróság előtt is jelenése volt, Veres Péter pedig többször „élvezhette” a csendőrség „vendégszeretétét”. Másrészt, a nagyszociográfiák nem szaktudományos alkotások, gyakorta pontatlanok és mindig tendenciózusak. Mindez nem húzza át mondandójának általános érvényességét: a parasztság széles rétegeinek két világháború közti jogfosztottsága vitán felül áll, miként az igazságtalan földbirtokmegosztás, vagy a kivándorlás súlyát sem lehet elbagatelizálni. Az egyke és a hazai németiség körében terjedő nemzetiszocialista eszme is valós veszély volt. Éppen a szociográfia műfaji kódja kellett ahhoz, hogy a rétegek izoláltságából legalább a megismerés terén valamelyest kitörhessen a társadalom olvasó része. „Úgy olvasom ezt a páratlanul gazdag és hiteles élményekkel zsúfolt könyvet, mintha valami izgalmas útleírást olvasnék, egy ismeretlen földrészről és lakóiról. (...) Lélekzervisszafojtva, megmagyarázhatatlan szorongással és titkos büntudattal figyeljük a reflektor fénykörében az ismeretlen lények mozgását” – fogalmazott Babits a *Puszták népéről* (1936), alighanem mások benyomásait is tolmácsolva, jóllehet az ő elismerése a *Nyugat* maga mellé vett társszerkesztőjének is szólt egyúttal.² Az a fajta antropológiai döbbenet, mely a másik népréteg megpillantásával járt együtt, az olvasótáborban óriási sikert, a politikában pedig érzékelhető zavart okozott. Amiben a nagyszociográfiák egyedülállóak voltak, az munkásságuk közéletre hangoltságában, helyenként irodalmi minőségében, népszerűségében, hatásban és az utóéletben keresendő. Végezetül meg kell említeni, hogy az értelmiségi közbeszédet a két világháború közt a „nagy történetek”, a kerek, egész elbeszélések uralták. Ráadásul külföldön Spengler vagy Ortega történetfilozófiáját ugyanúgy egyfajta hanyatláskonceptió jellemezte, mint a nálunk Kovács Imre apai mentoraként is számon tartott Szekfű Gyula *Három nemzedékét*, a szépirodalomból pedig hasonló példaként

² Erre a vonatkozásra Papp István hívta fel a figyelmemet a konferencián, amit ezúton köszönök meg.

hozhatjuk Szabó Dezső nemzedékformáló művét (*Az elsodort falu*), Márai Sándor vallomását a polgárság feloldódásáról (*Egy polgár vallomásai*), vagy Déry Tibor sokáig fiókban maradt nagypolgári családrejénét, *A befejezetlen mondatot* (Bartha 2017: 188–189). A nagyszociográfiák sikere tehát nem függetleníthető a korszellemtől sem.

IRODALOMJEGYZÉK

- Babits Mihály [1936]: Puszták népe [Illyés Gyula könyvéről]. *Nyugat*, I. 409–411.
- Bartha Ákos [2009]: „Az autoritás mankói”: kísérlet Nagy Lajos Kiskunhalom című művének antropológiai olvasatára. *Studia Litteraria*, 47. 36–65.
- Bartha Ákos [2013a]: *Falukutatás és társadalmi önismeret: A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*. Hernád, Sárospatak.
- Bartha Ákos [2013b]: Közelítések a szociográfia fogalmához. *Forrás*, 5. 92–101.
- Bartha Ákos [2014]: A népi szociográfia elmélete és gyakorlata: Kovács Imre és A néma forradalom. *Szociológiai Szemle*, 2. 116–138.
- Bartha Ákos [2016]: Népi írók és demokráciafelfogásuk 1943 és 1948 között. *Múltunk*, 1. 45–73.
- Bartha Ákos [2017]: *Populizmus, népiség, modernizáció: Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből*. MTA BTK TTI, Budapest.
- Bognár Bulcsu [2010]: *Erdei Ferenc szociológiája*. Loisir, Budapest.
- Bognár Bulcsu [2012]: *A népies irányzat a két háború között: Erdi Ferenc és a harmadik út képviselői*. Loisir, Budapest.
- Borbándi Gyula [1983]: *A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék*. Püski, New York.
- Darvas József [1937]: *A legnagyobb magyar falu*. Gondolat, Budapest.
- Elek Péter et al. [1936]: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*. Sylvester, Budapest.
- Erdi Ferenc [1937]: *Futóhomok*. Athenaeum (Magyarország felfedezése), Budapest.
- Erdi Ferenc [1938]: *Parasztok*. Athenaeum, Budapest.
- Erdész Ádám [1989]: Társadalomkutatás, modernizáció, politika: Kovács Imre magyarországi pályája. *Látóhatár*, 5. 190–210.
- Féja Géza [1937]: *Viharsarok*. Athenaeum (Magyarország felfedezése), Budapest.
- Fekete Balázs [2012]: Irodalom, jogszociológia, jogantropológia. Az állami jog alternatívái az második világháború előtti Magyarországon. In H. Szilágyi István, Cserne Péter, Fekete Balázs (szerk.): *Társadalmi-jogi kutatások*. Egyetemi jegyzet. Szent István Társulat, Budapest. 196–208.

- Gyáni Gábor [2010]: Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában. *Szociológiai Szemle*, 4. 43–59.
- Gyurgyák János [2007]: *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest.
- Halmos Károly [2010]: A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része. *Szociológiai Szemle*, 4. 4–11.
- Illyés Gyula [1937]: *Puszták népe*. Grill, Budapest.
- Illyés Gyula [1974]: Az ajtónyitó. *Új Látóhatár*, 5. 329–331.
- Koloh Gábor [2013]: Az ormánsági „egyke” és toposza. Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között. *Demográfia*, 2–3. 195–213.
- Kovács Imre [1937]: *A néma forradalom*. Cserépfalvi (Szolgálat és Írás Munkatársaság), Budapest.
- Kovács Imre [1940]: *A paraszteleletforma csődje*. Bolyai, Budapest.
- Nagy Lajos [1934]: *Kiskunhalom*. Pesti Lloyd, Budapest.
- Rézler Gyula [2005]: Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben. In Tóth Pál Péter (szerk.): *Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944*. Gondolat, Budapest. 121–163.
- Romsics Gergely [2010]: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. ÚMK, Budapest.
- Salamon Konrád [1980]: *A Márciusi Front*. Akadémiai, Budapest.
- Szabó Zoltán [1936]: *A tardi helyzet*. Cserépfalvi (Szolgálat és Írás Munkatársaság), Budapest.
- Szabó Zoltán [1937]: *Cifra nyomorúság*. Cserépfalvi (Szolgálat és Írás Munkatársaság), Budapest.
- Szabó Zoltán [1986]: *A tardi helyzet; Cifra nyomorúság*. Sajtó alá rend. és az utószót írta: Huszár Tibor. Akadémiai–Kossuth–Magvető, Budapest.
- Timár Lajos [1988]: A szociológia és a geográfia pörlekedésének egy lezáratlan fejezete: Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitája az alföldi tanyás településekről. *Tér és Társadalom*, 2. 86–92.
- Trencsényi Balázs [2011]: *A nép lelke: Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum, Budapest.
- Ungváry Krisztián [2013]: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Jelenkor–OSZK, Pécs–Budapest.
- Vasy Géza [2002]: *Illyés Gyula*. Elektra, Budapest.
- Veres Péter [1936 (1986)]: *Az Alföld parasztsága*. Oravetz (Kossuth), Budapest.

SUMMARY

Image Crisis of the „Great Sociographies”

This paper anatomizes how the authors of the most famous Hungarian “népi” (commonly translated in English: *populist*) sociographies perceived and interpreted the crises of their ages in the 1930s. Sociography has been commonly identified as a realist literature genre, but also as a scientific method and a political activity. After a short glance on the relevant publishing projects, the study describes the majority of the authors as a community on the borderline between traditional rural population and a modern urban intellectual group. Their biographical backgrounds show that “népi” ideology and sociographical activity can be considered not only a political engagement but an identity strategy as well. The presentation explains several pictures of the perceived crises involving the following works: *Puszták népe* by Gyula Illyés, *Az Alföld parasztsága* by Péter Veres, *Viharsarok* by Géza Féja, *A néma forradalom* by Imre Kovács, *A tardi helyzet* and *Cifra nyomorúság* by Zoltán Szabó and two masterpieces written by Ferenc Erdei (*Futóhomok* and *Parasztok*). I am looking for answers mostly for the following questions: what were the motivations and political targets of the mentioned writings? What kind of crises can be recognized in the texts? What is the current standpoint of the historians and sociologists concerning them? What was the role of the “népi” sociography in the Hungarian context and can this phenomenon being interpreted on international level as a part of the regional or European tendencies?

Weis István – Veres Péter¹

A tanulmány a XX. századi magyar társadalom két jellegzetes személyiségének, Weis Istvánnak és Veres Péternek az életútjával, munkásságukkal foglalkozik. Az egymással szöges ellentétben lévő családi háttér ellenére, igaz, más módon és más formában, de a magyar társadalom legsúlyosabb problémáival, jövőjével kapcsolatban (Weis: *A mai magyar társadalom*, Veres: *Az Alföld parasztága*) 1936-ban megjelent munkáik azonos törekvéstről, szándékról és a nemzet jövőjéért érzett aggodásról, felelősségérzetről tanúskodnak. A magyar társadalom legsúlyosabb problémáiról szóló művek szerzőit elfogulatlan társadalomismeret vezette, melynek következtében a számos ponton szinte teljes azonosságot mutató tényfeltárásban egybevágó következtetéseket fogalmaztak meg. A tanulmány az azonosságok és a különbségek bemutatása mellett arra a kérdésre is keresi a választ, hogy a két, magyar társadalom legsúlyosabb problémáiról szóló mű közül az egyik (Veres Péteré) a közbeszéd tárgya lett, a másik pedig miért maradt, maradhatott homályban?

Weis István 1889. július 10-én született, és nyolcvannégy éves korában, 1973. március 1-én halt meg. Veres Péter 1897. január 6-án született, és 1970. április 16-án, amikor meghalt, hetvenhárom éves volt. Mindketten a 19. század végének gyermekei voltak. Életútjuk végén a közöttük meglevő nyolc év korkülönbség jelentőségét veszítette. Fiatalon azonban nem nyolc, hanem három év is jelentősnek mondható. Mindez azonban nem változtat azon, hogy életükre – éppen úgy, mint kortársaikéra – ugyanazok a nagy, az ország sorsát meghatározó társadalmi események: a 19. század végének és a 20. század elejének hazai gazdasági prosperitása, az I. világháború, az ezeréves Magyar Birodalom felszámolása, az azt követő összeomlás és annak társadalmi, gazdasági következményei nyomták rá bélyegüket.

¹ A szöveg tartalmilag azonos korábbi változata Veres és Weis címmel megjelent az Új Egyenlítő 4:(9) pp. 50–54. (2016) számában

Az életútra gyakorolt fontos hatásokat kiváltó háttér- vagy alapösszefüggések, meghatározó jelentőségű események felsorolást tovább folytathatnám, de itt megszakítom, mert természetesen nem csak ezek alakították életüket. A más módon és formában átélt és megélt nagy társadalmi összefüggéseken túl, egy kivétellel (remélem, egyet fognak érteni a későbbiek során kifejtett állítással), életüknek alig volt olyan eleme, amely bármiféle azonosságot mutatott volna.

Jelentős különbség volt gyermekkoruk színtere és az ott szerzett közvetlen és közvetett hatások, tapasztalatok között, melyek eszmélődésük, világlátásuk alakulásában meghatározó jelentőségűek voltak. Weis István az Osztrák–Magyar Monarchia keleti szélének egyik jelentős helységében, Munkácson született, Veres Péter pedig Balmazújvárosban, az Alföld egyik sajátos, mezővárosi jellegű településén.

Munkács az Északkeleti-Kárpátok aljában az Alföld és a hegyvidék találkozásánál, e terület központi részén foglal helyet. A város földrajzi helyzete meghatározta a település térségben betöltött központi funkcióját, gazdasági súlyát, társadalmi szerepét, a város lakosságának polgárosodását, akiknek vallás és nemzetiség szerinti megoszlása sajátos képet mutatott. Az 1910-es népszámlálás szerint a valamivel több mint 17 ezer fő lélekszámú város lakosságának jó kétharmada magyar volt, mellettük jelentősebb számban német nemzetiségűek és ruszinok éltek. Ezt a megoszlást azonban a város lakosságának vallás szerinti összetétele nem tükrözte, mivel az ott élők többsége – magukat magyarnak valló – izraelita vallású polgár volt. Őket a görög katolikusok, a római katolikusok, a reformátusok és végül az evangélikusok követték. Tehát az a közeg, amelyben Weis István felnőtt, nemzetiségileg és vallásilag változatos hatást közvetítve sokszínű közösség volt.

Ezzel szemben Balmazújváros, Veres Péter szülőhelye az Alföld és a Hajdúság találkozásánál döntően református vallású magyarok által lakott település, ahol a törökök kiűzését követően, a 18. századtól a 19. század közepéig alapvetően a majorsági gazdálkodás szabta meg az ott élők életét.² Számukra ez a jobbágyfelszabadításig – saját kezelésben lévő osztatlan földesúri birtokon dolgozva – kiszolgáltatott állapotot, a jobbágyi robotra épülő mezőgazdasági munkát és állattenyésztést jelentett. Jelentősebb változás a 19. század második felében, a kapitalizálódás hatására következett be, amikor a robotot az idénymunkára szerződött béresek és a legalább egy évre elszegődött cselédek munkája vette át. A bekövetkezett átalakulás

² A város határát 1753-ban Mária Terézia az Andrássy családnak adományozta.

következtében pedig az addig is differenciált lakosság rétegződése felgyorsult. Ennek ellenére a település életét a múltbéli örökség alapvetően meghatározta, amelynek következtében a felnőtt lakosság között a zsellérek – a parasztság alsó rétegéhez tartozó, saját kezelésben lévő földdel nem rendelkezők – száma jelentős volt, az országos átlagot meghaladta. Ez a továbbra is kiszolgáltatott helyzet pedig jó feltételt biztosított a századvégi agrárszocialista szervezkedésekhez, amelyekhez társadalmi státuszánál fogva Veres Péter könnyen megtalálta az utat. De az agrárszocialisták között Veres Péter nemcsak mozgalmi tapasztalatokra tett szert, hanem műveltségének alapjait is közöttük, a helyi Földművelő Egylet könyvtára segítségével alapozta meg.

Nemcsak a két tájegység eltérő adottságai, helyzete s az általuk nyújtott lehetőségek voltak ellentétesek, hanem az a családi háttér is, amelyben Weis és Veres felnövekedett. Weis István egy nagypolgári, értelmiségi család háterét tudhatta magáénak, Veres Péter pedig, mint az közismert, annak összes következményével együtt, egy cseléd lány szerelemgyermeke volt. Társadalmi státusz vonatkozásában tehát szinte áthidalhatatlan távolság feszült a német területről bevándorolt elődökkel (dédszülőkkel) rendelkező római katolikus vallású, magyarrá vált Weis család, amely a 19. század második felére nemcsak belesimult a város társadalmába, hanem munkájuk, szorgalmuk révén már a városi polgárság felső rétegéhez tartozott és Veres Péter családja között. Mindez azt is jelentette, hogy Weis István gimnáziumba járt, s annak befejeztével – a többé-kevésbé azonos feltételek között élő társaihoz hasonlóan – az egyetemen folytatta tanulmányait. Ennek következtében pedig, a család kapcsolatrendszerét is maga mellett tudva, egy ígéretes értelmiségi pálya állt előtte. Ezzel szemben Veres Péter hatéves koráig uradalmakban nevelkedett, tizenegy évesen már kondásként, majd gulyásbojtárként dolgozó gyermekember volt, felnövekedve pedig napszámoként, mezei munkásként, részes aratóként, vasúti pályamunkásként stb. kereste kenyerét. Veres Péter jövője tehát – összehasonlítva Weisével – nemhogy nem ígéretes, hanem igencsak kilátástalan volt.

És itt meg is szakítom – a közös történelmi háttér kivételével – egymástól minden elemében eltérő életútjuk összehasonlító felfejtését, és ott folytatom gondolatmenetemet, amely ponton ha képletesen is, de a két életút egymásba kapcsolódott. A nagy összeomlás után, a trianoni kábultságból eszmélő, új kiindulási pontokat kereső értelmiségi ifjúság nemcsak nálunk, hanem Erdélyben és a Felvidéken is, az 1920-as évek közepétől a falu felé fordult. Hirdetve a parasztság felszabadításának nemzeti sorsot meghatározó szerepét, s az igazi megtartó erőt, a magyar megújulás egyetlen tiszta forrását és jövőjét építő bázisát az egységes tömbökben élő magyar paraszti

tömegekben vélte felfedezni. Mindezek következtében a parasztság sorsa általános, kikerülhetetlen kor- vagy sorsproblémává lett, melyet a hivatalos politika képviselői sem hagyhattak figyelmen kívül.

Ez volt az az időszak, amikor kettőjük életútja a magyar társadalom jövőjével kapcsolatos munkájuk révén, ha képletesen is, de összekapcsolódott. 1930-ban, illetve 1936-ban járunk, amikor mindkettőjük általam legjelentősebbnek tartott írása, Weis: *A mai magyar társadalom* és Veres: *Az Alföld parasztsága* megjelent. Munkájukat azonos törekvés, szándék és a nemzet jövőjéért érzett aggodás, felelősségérzet motiválta. A kettőjük közötti egyezést tehát én az azonos szándékban, az elfogulatlan társadalom ismeretben, a számos ponton szinte teljes azonosságot mutató tényfeltárásban és egybevágó következtetéseikben vélem felfedezni.

Munkájuk azonban nemcsak a 20-as évek végén, a 30-as évek elején kibontakozó tény- és valóságfeltáró irodalom egyik konkrét eredménye, s mint ilyen, a hazai társadalomtudományi, illetve szociográfiai irodalomban egy-egy kiemelkedő „darabja”, hatásuk ugyanis szélesebb körben, a konzervatív hivatalosságnál és a korabeli értelmiségi-ifjúsági mozgalmakban is kimutatható (Tóth Pál Péter 1983: 257). A magyar valóságról, a parasztság különböző rétegeiről szóló írások³ kiegészítették egymást és segítséget jelentettek a teljesebb, a valóságot pontosabban tükröző ismeretek szélesebb körben történő elterjedéséhez.

Weis ekkor 41, Veres Péter pedig 39 éves volt. Nem sikerült nyomára bukkannom annak, hogy személyesen ismerték-e egymást. Feltételezhető azonban, hogy nem. Arról sem mondhatok semmi bizonyosat, hogy mielőtt Veres Péter megírta volna *Az Alföld parasztságát*, kezébe került-e Weis István öt évvel korábban megjelent könyve. De arra sem találtam utalást, hogy akár Weis, akár Veres bármelyik későbbiekben megjelent írásában hivatkozott volna a másik munkáira. Ennek ellenére nehezen elképzelhető, hogy egymás munkáit ne ismerték volna. Veres Péter, mint azt vele kapcsolatban leírták, mindent, ami a kezébe került, elolvasott, és pont épp *A mai magyar társadalom* című könyvet ne vette volna kezébe? Elképzelhetetlennek tűnik tehát számomra, hogy Weis könyve ne keltette volna fel Veres, s majd néhány évvel később Veres írása Weis figyelmét, érdeklődését.

Weis István könyvét nem csupán önmagában tartom jelentősnek, hanem – megítélésem szerint eddig kevésbé méltányolva – igen fontos szerepet játszott abban, hogy a háború és forradalmak után a polgári radikálisok szerepvállalása miatt diszkreditálódott társadalomtudományok

³ Például Illyés Gyula 1934-ben először a *Válaszban* részleteiben, majd könyv formában is megjelent *Puszták népe* című munkája.

a társadalmi folyamatok feltárásában ismét szerephez juthattak. A társadalomtudományok körül ugyanis, ahogyan azt Rézler Gyula megfogalmazta, „az a vélemény alakult ki, hogy művelésük nemzetellenes, baloldali országvesztő ténykedés” (Rézler 2005: 124). Weis viszont konzervatív gondolkodóként, felelős beosztású állami tisztviselőként anélkül elemezhetette a korabeli viszonyokat, hogy ezért a fennálló hatalom megbélyegezhette volna. S mivel őt baloldalisággal vádolni nem lehetett (Somssich László az Országos Magyar Gazdasági Egyesület elnökének rosszallása kivételével [Szinai – Szűcs 1972: 408]), munkássága nemcsak önmagában volt jelentős, hanem közvetett módon fontos szerepet játszott a magyar társadalom konkrét adatokon nyugvó újbóli tudományos, illetve szociográfiai vizsgálatának megindulásához, tudomásul vételéhez és elismertetéséhez.

Sem Weis, sem Veres nem írt se a múltról, se a jövőről – még akkor sem, ha ilyen elemek is fellelhetők írásukban –, hanem jelenük valóságáról. A korukhoz vezető út, a történelmi múlt háttérben maradt, s csak annyiban jelent meg, amennyiben az általuk vizsgált folyamatok értelmezéséhez, megértéséhez azt éppen szükségesnek tartották. Tudatosan, tudattalanul mindketten az 1930-as évek elején már egyértelműen kitapintható igény, új szükséglet kielégítésére törekedtek. Az ország helyzetét, társadalmát, népét, állapotát, a nyomasztó szegénységet szerették volna

megismerni, megváltoztatni, jobbítani. Célkitűzésük – a magyar társadalmi viszonyok valósághű megismerése, a korabeli magyar társadalom legsúlyosabb problémáinak feltárása – azonos volt. Ennek megvalósítása során más eszközöket, más megközelítéseket, módszereket használtak. Tartalmi vonatkozásban munkájuk annyiban tért el egymástól, hogy amíg Weis a korabeli magyar társadalom egészéről értekezett, addig Veres Péter csak az általa jó ismert osztályos társainak életét – amely az ő élete is volt – mutatta be. Emellett a két mű között a legszembevetőbb különbség az, hogy Weis munkáját – a tanulmányírás írott-íratlan szabályait figyelembe véve – tudományos igényvel, gondolatmenetét más kutatások eredményeire történő hivatkozásokkal alátámasztva végezte. Veres Péter pedig amellett, hogy osztályostársaiban szerette volna tudatosítani, hogy mit kell vállalniuk, hogy öntudatosná válva az idegen elnyomó, sorvasztó hatás alól felszabadulhassanak, az alföldi parasztság ideáltípusát kísérelte megrajzolni. A típusjegyek kifejtésében pedig a megszépült múlt mellett a még idillinek elképzelt jövő értékszempontjai is helyet kaptak. Veres Péter – igaz, lehetősége sem volt rá – a feltárt valóság bemutatását a tudományos megközelítés helyett tapasztalataira hagyatkozva, intuitív módon oldotta meg. Ennek megfelelően stílusuk is eltér egymástól. Weis hangnemére a tárgyilagos elvonatkoztatottság, az elfogulatlan megfogalmazási mód, Veresére pedig az örvénylő, érzelemből és politikai meghatározottságából fakadó, sodró lendülettel, nyíltan vállalt elfogultság volt jellemző. Veres részrehajló elfogultságával kapcsolatban találón fogalmazta meg Rézler Gyula, hogy Veres (és Darvas József) „kizárólag annak a félnek adnak igazat, amelyekhez ők is tartoznak” (Rézler 2005: 129). Természetesen a szubjektivitás nem zárja ki az adott összefüggésekkel kapcsolatos igazságot. A tudományos módszer azonban egyértelműen megköveteli, hogy a megfogalmazott, különösen pedig az egyértelmű, kinyilatkoztatásokon alapuló megállapítások, állásfoglalások, ítéletek a témakörrel kapcsolatos tudományos eredményekre való hivatkozásokkal, tényekkel, érvekkel legyenek alátámasztva. Veres Péter ebben az összefüggésben még a látszatra sem adott, hanem általános következtetéseinek dokumentumokkal történő alátámasztása helyett nagy magabiztossággal azt állította, hogy: „ezért nem túlzás, ha azt mondom” (Veres Péter 1986: 6). Weisz arra törekedett, hogy gondolatmenetét tudományos érvekkel támassza alá, ennek ellenére ezt a problémát bizonyos összefüggésekben némileg Veres Péterhez hasonlóan, de sokkal árnyaltabban, áttételesebben oldotta meg. Miközben nézetei kifejtése közben számos hivatkozásra, nem egy esetben statisztikai adatok ismertetésére támaszkodik, ennek kötelezettsége alól laza nagyvonalúsággal fel is menti magát azzal, hogy „Ez a tanulmány feltételezi az olvasónál a statisztikai

adatok ismeretét, és így csak azok elemzésére, összefoglalására törekszik, inkább a leíró részleteket helyezi előtérbe...” (Weis István 2013: 10).

Amikor Weisz és Veres alapvetően egybecsengő, tartalmában és következtetéseiben nagyfokú azonosságot mutató könyvében megfogalmazottakra gondolok, nem feledkezhetek meg Szekfű Gyula e kérdésben kifejtett álláspontjáról. Enélkül ugyanis – mivel Szekfűnek meghatározó szerepe volt a forradalmak után hatalomra került rendszer hivatalos ideológiájának megfogalmazásában, s rendszerhűségéhez semmiféle kétség nem férhetett – igencsak egyoldalú következtetéseket fogalmazhatnék meg. Szekfű társadalmi státuszától függetlenül ugyanis nemcsak jól érzékelt a paraszti népesség helyzetének tarthatatlanságát, hanem tisztában volt azzal is, hogy az ország lakosságának közel egyharmada „biztos munka és jövedelem nélkül, alkalmi jótékonyági akcióknak kitéve tengeti éhező és fázó, tápláló élelmet, melegséget és minden kultúrszükségletet nélkülöző életét”. S hogy mily mértékben tisztában volt a magyarság lehetséges jövőjével, Széchenyit idézve egyértelműen Szekfű megfogalmazta, hogy „a mezőgazdasági munkásosztály megmentése, emberi méltóságába visszamemlése nemcsak nagy, de talán egyetlen nagy nemzeti feladatunk” (Szekfű Gyula 1938: 426). Ennek fényében Weis István tárgyyszerű, igen kritikus megállapításai, vagy Veres Péter megfellebbezhetetlen, könyvének utolsó mondataiban szókimondó nyíltsággal megfogalmazott álláspontja: „a monopolkapitalizmusnak az alföldi parasztságra érvényes képlete: *felszabadulás, vagy pusztulás!*” már nem is tűnik túlzott radikalizmusnak.⁴

Azt, hogy milyen párhuzamosságok, azonosságok vannak a két szerző magyar társadalomról alkotott felfogásában, a következőkkel szeretném alátámasztani. Weis a tanyákkal kapcsolatban Czertler Jenő agrárközgazdász, akadémikus véleményét idézi, mely szerint: „Mintha csak a Kongó-vidék négerai között jártam volna, oly elmaradott ezeken a tanyai vidékeken a posta, iskola, orvosi szolgálat. (...) Jártam tanyai iskolában, düledező és istállóhoz hasonló épületben.”⁵ Weis röviden bemutatja a tanyavilág kialakulását, s ebben a város szerepét, melyet kemény szavakkal ostromoz. Szerinte ugyanis a város önzése miatt kellett „másfél millió magyart megfelelő út, iskola, orvos nélkül hagyni, és arra ítélni, hogy rengeteg időt feleséreljen el elsőrendű közigazgatási szükségleteinek kielégítésére, veritékes munkájának teljes gyümölciséhez soha nem jusson”.⁶ Weis kifejtette, hogy az ország és a termelés érdekeivel egybeeső kényszerűség hajtotta ki az em-

⁴ Veres Péter idézett mű 87. o.

⁵ Weis István idézett mű 13. o.

⁶ Weis István idézett mű 16. o.

bereket a tanyára, a szerencsétlen új honfoglaló azonban „a közhatalom irányító keze helyett annak ökle súlyát tapasztalhatta csak.”⁷ A létrejött helyzet alapján megfogalmazott konklúziója pedig nem kevésbé radikális az öt évvel később megfogalmazott Veres Péter-i megállapításnál: „Aligha van szomorúbb, meghatóbb látvány, mint ennek a másfél millió embernek vergődése és hősi küzdelme.”⁸ Úgy látja, hogy „a tanya mindaddig nem boldogulhat, amíg megfelelő szervezethez nem jut, amíg öncélú valósága a közhatalmi rend keretében is nem jut kifejezésre, amíg gyarmati helyzetéből ki nem emelkedik.”⁹ Tisztán látta, hogy a tanyarendszer a földbirtokviszonyok eredménye és függvénye, s „ha azokat teljesen felforgatni nem akarjuk, olyan megoldást kell keresnünk, amely – a valóságos viszonyokkal számolva – középuton áll az ideális cél és a mai káros helyzet között”.¹⁰

Weis álláspontja nemcsak a tanyakérdésben, hanem minden más, könyvében tárgyalt összefüggéssel kapcsolatban is tárgyyszerű, egyértelmű és kritikus. Éppen ezért érthetetlen számomra, hogy az egykori magyar valóság elemző bemutatásakor – legyenek azok népiek vagy nem – miért nem támaszkodtak, miért nem hivatkoztak Weis István munkájára.

Veres Péter hat ív terjedelmű könyve Oravetz István könyvkiadó vállalatánál 1935. december közepén (1936-os jelzéssel) jelent meg ezerötszáz példányban. A kötet szignetjét, a címlapot a szegedi agrár-settlement mozgalom egykori vezetője, Buday György készítette.¹¹ Ez az írás egyszerre volt tanulmány, szociográfia, publicisztika és revelatív irodalmi olvasmány,¹² amely az elgyötört és az önfenntartás emberfeletti küzdelmeiben felörlődött embert mutatta be.¹³ Megírására, amint ahogyan a *Számadás* című munkában olvashatjuk, közvetlenül két dolog készítette. Az egyik, hogy az 1933-as szociáldemokrata pártkongresszuson arra a következtetésre jutott, hogy „a magyar földmunkás, mint magyar paraszt s egyben magyar faj, külön valóságot jelent nemcsak a világban a többi népek között, hanem magában a magyar nemzetben is. Külön nyelven, külön hangon beszéltek az összes alföldi munkások, saját észjárásuk, sajátos világnézetük volt, amelyet azonosnak éreztem az enyémmel. Öszinteség, közvetlenség, keménység és realitás volt ennek a világnézetnek az alapja, csakúgy, mint

⁷ Weis István idézett mű 17. o.

⁸ Weis István idézett mű 18. o.

⁹ Weis István idézett mű 25. o.

¹⁰ Weis István idézett mű uo.

¹¹ A metszeten egy gémeskút mögött álló tanyát látunk s az utat, amely a határból a falu házai között kigyózik.

¹² Bálint György, *A Töll*, 1936. 75. o.

¹³ Fábíán Dániel, *Szabadság*, 1936. január 12.

az enyémé.” A másik pedig, hogy Verest a *Mi lesz a földmunkássággal?* című, *Népszavában* megjelent írásáért egy hónap börtönbüntetésre ítélték. A büntetés letöltésére 1934 őszén hívták be a Markó utcai fogházba. Az ezt megelőző este Illyéssel a Centrál kávéházban találkozott, ahová Németh László is elment, aki felszólította Veres Pétert, hogy a börtönben írja meg azt, amit a parasztságról tud.

Veres az elkészült és nyomtatásban megjelent írást (a *Századunk* által különlenyomatban megjelentetett füzeteire utalva) „határozottabb irodalmi igénytel és irodalmi látásmóddal” megírt közírásnak tekintette, (Veres 1973: 577), amelyben nem csupán azt akarta bemutatni, hogy „*milyen az alföldi parasztság*, hanem azt, hogy *miért olyan, amilyen*”.¹⁴ S mivel a börtönben nem állt rendelkezésére forrásanyag, emlékezetére hagyatkozva azt írta le, amit addig saját és osztályos társai életéről tudott, illetve azt, amilyennek saját fajtáját látni szeretne volna. A tudományos szakmunkák, statisztikák, levéltári és egyéb dokumentumok hiányát intuitív rálátással, belső hevülettel pótolta, s ez „a belülről átélt hitelesség” volt az, ami szerinte a könyv igazi értékét adta. Azt, hogy a szerző a parasztságról belülről, vallomásszerűen írt, legegyértelműbben Haraszi Sándor *A paraszt apológiája* című írásában fogalmazta meg. Szerinte ugyanis Veres Péter nem a parasztság társadalomrajzát, nem a valóságot, tehát nem azt írta le, hogy milyenek, és hogy milyenek szeretné látni őket. Mitizált is a könyv szerzője, miközben reális, valóságos összefüggéseket is megfogalmazott.¹⁵ Erre a problémára – igaz, más összefüggésben – Braun Róbert is utalt, aki a könyv legnagyobb fogyatékoságának azt tekintette, hogy a szerző „kellő adatok (és kellő ismeret) nélkül szól hozzá a múlthoz. Ismeri azt, ami van; ami volt, inkább csak elképzei”, s mindezt még azzal is kiegészítette, hogy „ez a kis könyv propagandisztikus célokat is szolgál és az író itt-ott célzatosan hangsúlyoz túl bizonyos tényeket vagy állapít meg tényként olyasmit, ami csak kíváncsi volt, de nem tény”.¹⁶

Veres Péter szűkszavúan, nyugodtan, tárgyilagosan – Weis Istvánnal egybecsengően – fogalmazta meg, hogy gyökeres, az egész parasztságot s rajtuk keresztül az országot érintő társadalmi átrendeződés, rendszerváltozás nélkül a kialakult helyzet megváltozására nem lehet számítani. Cselekedni kell, mert mint kijelentette, a magyarság s ezzel együtt a nemzet léte forog kockán. Annak érdekében pedig, hogy a paraszti osztály nem-

¹⁴ Veres Péter idézett mű. 5. o.

¹⁵ *Válasz*, 1936. 112–119. o.

¹⁶ *Századunk*, 1936. 156. o.

zetfenntartó hivatását betölthesse, a társadalmi-gazdasági viszonyok megváltozását, megváltoztatását tartotta szükségesnek.

Veres Péter könyve – még akkor is, ha elsősorban a rideg parasztságról szól – a magára maradt, magára hagyott, a nemzettestből kirekesztett hárommillió főt számláló magyar parasztság hitvallása volt. Veres Péter az egykéző, a „pusztuló” dunántúli magyarsággal szemben a helytálló, a társadalom megújulását biztosító alföldi parasztságot ábrázolta, s arra a következtetésre jutott, hogy ez a parasztság vagy felszabadul, vagy elpusztul, mert: „Ha ezt, hogy: *jövő* – pozitív, haladó értelemben vesszük, úgy az alföldi parasztságnak, mint ilyennek, *jövője* nincs.” Veres Péternek ez az ítélete Illyés Gyula *Puszták népe* című könyvének zárógondolataiban visszacseng. „Látom a baj nagyságát – írta Illyés –, előre látom következményeit is. Egy nép élete forog kockán.”¹⁷

Veres Péter könyvében egy zárt, addig nem ismert világról hozott hírt. Üzenetének az, hogy egy volt azokkal, hogy nem szakadt ki azok közül, akiről műve szól, s hogy azt, amiről írt közvetlen tapasztalásból ismerte, külön értéket adott. Márai Sándor szerint egy egészen ismeretlen, új emberfajta lépett elő a könyv lapjairól, amely „nem jobb, nem rosszabb, mint hittük, vagy ismerni véltük: egyszerűen más”.¹⁸ Márai azt sem szégyellte bevallani, hogy igazán ebből a könyvből ismerte meg a magyar parasztot. Gondolatai lényegében összecsengtek Ignótus Pál véleményével, aki úgy látta, hogy Veres Péter „könyvében lehetnek tudományos egyoldalúságok, de nincsenek írói tévedések, mert minden szóért egész ember felel, minden spekulatív elgondolásért egész ember áll helyt, adattal és logikával, szorgalommal és ábrázoló erővel, s a pofonok, rúgások, nélkülözések és halálveszélyek zuhatagában fensőséggé edzett lélek minden szenvedésével...”¹⁹

¹⁷ Illyés Gyula: *Puszták népe*. 131. o. „Természetesen nem mondtam el mindent. Így is túl sokat markoltam. Akárhol nyúltam az anyagba ezerfelől tekeredtek ujjamra a szálak hogyan kössek most befejezésül tetszetős bogor belőlük? Az olvasó megszokta, hogy a legfájdalmasabb kérdéseket felvető művek végén is lel valami útmutatást vagy ajánlatot a megoldásra, amely felvert lélekismeretét megnyugtatja, ha csak annyira is, hogy még nincs veszte minden, mert lám, ha akadt, aki felfedte a bajt, lesznek, akik meg is gyógyítják. A közösségérzet, amely fölízgatta, egyben el is lustítja. Én nem merem olcsó hiedelmekbe ringatni, magam sem vagyok hiszékeny. Látom a baj nagyságát, előre látom következményeit is. Egy nép élete forog kockán. Mi az orvosság? Az az olvasóra is tartozik annyira, mint az íróra, hisz ő is tudja már, amit az író tud. Akik a megoldás nélkül a könyvet csonkának érzik és folytatást vároktól én is. Nekik ajánlom munkámat.” Forrás: [ftp://ontologia.hu/Language/Hungarian/Crawl/MEK/mek.oszk.hu/00600/00682/00682.pdf](http://ontologia.hu/Language/Hungarian/Crawl/MEK/mek.oszk.hu/00600/00682/00682.pdf)

¹⁸ *Újság*, 1936. február 8. o.

¹⁹ *Cobden*, 1936. március

A könyv sikert aratott, s az addig lényegében névtelen szerző közismert lett. Ehhez Veres Péter társadalmi helyzete mellett jelentős mértékben hozzájárult, hogy az 1930-as évek elejére kialakult az igény a magyarság ún. igazi értékeit őrző, hordozó, áthagyományozó, társadalom alatti (Erdei Ferenc megfogalmazása) helyzetben lévő parasztság megismerésére, a rá való hivatkozásra, ami a különböző irányú és indíttatású törekvéseket egyaránt jellemezte.²⁰ A sikert egyértelműen tükrözte, hogy néhány hónappal a könyv megjelenését követően Németh László azt írta, hogy a mű terjedelmét a róla szóló ismertetések már meghaladták.²¹

A számos kifejtetlen és fel sem vetett kérdés közül végezetül egyet mindenféleképpen szeretnék megemlíteni: hogyan és miért volt lehetséges, hogy a két, a magyar társadalom legsúlyosabb problémáiról szóló mű közül az egyik a szó legpontosabb értelmében közbeszéd tárgya lett, a másik pedig miért maradt, maradhatott homályban? Erre a kérdésre éppen úgy nem tudom a választ, mint arra sem, hogy Weis István, annak ellenére, hogy túlélte internálását és bebörtönzését, miért esett áldozatul az 1945 utáni átalakulásnak. Weisnek 1954-ig kellett várnia, hogy kiszabaduljon a börtönből, s haláláig múltjához méltatlan körülmények között élt. S mindez miért történt? Nem egyszerű a kérdésre válaszolni, mert meghurcoltatásának, fogva tartásának nem volt oka. Ha mégis választ szeretnék adni a kérdésre, akkor csak azt mondhatom, hogy a kommunista hatalom nem kívánta szabadon látni azt az embert, aki magas rangú köztisztviselőként nemcsak részese, hanem kritikusa is volt a két világháború közötti Magyarország uralkodó rendszerének.

IRODALOM

- Rézler Gyula: Falukutatók és szociográfusok. In *Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944*. A kötet anyagát válogatta, a bevezetőt írta Tóth Pál Péter. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 124. o.
- Szekfü Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1938. 426 o.
- Szinai Miklós – Szűcs László (szerk.): *Bethlen István titkos iratai*. Budapest, Kosuth Kiadó, 1972. 408 o.
- Tóth Pál Péter: *A Turultól a Márciusi Frontig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 257 o.
- Veres Péter: *Számadás*. Budapest, 1973. 577 o.

²⁰ 1930-ban az összlakosság 23,3%-a legfeljebb 1, 12,3%-a pedig 1–5 kat. hold földdel rendelkezett. 3 456 300 fő volt azoknak a száma, akik maximálisan 5 kat. hold földön gazdálkodtak.

²¹ Németh László: Emberek a nemzet alatt. Tanú, 1–2. szám. 69. o.

Veres Péter: *Az Alföld parasztsága*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Tóth Pál Péter. Kossuth Könyvkiadó, 1986.

Weis István: *A mai magyar társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2013. Szerkesztette, a jegyzeteket és a tanulmányt írta Petrás Éva.

SUMMARY

Weis and Veres

The article offers a discussion of two characteristic personalities of the 20th century Hungarian society, the life history and life work of István Weis and Péter Veres. Although the two thinkers came from radically different social milieus, both were engaged with similar very problems of the contemporary Hungarian society, and their works, which were published in the same year, 1936 (Weis: *The contemporary Hungarian society*; Veres: *The peasant society of the Great Hungarian Plain*), were conceived in the same vein. The main intention and inspiration of both books came from the two thinkers' conviction that the Hungarian society has several neuralgic features, which endanger the future of the Hungarian nation. While the article analyzes the similarities and differences of the two works, it seeks to find an answer to the question of why only one book (the work of Péter Veres) has had a major influence on a wider audience, while the other remained largely forgotten, even though both were engaged with the documentation of the most severe problems of the Hungarian society and nation?

Örszigethy Erzsébet

Mozaik egy szociográfus életének társadalomrajzából

*Márkus István (1920–1997) író, szociográfus
– a szociológiai tudományok doktora*

Márkus István munkásságát és mentalitását az 1930-as évektől 1997-ig a különböző szellemi áramlatok, átélt történelmi és politikai események formálták. Kortársai, pályatársai „népi urbánusnak” nevezték, utalva származásának és vállalt társadalomkutató pályájának ellentmondásosságára. A budapesti fiatalember makacs érdeklődéssel követte nyomon az agrárproletariátus színeváltozásait. De nemcsak a szegényparaszttság társadalomrajza érdekelte, hanem önmaga gondolkodásának változása is, és azok a szellemi muníciók, amelyek hatottak társadalomszemléletére, kutatási módszereire. A családi indíttatás (katolikus, református, zsidó kispolgári felmenők), a Feneketlen-tó partján lévő rangos egyházi gimnázium hatása, a radikális népi gondolatot közvetítő Szabó Dezső világlátása, a polgári „georgista” gondolatok, az egyetemi professzorok (Hajnal István, Györffy István) mentorálása – mind megannyi mozaik kutatói karakterének kialakulásához. Végző soron mesterének, Erdei Ferencnek köszönhetően lett elkötelezettje a falukutatásnak.

Jelen tanulmányban e hatóerők természetének bemutatására törekszem – Márkus István önvallomásának segítségével. Mert Márkus nemcsak a társadalmi történéseket figyelte-elemezte szociográfusi szemmel, hanem önmagát is.

Márkus István agrártársadalommal foglalkozó köteteiből a magyar paraszttság hat évtizedes története bontakozik ki. Művei (*Mit láttam falun?* [1967], *Kifelé a feudalizmusból* [1971], *Nagykörös* [1979], *Az ismeretlen főszereplő* [1991], *Polgárosodó paraszttság* [1996]) a 20. századi paraszttársadalom reményeiről, kudarcairól és végnapjairól tudósítanak.

Már kamaszkorától (1937 óta) együttérző figyelemmel követte nyomon a falusi, tanyai, mezővárosi lakosság sorsát. Tanítómesterei, olvasmányai,

elméleti felkészültsége és kíváncsi, fáradhatatlan országljárása megfigyelő és értelmező szociográfussá-szociológussá avatták. 1937 és 1997 között keletkezett tanulmányai, cikkei, riportjai a parasztság egyes korszakokra, évtizedekre jellemző társadalomrajzát adják. Írásainak főszereplője a változó agrárviszonyok közt küszködő paraszt – a gazdasági érdekeknek és a változó politikai céloknak leginkább alávetett réteg. A Gergely András szociológus Márkus Istvánt a modern magyar rurálszociológia megeremlítőjének nevezte. (1. Gergely)

Életművéről és életéről a Jelenkutatások Alapítvány és a Magyarország Felfedezése Alapítvány tervezi egy kötet megjelentetését. A kutatómunka résztvevőjeként és a gyűjtemény egyik szerkesztőjeként – mint Márkus István-tanítvány – volt módom megismerni, hogy milyen életutat járt be, milyen hatások érték, amelyek évtizedeken keresztül a pályán tartották. Történetekben és tapasztalatokban gazdag életének néhány állomását kívánom elbeszélni. Szívem szerint kommentár nélkül azt az interjút vetíteném le, amit Hanák Gábor készített Márkus Istvánnal. (2. Hanák) Ez az interjú nem az agrárium társadalomrajzáról szól, hanem a vizsgálódó kutató mentalitásáról, mentalitástörténetéről. Képes volt elemezni önmaga változó társadalmi környezetét, lefesteni, érzékeltetni az őt ért hatásokat, az őt körülvevő viszonyokat, azt a folyamatot, amelynek során társadalomkutatóvá szocializálódott.

A gyökerekről, a hatásokról és a viszonyokról sokat megtudhattam abból az életútinterjúból, amit Kardos László 1989-ben készített Márkus Istvánnal az 1956-os Intézet Oral History Archívumának. (3. Kardos) Családjá történetét már korábban a *Forrás* folyóirat számára megírta (1986, 1988) (7. Márkus 8. Márkus). A maga bemutatásához az általa kimunkált családtörténeti interjú módszerét használta. Írásának címe *Egy élet társadalomrajza*, innen kölcsönöztem ennek az előadásnak a címét.

Milyenek voltak a gyökerei, a származása, mely önazonosságtudata alakulásának fontos része volt? Szokásszerűen fogalmazva polgárcsalád gyermekeként nőtt fel Budapesten.

„Márkus nagyapám orosházi kispolgári szinten élő zsidó ember volt, apám már tudatos asszimiláns; külseje is segítette – nem volt zsidós küllemű ember. Az első világháborúban büszkén viselte a főhadnagyi egyenruhát, Aradon kereskedelmi középiskolát végzett. Kisbankárként élte végig az életét. Egy időben talán inkább tőzsdeügynök volt, mint bankár. Sokszorosan lehanyaglott és újrakezdett élete is jelzi, hogy nem emelkedett a nagyburzsoáziába, hanem megmaradt azon a szinten, ahol elkezdte. A cégvezetőség volt a maximum, ameddig eljutott. Egy idő-

ben közvetítő láncszem volt a zsidó pénztőke és az elhelyezést igénylő és állami kapcsolatokkal rendelkező katonatiszti tőke és pozíció között. Egy félíg-meddig általa alapított és katonatiszti tőkével is működő Budapesti Letéti Bank című valaminek volt az igazgatója addig, ameddig az 1947–48-ban meg nem szűnt.

Anyám a református ceglédi Hörömpő családból származik. Ez a különös név Cegléden, Abonyban és Nagykőrösön van elterjedve. Nehéz tudni, hogy honnan ered, ezt még Lőrincze se tudta megmondani. Törökösnek is, örményesnek is hangozhat. Ilyen keleties, törökös arcformát és alkatot hoztak magukkal. Református püspökségig és cirkuszi bohócokig voltak Hörömpők. Sajátos módon az én zsidó jellegű arcom a Hörömpőktől jön, és nem az apai ágról, a Márkusoktól” (7. Márkus, 8. Márkus).

Apja hullámozó üzleti karrierjének következményeként hol poloskás albérletben, hol budai villalakásban éltek. Emiatt aztán anyja is munkába állt, Szondi Lipót gyermeklélektani intézetében dolgozott. Baráti összejöveteleken találkozott Mérei Ferencsel, Kozmutza Flórával, Benedek Istvánnal...

„Igaz, nem akartak tőlem semmit, mert nem is volt mit akarni tőlem. Elég jól tanultam elemista korom óta. Nem voltam szertelen, rendetlen, követelőző gyerek, hanem magam is türelmes, velük szemben is elnéző, megértő, mert mindig hajlottam arra, hogy kerüljem a túlságosan éles konfliktusokat. Tulajdonképpen magamra voltam hagyatva a nevelődésben, és ezt, ha akarom, meg is köszönhetem nekik.”

A Rózsadombról járt iskolába, a ciszterci rend Szent Imre Gimnáziumába. Irodalomtanára Ady-rajongó volt, tőle hallott a *Nyugat* folyóiratról. A többi tanárára is szívesen emlékezett.

„Rajeczky Benjámin a ciszterci szerzetes, zenetörténész, népzenekutató, ki vallástanárunk, zenetanárunk és cserkészparancsnokunk volt. 1936-ban, az olimpia évében még Németországba is eljutottam Rajeczkyval és a cserkészcsoporthal. Hitler megnyitotta a határokat a játékokra való tekintettel. Akkor félárú kedvezménnyel utazhattunk. Tizenhat évesek voltunk. Politikailag egyértelműen antihitlerista volt az egész társaság, Rajeczkyval az élen. Hitlerről csak annyit, hogy megnéztük az olimpiai stadiont. Ott egy néni térdelt egy Hitler-kép előtt. Virágot hozott, mint egy Istennek. Ezen aztán zavartan nevetgélünk” (3. Kardos).

Rajeczky népdalokra tanította. A népdal szeretete életét végigkísérte, a 70–80-as évek falukutató táborainak résztvevőit mindig inspirálta közös népdaléneklésre. Rajeczky hívta fel tanítványai figyelmét Illyés Gyula *Puszták népe* című könyvére is. Ezt követően Márkus felkutatta-elolvasta Szabó Zoltán budapesti lakos jelentését *A tardi helyzetről*, majd a többi szociográfus munkáját és a földkérdéssel foglalkozó tudósokét is. A *Nyugat*, a *Válasz*, a *Szép Szó*, a *Kelet Népe* olvasója lett.

Eközben rendszeresen járt a Marczibányi téri nagyvendéglőbe, ahol Szabó Dezső („népies”) tisztelői találkozgattak.

„Minden hónap első keddjén vagy szerdáján tartott egy vacsorát, és részben ebből élt. A vendéglős adta a termet, kötelező volt egy bizonyos cecet leenni, és valami Szabó Dezsőnek is csurrant-cseppent a vendéglőstől. Nyolc óra körül Szabó Dezső fölemelkedett, halálos csend lett, és rendszerint valami bombasztikussal kezdte. Először elkezdett motyogni, hogy mindenki odafigyeljen. Nagy szónok volt, oroszlánfejű. Egy egészen fantasztikus megjelenésű: nagy test, nagy fej, nagy hang, nagy indulatok és nagy póz. Egyszer például beszélt a francia kultúráról. Lassan kezdte, azzal, hogy »hát tudjátok, én ennyi meg ennyi évvel ezelőtt, amikor Párizsban diákoskodtam, akkor a kezembe került egy könyv«. Mire ezt elmondta, odafigyelt a társaság. Akkor fölemelte a hangját, és mondott valami olyasmit, hogy »és akkor rájöttem, hogy csak magyarnak érdemes lenni«. Aztán ezt kifejtette. Visszatért a francia kultúrára – franciás műveltségű ember volt –, és előadta a maga Baudelaire-elméletét, és időnként megint visszakapcsolt arra, hogy mi a helyzet Erdéllyel. Most nagyon karikázom a dolgokat, de ő ezt színvonalasan csinálta. Aztán voltak kirohanásai, amikor legazfickózta az egész kormányt. Egy rendőrtiszt is ült ott, bejelentett rendezvény lévén hivatalból volt jelen. Szabó Dezső megszólította: »Mondhatom tovább, őrnagy úr vagy kapitány úr?« Ő pedig biccentett, mert esetleg még híve is volt Szabó Dezsőnek. Akkor Szabó bocsánatot kért: »Elragadt az indulat, amikor szidtam azokat, akik eladják az országot a németeknek...«” (3.Kardos).

„Tizenöt-tizenhat éves koromtól kezdve mániákusan kerestem, hogy kinek van igaza. Ezt nem úgy kell érteni, hogy azt hittem volna, meg is találom. Nem volt bennem – legalábbis akkor még biztosan nem – az az elképzelés, hogy én bármi olyat kitalálok, amit más ne tudna. De hogy nincsenek rendjén a dolgok, azt Rajeczkytól is kezdtük megtanulni, Szabó Dezső pedig felerősítette. Utána a radikális népi irodalom

konkrét irányt adott ennek az érdeklődésnek. Mégpedig a tekintetben, hogy én itt valamiképp eltájékozódtam olyan dolgokban, amelyekben a nagy többség nem tájékozott, meg nem is érdekli. Azokat, akiket nem érdekli, már Szabó Dezső-s koromban kezdtük lenézni: hogy lehet az, hogy valakit a magyar sorskérdések, élet-halál kérdések nem foglalkoztatnak? Ha már az ember egyszer azzal identifikálja magát, hogy beáll a keresők közé, és választ vár, akkor ezzel már sok minden eldőlt” (3.Kardos).

Hogy nemcsak a budai jólét létezik, akkor kezdte sejteni, amikor karácsonyi ajándékként szeretetsomagokat vittek a lágymányosi nyomortelepre. „A Karolina út tájékán volt egy ilyen telep, ugyanaz, ahol Fejes Endre szereplői is éltek egy ideig. Ez egy budai Mária Valéria volt, ahol háborús rokkantak meg kegydíjből élő népek éldegéltek, és ennek a szociális gondozásába kapcsolódott bele a gimnázium cserkészcsapata. Szóval a szegénység, aztán az a szegénység, ami az Illyés-könyvben, a Kovács Imre-könyvben meg az egész népi irodalomban megjelent, végül is az agrárproletariátus helyzete Magyarországon, ez engem elkezdett komolyan érdekelni. Főként abban az értelemben, hogy miért van ez, és mit lehet vele csinálni.

Itt volt a szakadás a Szabó Dezső-izmus és a népi radikalizmus között. Mert Szabó Dezső hite szerint az egésznek az a megoldása, hogy ne svábok vagy zsidók, hanem magyarok vezessék az országot, és akkor majd ezek megoldódnak. Ez nem nagyon tetszett, még ha egy ideig talán el is hittem.”

Már gimnazistaként járogatott a Sós Aladár-körbe, az „urbánus” georgisták társaságába. Henry George gondolatmenetében a föld központi szerepének hangsúlyozása fogta meg. Tájékozódásának első eredménye egy előadása, amelyet a gimnázium önképzőkörében tartott, „Az agrárproletariátus helyzete Magyarországon 1937-ben” (4.Márkus). Az önképzőkör tanár-elnöke megdicsérte, mert jól felépített munka volt – holott a ciszerci rendnek is hatalmas birtokai voltak

A Pázmány Péter Tudományegyetemen „szabad bölcsészként” kezdte meg tanulmányait – néprajzot, történelmet és szociológiát hallgatott, leggyakrabban a történész Hajnal István és a néprajztudós Györffy István előadásait, szemináriumait látogatta. Első faluélményét Györffynek köszönhette. A professzor Galgamácsára küldte, ahol mint egyetemistát, beköltöztették egy parasztszaládhhoz. Egyhetes otthléte alatt szólásokat, közmondásokat kellett gyűjtenie. Ehelyett Márkus „szociografizált”: benyomásokat szerzett arról, hogyan él Galgamácsán egy parasztgazda, s összehasonlíthatta korábbi élményeivel, amikor gimnazistaként vendégeskedett ugyancsak Galgamácsán egy osztálytársa úri családjának kastélyában.

Ezt követően néprajzos táborokban edződött a terepmunkára.

És valahogy úgy hozta a sors, hogy zömében mindig a kelet-magyarországi vidéket járta. „Városi gyerekként” nem érezte, hogy köze lenne a városhoz. Anyja rokonságának Cegléd környékén volt tanyája, s ugyan csak egy nyarat töltött ott, mégis odatartozónak érezte magát. „Ez az én világom, ez a homoki, tanyás világ. Merthogy azért nem árt, ha az embernek valahol van hazája.”

Erdei Ferenc terepe is az Alföld volt. Erdeivel egy kiskunhalasi gyakorlaton találkozott először, akit kutatóként, szociológusként és gondolkodóként élete végéig mesterének tartott. „Bevezetés a szociográfiába” című tudományos stúdiumot indított... Szemléletesen megmutatta nekünk: hogy az ember kérdezni tudjon, ahhoz tudni kell. Ez a tudás részben a kérdésekből áll. Tehát amit az egyik tanyában megismert, az a másik tanyában már tudásként jelentkezett... Én nagyon félszeg voltam ebben a társaságban. Egyrészt, mert az alaptermészetem ilyen volt ekkoriban – a kamaszkorból kicsit már kinőttem, de még kamaszos egyéniség voltam –, másrészt a zsidóképem miatt, ebben a nagyon nem zsidó és helyenként érezhetően antiszemita diáktársaságban. Az antiszemitizmus itt nem politikai érte-

leben vett nyílasságot jelentett, hanem azt a bizonyos parasztpárti, népi, természetes vagy természetesnek vehető antiszemitizmust, amit a Horthy-rendszer a maga módján fel is erősített persze... Tehát sokféle nehézséggel küszködtem önmagammal kapcsolatban, amelyeket én tulajdonképpen legyűrtem, és igyekeztem nem tudomásul venni, hogy X. Y. utál engem, mások meg sanda szemmel néznek. Én csak azért is az akartam lenni, ami nem mindenki szerint lehetek, de amire a magam szerint teremtvé vagyok... Apróbb, kicsit játékos, de azért mégsem egészen veszélytelen jelei voltak. Korábban, amikor elmentünk a Nagykunságba a háromnapos kirándulásra, akkor Beregfürdőre is elkerültünk. Amikor a strandon fürödtünk, akkor Fehér Gyula – (véletlenül Fehér Lajosnak, a 68-as gazdasági mechanizmus egyik »atyjának« a bátyja) –, aki akkor elég erősen népi jobboldali beállítottságú fiú volt, addig játszott azzal, hogy engem belefojt a vízbe, amíg azt hittem, hogy tényleg bele fogok fulladni. És közben sugdosta a fülembe, hogy »te bűdös zsidó, mit keresel itten«. Ez az ő személyes ellenszenve volt...” (3.Kardos).

Első önálló etnográfusi terepe Kiskunfélegyháza volt, annak is egy nyomortelepe, Bankfalu – erről írta meg 1939-ben *A szegényparasztság atomizálódása* című tanulmányát. „A magam szemével láttam annak a néposztálynak a nyomorát, érzékelhettem kiszolgáltatottságát, mely a magyar társadalom legalján vergődött és nyüszített, mint akire roppant építmények súlya nehezedik – viselni képtelen, de ki nem bújhat alóla. Egy bank ott parcellázott valamikor, és ott icipici telkekre, 30 éves kölcsönrel szegényparasztokat engedtek települni. Más nem is volt hajlandó odamenni. Ez a Bankfalu állhatott 80-100 házból... Ez egy elég alapos elemzés arról, hogy hogyan bomlik föl a tradicionális értelemben vett parasztcsalád az agrárproletár társadalmi helyzet és főleg a nyomor hatására” (5.Márkus).

Néprajzból, az egyetemes európai történelemből és szociológiából doktorált. Akkortájt Erdei Ferenc mezőváros-kutatást tervezett, ő inspirálta Márkust doktori munkájának témaválasztásában. A mester korábbi nagykörösi kapcsolataira támaszkodva kezdett kutatni Márkus, és járta Erdeivel a tanyákat. A jó barátságnak egyik oka lehetett, hogy Majláth Jolán (később Erdei felesége) egyetemi társa volt, szintén Nagyköröst kutatta. Márkus doktori dolgozatának címe: *Kertek és tanyák Nagykörösön XVII–XVIII. században* (1943) (6.Márkus).

Kecskeméten a ferences kolostorban érte meg az oroszok bejövetelét, akiket örömmel fogadott, ezt megúsza azzal, hogy fél-hadifogoly lett. A tolmácsoktól és az orosz katonáktól egy-két hét alatt megtanult oroszul, ezzel kivételezett helyzetbe került, tolmácskodott a parancsoknak. Erre a tudásra alapozva később megtanulta nyelvet, s amikor más megjelenési le-

hetősége nem volt, Lomonoszovról írt első feleségével egy könyvet. A hatvanas években Zsukov Világtörténet című tízkötetes művét fordította és szerkesztette.

1945-ben az oroszokkal jött fel Budapestre, ahol végül is az oroszok elengedték, Pesten jobb tolmácsot kaptak, hazamehetett. Akkor szülei Pasaréten, a Lotz Károly utcában laktak. Itt találkozott Boldizsár Ivánnal, akit a *Gazdag parasztok országa* című könyve miatt ismert és nagyra tartott. Tőle tudta meg, hogy mi van az országban. Hogy van Parasztpárt, hogy van Nemzeti Bizottság, hogy megalakult a kormány Debrecenben, és Erdei miniszter benne. Tehát Debrecenbe kéne menni. Fölült a vonatra, pontosabban egy vonat tetejére, és két nap alatt célhoz is ért.

1945-ben Erdei Ferencnek köszönhetően Kelet-Magyarországon segédkezett a földosztásban, nem sok sikerrel.

Kecskeméten az országos hírű mintagazdaságot nem volt szabad felszítani, de sok volt a szegényparaszt, és követelték maguknak a földet. Karhatalom jelent meg, hogy védjék a birtokot. „Látszik, hogy nem voltál soha életedben kommunista, mert itt pártfegyelem van, nem szabad a saját fejed után eljárni. Az én polgári anarchista hajlamaim kiütköztek, mondta Erdei vagy a felesége, Majláth Jolán... Nem vagyok a hivatásos forradalmárok rendjéhez tartozó egyén.” Nem bíztak rá több munkát a földosztásban.

A következő évben Bibó István országjáró megbízottja lett. Bibó dolga a belügyben a közigazgatási reform előkészítése volt. Erdei ajánlására került Márkus Bibó István mellé. Feladata volt, hogy a segítse Bibó közigazgatási reformjának pontosítását. „A magyar állam önzagatási jellegű megújítása lebontotta volna a megyerendszert és kis megyékre osztotta volna az országot azon az alapon, hogy egy város vagy akár városka és a körülötte elterülő, oda piaciilag is és egyébként közlekedő, odahúzódó vidék, az egy közigazgatási egység, ez az egyik alapelv. A másik pedig, hogy ezek az egységek olyan nagymértékű autonómiával rendelkeztek volna, amilyen se azelőtt, se azóta, soha a magyar közigazgatásban meg nem valósult. A javaslat készen volt, a pártközi értekezlet nem fogadta el.”

Szabó Zoltánnal Erdei előszobájában barátkozott össze. Szabó ekkor a Madisz koalíciós ifjúsági szervezetének vezetője volt. Együtt gondolták ki egy értelmiségi ifjúsági folyóirat megalapítását. Márkus úgy gondolta, hogy lehetne támaszkodni a Györffy- és az Eötvös-kollégiumra. A györffisták forradalmárok, az eötvösök európeérek...

A Szabó Zoltánnal alapított *Valóság* szerkesztője és szerzője lett – nem sokáig, mert helyt adtak Bibó István *A demokrácia válsága* című tanulmányának, „sokkal nagyobb visszhangja volt, mint akkoriban bárminek, ami

akkoriban a magyar sajtóban napvilágot látott” (10.Márkus). Szabó Zoltán lassan visszavonult, a Madisztól is. A folyóiratot 1948-ban felszámolták.

Márkus ugyancsak kritikusan szemlélte a pártokat. A folyóirat megszüntetésének egyik oka lehetett a pártokat elmarasztaló Márkus-esszé is, amit a *Valóság* Parasztság és politika címmel (1947) közölt. Márkus, lévén Erdei-tanítvány, a Nemzeti Parasztpárthoz kötődött leginkább, de ebben az írásában „politikamentes”: azt vizsgálta, hogy melyik párt miként gondolkodik a parasztságról. Véggökvetkeztetése egyértelmű volt: egyik párt sem áll a parasztok pártján. A parasztok és a munkások békétlenségén munkálkodik a politika, holott éppen összefogásuk volna a társadalmi érdek (11.Márkus, 12.Márkus).

Márkus pályájának következő állomása a Teleki Intézetből lett Kelet-európai Tudományos Intézet, melynek egyik vezetője Bibó István volt. Itt Márkus a szociológiai részlegre került, dolga volt falukutatások szervezése.

Már 1946-ban csatlakozott a *Válasz* című folyóirathoz (9.Márkus). A *Választ* a Magyarország felfedése sorozat elindítója, Sárközi György alapította, 1946-ban özvegye, Sárközi Márta gondozta. Márkusnak itt jelent meg tudósítása a földosztásról, egy Szabolcs-Szatmár megyei faluban. „Egyébként a *Válasz* eleve halálraítélt lapnak indult el, és úgy gondoltuk, addig is, amíg lehet, mondjuk a magunkét.” A *Válaszban* írt cikket Révai József *Marxizmus, népiesség, magyarság* könyvéről: „A parasztságot (és értelmiséget) nem lehet úgy kezelni, hogy a munkásosztály szövetségeseiként megfelelően viselkednek-e vagy sem. Hogy az európai társadalomban ezek az elemek, ma már hozzátenném, hogy maga a munkásság is, azért önálló arculattal rendelkező értékhordozó, aminek megvan a maga különböző funkciója a társadalomban, mint munkaszervezetben. Tehát van egy társadalmi tevékenységszerkezet, és egyedül aszerint mérlegelni az ebben résztvevő rétegeket, osztályokat, társadalmi csoportokat, hogy melyik mikor, hogyan használható föl a munkásosztály egyedül való céljai érdekében, ez egy hamis kiindulás” (8.Márkus, 9.Márkus).

Amikor a *Választ* megbuktatták, politikai szabadegyetemen állították pellengérre azokat a cikkeket, amelyeket különösen sérelmeseknek találtak a marxizmus szempontjából, Márkus cikkeit is a „sérelmes” kategóriába sorolták (15. Széchenyi).

Politikai respektje 1948-ig kitartott: akkor nevezték ki a Közgazdasági Egyetemre tanársegédnek. Ugyanekkor beléptették a pártba, majd 1950-ben kizárták a pártból, és koholt vádak alapján másfél évre munkatáborba került.

1955-ben írhatott megint. A Művelt Nép kulturális hetilapban, a *Csillagban*, az *Irodalmi Újságban* és az *Alföldben* jelentek meg beszámolói,

esszéi a faluról. Tiszanánáról írott könyvét 1955-ben elfogadták, kinyomattatták, majd 1956-ban bezúzták.

A pályatárs, kortárs Vitányi Iván a 2007-es Márkus-konferencián így jellemezte Márkus Istvánt: „Nem azért volt az élete zegzugos, mert ő egy zegzugos ember. Hanem azért, mert a magyar történelem zegzugos. Ő végigment a zegen és a zugon. Áttekinthető élete volt. Olyan élete volt, amely önmagában tükrözi az egész magyar társadalomfejlődést.

A magyar értelmiség a 70-es években jellemzően úgy viselkedett, mint a Kovács András filmjének, a *Falaknak* szereplői. Úgy éltünk, hogy az volt a gondolatunk, hogy el kell mennünk a falakig. Elindulunk egy kis csapattal, de aztán falakba ütközünk. Az erkölcsi felelősségünk az, hogy legalább a falakig elmenjünk. Pista volt az az ember, aki nemcsak a falakig akart elmenni, hanem még tovább. Minden megoldás érdekelt. Vagy széttörni a falakat, vagy lebontani a falakat, vagy átmenni rajta csak egyszerűen, mint a szellem. Ő mindig kikezdett a falakkal. Mindig nemcsak a falakig ment el, hanem bele is ment. Ezért folyton folyvást megálmodta azt, hogy mit lehet tenni a falak lebontásáért” (16. Vitányi).

A 40-es évek második felében, amikor egyre-másra feladatokat kapott egykori elvtársaitól, majd megbízatásaitól rendre megfosztották, a maga státusát, helyzetét próbálta értelmezni. „...átláttam azt, hogy ez itt tényleg annyira önmagába záródó a rendszer, mehetek én a Hegedüs Andráshoz, az Erdeihez, akik a régi ismeretség és barátság alapján bizalommal fogadnak, elhiszik nekem, hogy én ezeket valóban jóindulatúan megállapítottam, de az egész dolog belekerül az apparátus önelvű mechanizmusába és akkor úgyse lesz belőle semmi. Akkor jutottam el odáig, hogy valószínűleg Magyarországon ilyen bandák uralkodnak, kéz kezét mos alapon védik egymást” (2. Hanák).

Hogy kiszabadult a sztálinvárosi börtönből (munkatáborból), nyughatatlanul megint elindult, hogy fölfedezze Magyarországot. 1956 szeptemberében (az írószövetség lapjában, a *Csillagban*) jelent meg írása a Somogy megyei „gumibotos” téesz-szervezésről. Talán ez volt a Dunántúlról szóló egyetlen fontos írása. Azért választotta két társával együtt ezt a megyét, mert nyilvánvaló volt, hogy az erőszakos akciók Nagy Imre pátriája ellen szerveződtek. A tudósítást botrány követte, és Kaposváron szerveztek a somogyi írásról nyilvános vitát, amelyre 1956. október 19-én került sor. (Hívatlan vendég és hozzászóló volt Dobi István és Tildy Zoltán, a község kifütyülte őket.) A nyilvános vita jegyzőkönyve a *Csillag* októberi számában jelent meg (13. Márkus, 14. Somogyi).

Ennyi a töredék egy szociográfus „fél-életéből”.

IRODALOM

- Gergely András, A.: Márkus István és a parasztpolgárosodó Magyarország emlékezete – Utolsó, Polgárosodó parasztság c. művének és szociológiai munkásságának méltatása. Forrás, 1998. 4. sz. pp. 41–47
- Hanák Gábor, Hogyan lettem szociográfus? Interjú Márkus Istvánnal. (1973) Tévéfilm, megjelent A ismeretlen főszereplő c. kötetben (1991) 17–39 old
- Kardos László interjúja Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány Oral History 217-es interjú, az interjú készítésének ideje: 1989. Interjú terjedelme: 30 ív.
- Márkus István Az agrárproletariátus helyzete Magyarországon 1937-ben. Előadás a budapesti Szent Imre gimnázium önképzőkörének szociális ankétján. Megjelent Az ismeretlen főszereplő c. kötetben. 1991. pp.10–16.
- Márkus István – Puskás Lajos – Lovas László gyűjtése. Kiskunfélegyháza-Bankfalu, Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár, 15.261. 12–14., 53–55. Megjelent Az ismeretlen főszereplő c. kötetben. 1991. pp.40–52.
- Márkus István: Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században. Adalék a kertés város és tanya kérdéshez. Történeti néprajzi tanulmány. Kecskemét, 1943. p.141
- Márkus István: Egy élet társadalomrajza I. (Családszociográfia) Forrás 1986. 1. pp. 50–60
- Márkus István: Egy élet társadalomrajza II. (Családjának története.) Forrás 1988. 1. sz. pp. 49–59
- Márkus István: Marxizmus és népiesség. (Révai József könyvének kritikája) Válasz, 1946. 2. sz. pp.181–188.
- Márkus István: Az első igazi vita. (Bibó István: A demokrácia válsága c. tanulmányáról, Révai József és Lukács György hozzászólásáról.) Szabad Szó (esti), 1946. február 7.
- Márkus István: Parasztság és politika I. Valóság, 1947. (III. évf.) 1. sz. 1–11.
- Márkus István: Parasztság és politika II. Valóság, 1947. (III. évf.) 2. sz., 81–90
- Márkus István: Somogyi összegzés. Csillag, 1956. szeptember. X.évf. 9. sz. pp. 525–540. Hozzászólások a „Somogyi összegzés”-hez. Csillag, 1956. október. X.évf. 10. sz. p.725–730.
- Somogyi összegzés. Az 1956. október 19-i Kaposvárott rendezett nyilvános vita jegyzőkönyve. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár. Fond 290. 1956-os Gyűjtemény 72. 31. Jkv. [h. n., é. n., i. n.]
- Széchenyi Ágnes: Kérdések a Válaszról. Márkus Istvánnal beszélget Széchenyi Ágnes. Kortárs 30. 1986. 8. (106–125.)
- Vitányi Iván: Emlékezés Márkus Istvánra. Márkus konferencia’ 2007, a Magyar Művelődési Intézet, Magyar Néprajzi Társaság Városnéprajzi Szakosztálya, a Magyar Szociológiai Társaság Faluszociológiai Szakosztálya és a Jelenkutatások Alapítvány szervezésében 2007. december 6.

SUMMARY

Mosaics of a Sociographer's Life. István Márkus (1920–1997),

Author, Sociographer – Doctor of Sociology

From the 1930's to the end of the century, the works and mentality of István Márkus were shaped by various intellectual trends and historical-political events that he lived through. His contemporaries called him the "populist urban" ("népi urbánus"), because of the contrast between his family background and chosen research area – the contrast that he was aware and open about. The young man from Budapest had an unbending interest in the changes of fate of the agrarian proletariat. But he was not only interested in the sociological depiction of the poor peasantry, but also in the changes of his own thinking and the intellectual munitions that affected his view of society and research tools. Family impacts (catholic, calvinist, jewish petty bourgeois roots), the influence of his renowned church high-school, the ideas of Dezső Szabó that expressed a radical populist worldview, the bourgeois "georgist" thoughts, the tutoring of his university professors (István Hajnal, István Györffy) – these are all important mosaics that helped to shape his character. Ultimately, his commitment in rural research is due to his mentor, Ferenc Erdei.

In this study, I try to present the nature of these effects – with the help of István Márkus's self-confession. For Márkus did not only watch the sociological events with the eye of an analytical sociologist, but also his own self.

Tamáská Máté

Dunai városképek

Önreflexió egy építésztársociográfiai sorozatról

A tanulmány a szerzőnek immár tizenharmadik részét megélt dunai városképek sorozatát mutatja be (megjelent *A Földgömb* magazinban, 2014–2018). Műfaja szerint önreflexió, a tíz-tizenkét-ezer karakteres szociográfiai riportokban helyhiány miatt meg nem jelenő módszertani kiegészítés. A műfaji tisztázás kapcsán elsőként az építésztársociológia tárgyát és módszereit villantja fel az írás. Az építészeti elemzés a szociológiának éppolyan rejtett, ki nem használt hagyománya, mint a szociográfiának a táj- és településleírás. Holott a klasszikus szociográfiai munkák mindegyikében találunk hosszabb vagy rövidebb bekezdéseket, fejezetrészeket, amelyek rámutatnak a műfajban rejlő lehetőségekre.

A dunai városképek sorozat ezen tudománytörténeti tradíciókhoz kapcsolódva igyekezett olvasmányos, de a helytörténeti irodalom eredményeire is reagáló írásokat összeállítani. A helyszínek adta fő témák különböztek ugyan, de így is kirajzolódott jó néhány közös, a folyóhoz köthető városképi mintázat. Ezek közül a tanulmány két mintázatot mutat be, a régi szegényes, folyóparti városrészek dzsentrifikációját és a strandok eltűnését.

Végül a tanulmány azt a kérdést igyekszik megválaszolni, milyen többletet (illetve korlátot) jelentett a szociográfia műfaja egy hasonló építésztársociográfiai kutatással összevetve. Azon túl, hogy a szociográfia szélesebb olvasóközönséghez szól, fő erénye a témaérzékenység. A tudományos kutatások előre megfogalmazott kérdésfelvetései és módszertani szabályai helyett a terep kínálta témák és asszociációk montázsából épül fel a gondolatmenet, illetve maga a szöveg, amely – ellentétben a tudományos tanulmányokkal – nem a fogalmak leírására, mennyiségi és oksági összefüggések feltárására koncentrál, hanem a hely szellemének megragadására.

Az alább olvasható rövid írás a szerző önreflexiója. Önreflexiója annak az immár tizenharmadik részét élő sorozatnak, amely szándéka szerint szociográfiaként, terjedelmét tekintve inkább kisebb helyszíni riportként, útirajzként mutatja be Magyarország dunai városképeit. Nevezhetjük őket Örkeny nyomán szociográfiai egy-, egészen pontosan ötperceseknek is. Bárhogyan is, a műfaji besorolás önmagában is problematikus. Még inkább az, ha hozzáteszem, hogy építészetszociográfiát akartam írni. Talán elsőre idegennek tűnhet az építészet és a szociográfia összekapcsolása, holt a társadalom építészetén keresztül történő leírásának megvan a maga tudományos tradíciója. Ezt illusztrálandó elsőként, ha nem is a szociográfia, de a szociológia néhány elméleti felvetését idézem majd (Tamáska 2011). A második felvetésben a szociográfiai hagyományban eddig talán nem kellően reflektált építészeti, tájleírási hagyományra utalok. S csak miután – remélhetőleg – sikerült meggyőzni az olvasót arról, hogy a sorozattól függetlenül is létezik építészetszociográfia, hozakodok majd elő saját munkáimmal. Első körben némileg önkényesen két olyan térbeli, társadalmi folyamatot emelek ki, amely többé-kevésbé minden Duna-parti városban megfigyelhető (tabán városrészek dzsentrifikációja, fürdők eltűnése). Majd záró gondolatként a sorozat által megvalósított szociográfiai látásmód néhány sajátosságát, dilemmáját szeretném megemlíteni.

ÉPÍTÉSZETSZOCIOLOGIA

Émile Durkheim és George Simmel neve mindenki számára ismerős, aki akárcsak egy-egy bevezető kurzus erejéig is foglalkozott szociológiával. Az azonban a szigorlatokat sikeresen letudó szociológushallgatók számára sem evidens, hogy a két szerzőt egyben az építészetszociológia klasszikusaiként is számon tartjuk. Egészen pontosan a nemzetközi építészetszociológia, mert hazánkban ez a terület ma még jórészt ismeretlen. Persze Simmel és Durkheim nevének építészetszociológiai emlegetésekor nem kevés szakmai legitimációs érdek is kimutatható, amely ezt az alapvetően fiatal, néhány évtizedes múltra visszatekintő szakszociológiát elfogadtatni kívánja (Delitz Heike 2009).

Simmel külön esszében foglalkozik a tér szociológiájával (Georg Simmel 1983). Ezt elolvasva jómagam is sokáig azon az állásponton voltam, hogy bár Simmelt foglalkoztatta a térbeliség, illetve annak fizikai jelenvalósága, a térbeliség tényleges fizikai (morfológiai, építészeti stb.) vizsgálatát azonban más tudományterületekre, így az építészetre, művészettörténetre, földrajzra bízta. Eszerint a szociológusnak (illetve a szociográfusnak is) a térbeliség

immateriális oldalával kell foglalkoznia, a társadalmi jelentéstartalommal, a szimbolikával, a reprezentációkkal, a térhez kapcsolódó történetekkel. Az utóbbi évek Simmel-recenziói ugyanakkor rámutattak, hogy a kérdés nem ennyire egyértelmű, hiszen a simmeli alapkategóriák, például a távolság, a helyváltoztatás, a határ – részben legalábbis – fizikai tartalmakra utalnak.¹

Még konkrétabb Durkheim állásfoglalása, aki a társadalmi tények között említi meg a morfológiai tényt. Az utakat hozza fel példaként. Az út minősége kifejezi a társadalmi közösségek közötti kapcsolatok intenzitását, de egyben meg is határozza a későbbi generációk lehetőségeit. Ahol tehát út épül, ott hatalmi, kereskedelmi vagy egyéb törekvések nyernek szilárd formát az épített környezetben. Később már ez a morfológiai forma befolyásolja a társadalmi csoportok közötti interakciók intenzitását (ahol út van, ott a távolság lecsökken). Durkheim azonban a morfológiai tény felvetésén túl nem foglalkozott a kérdéssel behatóbban (Émile Durkheim 1978).

A 20. században az épített környezet problematikája a nagy elméleti narratívák árnyékában, búvópatakként élt tovább. Említhetjük Pierre Bourdieu francia szociológust, aki nem csupán az oktatásszociológia klaszrikusa, de elsőik között tárta fel a szuburbán lakásformák hatását a francia családszerkezetekre (Pierre Bourdieu 2012). A szuburbán családi ház ugyanis, bármennyire is modern, „amerikai” modellnek tűnt, voltaképpen a konzervatív férfi-női szerepeket rögzíti. Ennek legfőbb oka nem annyira a konzervatív szerepelvárásokban rejlik, hanem abban a térbeli szituációban, hogy a családi ház messze van a munkahelytől, illetve az iskolától. Főként az utóbbi jelent gondot, amit – visszatérve a hagyományos szereposztásokhoz – a nők igyekeznek megoldani, így a gépkocsihoz kötve fokozatosan kiszorulnak a város tényleges életéből.

Az épített környezet hatását még szemléletesebben ábrázolja Mike Davis, aki Los Angelesről írt tanulmányában az új bevásárlóközpontokat, irodaházakat stb. az erősítésépítészethez hasonlította (Mike Davis Los Angeles: 27–50). Davis az építészeti formákat bemutatva tárja fel azokat a kizárási stratégiákat, amelyeket a plázák (és más középosztálybeli épületek) működtettek. Minél inkább slum jellegű a városrész, ahol az épület áll, annál jelentősebb hatású maga az épület. Az erődszerű maszszív falak, amelyek fenyegetően magasodnak a szegényes környezet felé, a videofelügyelettel ellátott kapuk, az utca forgalmát teljes egészében megkerülő mélygarázsok az elzárkózás és a védelem tárgyiasult formái. Ezek „pláza- vagy irodaerődök”, akár egykoron a vadnyugaton a valódi erősíté-

¹ Berger Viktor: Georg Simmel térelmélete(i). *Szociológiai Szemle*, 26 (2), 4–26.

sek, abszolút biztonságot garantálnak egy máskülönben veszélyesnek ítélt városnegyedben. Mindemellett biztos kiindulási pontot is jelentenek a dzsentrifikációs törekvéseknek, amelyek ebben az olvasatban a vadnyugat kolonizációs logikájának felelnek meg.

A példákat hosszan lehetne sorolni. Ami egy szociográfus számára mindezekből lényeges, hogy megtanulja az épületeket másként látni, mint pusztá háttérrel. Olyan, a történettől elválaszthatatlan díszleteket lát maga előtt, amelyek nélkül az előadás nemcsak kevésbé illusztratív, de értelmezhetetlen is. Az építészetszociológia a látens folyamatok jelrendszere (Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor 1995). Mivel az építészet jóval lassabban változik, mint szinte bármely más divatforma, hosszú távú, a társadalom mélyszerkezetében jelen lévő összefüggésekre (is) rávilágít. Az építészeti környezet tehetetlensége rendkívül nagy. Másként fogalmazva az épített környezet esetében természetes az, ami más tárgyaknál inkább kivétel: a több generáción átívelő használat. Miközben nagyanyáink ruhái nemcsak, hogy rég kimentek a divatból, de fizikai valóságukban sincsenek már meg, addig a mai társadalom részben legalább az előző generációk alkotta építészeti környezetben él. Ezért mondhatjuk, hogy az épített környezet egyben az örökségalkotás és a kulturális minták átörökítésének a terepe is, főként egy olyan társadalomban, ahol a generációk közötti kulturális transzferek meggyengültek.

A SZOCIOGRÁFIA REJTETT HAGYOMÁNYA

Amint a szociológiát, úgy a szociográfiát is az emberi társas cselekvés motivációinak a feltárása ösztönzi. A két terület közötti párhuzamok szinte magától értetődnek, vannak korszakok, mikor a kettő közötti határok teljesen elmosódnak.² Persze a szociográfiának más területek felé is puhák a határai. A szociográfia bizonyos értelemben a határátlépés tudománya. A szociológus rendszerint megáll a problémafeltárásnál ott, ameddig szakmai kompetenciája terjed, ameddig szakmailag legitimált módszereivel eljuthat. A szociográfiában hiba lenne nem követni az eseményeket ott is, ahol már nem a szociográfus, hanem valaki más, mondjuk egy riportalany, egy író, egy leírt dokumentum, netán egy utcakép meséli el a történetet. A szociográfiának a legavatottabb művelői ezért voltaképpen nem a tudó-

² Saád József: Magyar szociológiatörténet: minek a története? *Replika: szociológiai viták és kritikák: társadalomtudományi folyóirat* 1996: 23–24, 161–171.

sok, hanem az írók.³ A szociográfia ezért sokkal természetesebben viszonyul az épített környezethez, mint a szociológia. Mivel nincsenek kötött módszertani szabályai, a megfigyelés és a leírás válik vezérfonallá, akárcsak egy regény díszleteinek a leírásakor. Majdnem minden klasszikus szociográfiai munkában találunk díszletleírásokat. Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* című kötetét azzal kezdi, hogy bemutatja az Északi-középhegység (Cserhát, Mátra Bükk) ember művelte tájait, amelynek a naplemente az igazi korszaka. „A Mátra akkor mutatja meg magát igazi hatalmában és erejében, ha a nap már lement, de a sötétség még nem jött el, – ilyenkor megnő és felnyúlik az ég felé, hatalmasan és erejére büszkén.”⁴ A naplemente itt metaforikus kép, ragyogó, de az elmúlást, a romlást vetít előre, akárcsak Kosztolányi híres *Szeptemberi áhítata*. Vagy emléthetnénk a jóval

³ Bartha Ákos: Közelítések a szociográfia fogalmához. *Forrás*, (45) 5. sz., 2013, 92–100.

⁴ Szabó Zoltán 1938: 7

tényszerűbb, szikárabb stílusú Erdei Ferencet, aki a tanyákról írt munkájában (mondhatni Durkheim nyomdokain járva) éppen a tanyák szomszédsági viszonyait elemezve mutat rá az anyaváros és a tanyák szoros kapcsolatára (Erdi Ferenc 1974: 164–167). A tanyák között nincsenek kitaposott utak, a tanyasiak ugyanis városba járnak be több-kevesebb rendszerességgel. A tanyasi ház, illetve lakója szerves része a városnak, a belterület és külterület között vannak ugyan minőségi különbségek, de ezek egyazon rendszeren belül maradnak. Tovább lapozva a szociográfia klasszikusait, Márkus István *Nagykörös* című munkáját is egy sétával kezdi, mely a hátrába vezet. A kis parcellák között egyszer csak feltűnik egy egészen más léptéket és gazdálkodási logikát képviselő hatalmas üzem, a konzervgyár területe, amely nemcsak méreteivel lóg ki, de racionális üzemszervezetével is. „Balra meglepetésszerűen drótkerítés kezdődött, és tartott fél kilométeren át. Mögötte szokatlan növényzet. Tucátjával hajladozó asszonyok.” (Márkus István 1979: 11).

A terepbejárás egyébiránt nemcsak a szociográfiának eszköze, de az elmúlt években teret nyert az építészeti elemzésekben is. A promedológia hazai meghonosítója Meggyesi Tamás, aki a mozgás révén feltárulkozó változó benyomások rögzítésével a település tájfényképeken nem érzékelhető, de a valósághoz annál közelebb álló esztétikáját kívánta megragadni.⁵

A DUNAI VÁROSI TÁJ

Leszámítva Budapestet, a magyarországi dunai városok két nagy csoportba sorolhatók. Az egyik csoportba a „nyugatos városok” tartoznak, leginkább Győr, míg a fővárostól délre eső települések inkább alföldiesek, és sokkal inkább magukon hordozzák az immanens belső fejlődés építészeti jegyeit. Ha kitekintünk az országhatárokon túlra, úgy láthatjuk, hogy a folyam körülbelül Belgrádig még vegyes identitású, egyre erőteljesebb keleties jegyekkel bírnak ugyan a városok, de morfológiájukban továbbra is meghatározó marad a nyugati minta. Belgrád alatt azonban a folyam már kelet felé tekint, a tengeri kijárat felé, egy másik kulturális régió felé (Prinz Gyula – Teleki Pál 1990: 43).

Visszatérve a dunai városokra látni kell, hogy pusztán a folyam méretéből, jellegéből adódóan létezik egy közös hagyomány, amely a városképekben is visszaköszön, például régi vízi foglalkozások öröksége, a kikötő,

⁵ Meggyesi Tamás: Promenadológia. Fejezetek a séta és a lineáris látványelemzés elméletéhez. *Építés-Építészettudomány*, 2013, 41 (1–2), 145–189.

a hídfő vagy a Duna-parti sétány vagy a strand. Jelen írás keretei nem teszik lehetővé, hogy ezeket a mintázatokat egyenként bemutassam, így csupán kettőre szeretnék utalni annak illusztrálására, milyen társadalmi folyamatok ragadhatók meg az építészeti környezetben a szociográfiai leírás révén.

A TABÁN DZSENTRIFIKÁCIÓJA

A dunai foglalkozásokhoz kötődő régi településrészek egészen rátapadnak a vízpartra, a gyakori árvizek miatt veszélyesen közel merészkedve a folyamhoz. Omladozó, meredek partfalak keskeny peremén megtelepülő apró házak, ez a Duna-parti tabán jellegzetes mintázata. A „szárazföldi” tabánokkal ellentétben utcaszerkezete világos és áttekinthető. A part és a tényleges város közé szorulva sem helye, sem igény nem volt a szétterülésre, hiszen az itt élők foglalkozása a vízhez kötődött. A dunai vízi foglalkozások sosem jelentettek magas társadalmi presztízszt, s miután a vízhez kötődő foglalkozások elvesztették alapjukat (jellemzően a folyamszabályozással, de legkésőbb az 1950-es évektől), a visszamaradt kicsiny házak végképp a szegénység gyűjtőpontjaivá váltak. Változás csak a 70–80-as években következett be, mikor ezeket a városrészeket – máig ható átalakulást generálva – a középosztály kezdte felfedezni magának.

A középosztályi lakóigényeknek azonban a legritkább esetben feleltek meg a régi, szűkös épületek. A változatos telekadottságok kreatív megoldásokat követeltek, amelyhez az új lakók anyagi hátteret biztosítottak. Legjellemzőbb példája ennek Vác Tabán városrésze. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy ez a mintázat nem feltétlenül Duna-parti. Szentendrén vagy Esztergomban a zegzugos szegénynegyed (tabán) struktúráján születő dzsentrifikáció inkább a város feletti domboldalakra jellemző, jobban mondva ott is jellemző (Szamárhegy, Szent Tamás-hegy).

A DUNAI FÜRDŐK ELTÜNÉSE

A Duna-parti városok között ma lényegében csak Baja rendelkezik komoly folyami (egészen pontosan „mellékági”) fürdőélettel a Sugoviván. Az 1950–60-as évekig azonban szinte valamennyi városban működött szabad strand, sőt például Tolnában kiemelkedő vízi sportélet is zajlott.

A dunai fürdőélet visszaszorulása több kérdést is felvethet. Az egyik a nyilvánvaló környezetszennyezés, amely persze valamilyen formában ko-

rábban is létezett, ám a 20. század közepének válasza sok tekintetben máig tanulságos. Ahelyett, hogy az ipari szennyezést kezelte volna, tehát a problémát, a tüneteket enyhítette azáltal, hogy az egészségre hivatkozva korlátozta a „vadvízi” fürdőzést. Önmagában a fejlesztési dokumentumokban, sajtóban rendre fel-felbukkanó „vadvíz” fogalma is sokatmondó. A „vadvíz”, „vadkemping” a „civilizált” turisztikai formák, tehát a strandfürdő, a kijelölt kemping vagy éppen a turistaszállás ellentétpárja volt. A dunai fürdőélet visszaszorulása tehát egyszerre volt menekülés (valójában inkább struccpolitika) az emberi környezetszennyezés okozta gondok elől és egy társadalmi domesztikációs folyamat rész, amely a „vad”, önszerveződő szórakozási formáktól vezet a modern, szabályozott turisztikai piacig.

A dunai fürdőélet felszámolása emellett beilleszkedett abba a rideg funkcionális tervezési gyakorlatba is, amely ahelyett, hogy egy-egy helyszínen biztosította volna az élet totalitását (lakás, munka, pihenés), körzetekben gondolkodva lakó-, termelő- és pihenőrészeket hozott létre, sőt egy-egy várost vagy városrészt monofunkcionális szerepbe kényszerített (bár múlt időt írtam, máig tartó gyakorlatról van szó). Így lett például Esztergom országos turisztikai célpont.⁶ A fejlesztések okán belvárosának jelentős részét elbontották, hogy ott korszerű termálfürdőközpont létesülhessen. Komárom-Koppánymonostort a megye ipari körzeteinek üdülőkörzetének jelölték ki. Az már a tervezési szándékok és a tényleges településfejlődés közötti eltérésre példa, hogy az üdülőkörzet végül a városhoz vált előbb hétvégi kiskertes övezetévé, majd 1990 után egyre inkább kertvárosává.⁷ A kicsiny házakhoz mért apró telkek és a mai középosztályi lakásideált megtestesítő tekintélyes méretű családi házak közötti kontraszt ha lehet, még erősebb, mint amit a történeti tabán jellegű városrészek esetében már röviden ismertettem.

Visszatérve a dunai fürdő élet megszűnésére azt kell mondjuk, hogy ezen városok többsége az 50-60 évvel korábbi állapotukhoz képest funkcionálisan sokkal szegényesebbnek tűnik. Nem abban az értelemben, hogy a mai anyagi lehetőségeik korlátozottabbak lennének, ennek éppen az ellenkezője igaz. Sokkal inkább arról van szó, hogy ezek a kisvárosok – s itt valószínűleg nem csak a fürdőéletről és nem is csak a dunai városokról van szó – már nem képesek a modern (pontosabban posztmodern) élet-

⁶ Lásd szerzőtől: Esztergom: A City Centre Between Historic Sites, *Belveder Meridionale*, 2017, 29 (4), 179–192.

⁷ Lásd szerzőtől: The suburban townscape its origin and perspectives based on the example of a border town in Hungary (Komárom-Koppánymonostor), *SOCIO.HU*, Társadalomtudományi Szemle 2014, 4: Space and society, 135–159.

mód kívánalmainak megfelelni. A szerény, kis költségű dunai strandélet megszűnt, miközben a „korszerű”, fűtött medencés, egész évben nyitva tartó aquapark nem lehet alternatíva minden kisváros számára. Győr és Paks képes ezt megfizetni, de Tolna, Dunaföldvár aligha. Az elmúlt évek beruházási botrányait látva pedig úgy tűnik, hogy ha egy kisváros belefog az élményfürdő építésébe, az rendkívül veszélyes pénzügyi helyzetet teremtet. Esztergomban az új fürdő építése jelentős mértékben hozzájárult az önkormányzat teljes anyagi csődjéhez, de a dunai kisvárosi fürdő története sem végződött (egyelőre) happy enddel. A dunai kisvárosokra jellemző fürdőélet megszűnése ebben az értelemben része egy nagyobb és mélyebb társadalmi folyamatnak, amely úgy tűnik, hogy a 19. századi iparosítás óta töretlenül a javak és élethelyzetek térbeli koncentrációját jelenti a kisebb települések felől a nagyobbak irányába.

A SZOCIOGRÁFIA ÉRTELME ÉS HASZNA

Az imént felvázolt narratívák (a tabánok dzsentrifkációja és a fürdőélet domesztikációja, illetve koncentrálódása) egy-egy kiragadott példa, olyan jelenség, amelyet nem a szociográfia fedezett fel, és valószínűleg nem is a szociográfia lesz képes a maga teljességében leírni. A szociográfia igazi erőssége ugyanis nem a fogalmak tisztázása, és még kevésbé a tudományban, s köztük a társadalomtudományokban is megkövetelt mérhetőség. Nem elméleteket lát és nem számokat, hanem embereket, illetve az építészet-szociográfia házakat, épületeket, utcákat. A témát nem a kutató viszi a terepre, hanem fordítva, a kutatónak kínálja fel a terep.

Ha a dunai városképek sorozat nem szociográfiai munka, hanem tudományos kutatás lett volna (remélhetőleg idővel erre is sor kerül), valószínűleg magam is kevesebbet látok magukból a városokból. A tudományos kutatások kötöttségének természetesen megvan a maga értelme és létjogosultsága, ezt nem kell külön indokolni. Ugyanakkor a kötetlenebb szociográfia nagy előnye, hogy szabad teret hagy a szemlélődésnek. A fáradtság vagy az időhiány a szociográfiai munkában nagyobb veszedelem, mint az adatok hiánya. A szociográfia ugyanis figyelmet követel, a helyszínre koncentráló figyelmét. Direkt nem írtam ismereteket, mert ebben a földrajz, a történelem, a szociográfia vagy a demográfia sokkal nagyobb teljesítményekre képes. Ugyanakkor a jó szociográfia a tudományterületek eredményeire is figyel.

Egy a dunai városképekhez hasonló, kisebb léptékű szociográfiai munka legnagyobb élménye, hogy „Magyarország” valóban „felfedezésre”

vár. A helyszínen szerzett benyomások és a helytörténeti irodalomban olvasható ismeretek sokszor véletlenszerű montázsát maga a felfedezésekre emlékeztető véletlen rendezi történeté. Baján például a múzeumban akadtam rá Nagy András munkájára. A város egykori főépítész, a 20. század közepének városáról olyan autentikus, riportszerű leírást adott, amely végül az általam írt építészetszociográfiának is a gerincét adta.⁸ A tízezer karakterbe aligha begyömöszölhető Győr esetében ugyancsak egy könyv segített rendezni a szerteágazó tértörténeteket. Egy „ősrégi”, 60-as években kiadott, zsebbe csúsztatható Panoráma útikönyv, amelyben nem is annyira a történeti műemlékek leírása, mint az új városrészek optimista, a kor-szellemet kendőzetlenül feltáró bemutatása ragadott meg (Uzsoki András szerk. 1968). Az útikönyv lelkesedésén felbuzdulva végigjártam a győri lakótelepeket, majd a terepbejárás tapasztalatait egy rövid fejezet (bekezdés) erejéig beleszőttem a városrajzba. Az írás utóélete ugyanakkor az ilyen jellegű gyorsfénykép korlátait is jelzi. A megjelenés után felkérést kaptam egy helyi ismeretterjesztő klubtól, hogy tartsak előadást a győri lakótelepekről. Be kellett vallanom, hogy a bekezdésben felvillantott benyomásokon túl mélyebben nem ismerem a témát. Szerencsésebb esetben persze a szociográfiai munka kapcsolódik egy-egy tudományos kutatáshoz, mint például a komáromi írás.⁹ Ám nem merném azt állítani, hogy a mélyebb háttértudás révén ennek a városnak az építészetszociológiai rajza hitelesebbre sikerült volna, mint a többi, legfeljebb könnyebb volt megírni. Ezen a ponton azonban érdemes megállni, mert nem lenne szerencsés, ha a szerző maga minősítené az írásait, még akkor sem, ha minden bizonnyal jobban ismeri azokat, mint bármelyik olvasó. Ezért lezárva az önreflexiót, a sorozat címet szeretném még felidézni abban a reményben, hogy a címek maguk is jelzik az írások célkitűzését, s talán stílusát, tartalmi elkötelezettségét is: Tolna: az eltűnt kikötő városa / Dunaföldvár: régi idők ízei / Mohács: halászlé, gazdagon, Földgömb / Baja – Kőrséta „Agyonhajszolt idegzetű Pestieknek” / Paks – avagy az atomkorszak urbanisztikája / Dunaújváros – vörös város, zöld lombok között / Budapest – Dunapest / Kóló, mandolinon: Szentendre / Móvári mazurka: Mosonmagyaróvár / A Harmadik Komárom / A tízezres hátoldala: Esztergom / Vác távolodó Duna-partja / Győr: napfényes utópiák szürke valósága (megjelentek 2014–2018, *A Földgömb: a Magyar Földrajzi Társaság ismeretterjesztő folyóiratában*).

⁸ Nagy András emlékezete. *Egy kisváros, Baja főépítésének munkássága*. A szöveget gondozta és a kötetet szerkesztette Merk Zsuzsa. Baja 2001.

⁹ Tamáska Máté: *Kettéosztott városok tér- és társadalomszerkezete*, OTKA 108532 sz. kutatási projekt, Eötvös Loránd Tudományegyetem.

IRODALOM

- Delitz Heike: *Architektursoziologie*. Bielefeld: 2009.
- Émile Durkheim: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest 1978
- Erdei Ferenc: *Magyar város*. Budapest: 1974, 164–167. (hasonmás)
- Georg Simmel: Soziologie des Raumes. In: *Schriften zur Soziologie. Eine Auswahl*. Frakfurt M 1983.
- Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor: *Rejtjelek 2*. Budapest 1995.
- Mike Davis: Los Angeles, az erődváros: a városi tér militarizációja. *Budapesti Negyed*: lap a városról (7–8.) 26–27. sz., szám címe: Nagyvárosi Szegénység – Amerikában, 27–50.
- Pierre Bourdieu: *Der Einzige und sein Eigenheim*. Hamburg: 2012.
- Prinz Gyula – Teleki Pál: *Magyar földrajz. A magyar munka földrajza*. Budapest 1990, 43. (hasonmás)
- Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. 1938. 7.
- Tamáská Máté: *A vidéki tér szociológiája*. Budapest 2011. (Lásd bővebben)
- Uzsoki András (szerk.): *Győr*. Budapest 1968.

SUMMARY

Danube Cityscapes

The study presents the series of Danube Townscapes written by the author. The series arrived at the time its thirteenth part (in Magazine Földgömb 2014–2018). It is a self-reflection about theoretical backgrounds, motivations and methodology, all subjects which did not find place in limited long reports of the series. The first part of the paper discusses the subject and the methods of architectural sociology as a frame concept of the series. The architectural analysis is a hidden, not usual tradition of sociology likewise also the sociography does not focus on townscapes and landscape description. In the same time, nearly all classical sociographic books contents more or less detailed paragraphs or even a whole chapter for natural and artistic environment of the local society.

The series about Danube Townscapes followed those traditions. It tried to offer "read friendly" texts also for non-academic public but in the same time it reflected on the results of local history, especial on the architecture history. The main objectives of each towns were different but there were to observe some common, river-related patterns, too. The paper presented two patterns of them, the gentrification of the poor, riverside neighbourhoods and the disappearance of river-strands.

Finally, the study tried to answer the question what was the general characteristic of sociography reports if we compare it to a sociological survey. Apart from the fact that sociology reaches a wider audience, the main characteristic is the sensitivity for new subjects. Instead of the pre-determined questions and methodological rules of a scientific research, the sociography remains open for issues given by the field. It associates free and it makes the text based on a subjective narrative of spirit of the space, instead to work with scientific concepts, causality and measurements results.

Szuhay Péter

Hatástalan remekművek

*Tallózás a magyarországi cigányokról szóló
szociográfiai művekből*

Az volna a feladatom, hogy a magyarországi cigányságról, a Magyarországon keletkezett cigányokról szóló szociográfiai művekről tartsak egy rövid áttekintést. Jóllehet néhány korábbi előadás felbízathatott volna arra, hogy én is a 18. század második felében vagy utolsó harmadában keressem az első szociográfiáinak tekinthető cigányokról szóló leírásokat, így Augustini 1775–76-ban írt nagyra becsült művét vagy akár Liszt Ferenc cigányokról szóló, először 1859-ben a franciául, majd Pesten 1861-ben magyarul is megjelent könyvét vegyem alapul. E műveket, ha nem is szociográfának, de népleírásnak mindenképpen nevezhetnénk.

Mielőtt azonban elkezdeném 1957-tel, a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége megalakításával a történetet, elmesélek egy metaforikus epizódot. Rozsály polgármestere nem olyan régen egy kormányközeli rendezvényen, ahol az akkor még hivatalban lévő „modell-alkotó” érpataki polgármester, Orosz Mihály Zoltán „ellensúlyozásának” szerepét is betöltve előadást tartott, melyet egy az 1930-as években, a cigányokról szóló szociográfiai mű egyes passzusainak felolvasásával kezdett. A talán művelt közönségnek fogalma sem volt, hogy ki az idézett részek szerzője. A bodroghközi, határszéli Rozsályon többek között sok-sok cigány család él, a munkahelyektől távoli, sok esetben iskolázatlan és szakképzetlen emberek bevonásával afféle szövetkezet, önellátó gazdálkodás alakult ki polgármesteri törődéssel, segítséggel. És a polgármester úr valójában Illyés Gyula *Puszták népe* című könyvéből olvasott fel részeket, azzal a cselvetéssel, hogy nem mondta meg, hogy miből olvassa fel az idézeteket. És rendre a cseléd szót a cigány szóra cserélte. A lényeg, hogy ebben a játékos értelemben Illyés Gyula könyvének bizonyos olvasata a mai cigányságra is vonatkoztatható.

És akkor kezdem az ígért korszaktól. A II. világháborút követően előbb csak a nagybirtok államosítása, majd a parasztságot érintő megszorító intézkedések, később pedig a mezőgazdaság szocialista átszervezése következtében a mezőgazdasághoz kötődő cigányok életlehetőségei gyökeresen megváltoztak. Az 1950-es évek a cigányok széles tömegeire soha nem látott szegénységet hozott. A cigányok helyzete már a kommunista

rendszer vallott értékeit kérdőjelezte meg, ezért az 1950-es évek második felében előbb a különböző minisztériumok szintjén, majd az MSZMP KB szintjén foglalkoztak a „cigánykérdéssel”. A cigányság körében kibontakozódó politikai szerveződésnek és önszerveződésnek gyökereit az 1950-es évekig vezethetjük vissza. 1957–61 között a Művelődésügyi Minisztérium égisze alatt működött a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége (MCKSZ). E néhány fős apparátussal dolgozó szervezet egyfelől segített feltárni a cigányok nyomorúságos életkörülményeit, mellyel hozzájárult az 1961-es párthatározat előkészítéséhez, másfelől közreműködött kulturális öntevékeny csoportok szervezésében. A párthatározattal egy időben azonban e formációt megszüntették.

A cigányokat egy sajátos helyzetben lévő szegény néprétegnek tekintették, s társadalmi beilleszkedésüket tűzték ki célul. Munkába állításuktól, iskolázatásuktól és a lakáshelyzetük megváltoztatásától remélték társadalmi integrációjukat. Ebben az időben még mindennaposak a cigánytelepeken és iskolákban végrehajtott fertőtlenítési akciók. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961. június 20-i határozata *„A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról”* rendelkezik. A korszak szóhasználatával élve ebben az időben háromféle cigányt, illetve életformát különböztettek meg. Számon tartották a *„beilleszkedő”* cigányokat – „akik olyan rendesek, hogy már nem is cigányok”, hiszen a beilleszkedéssel elvesztik korábbi szegény társadalmi státuszukat, s ezáltal a társadalom rendes tagjává válnak –, a *„beilleszkedés útjára lépett”* cigányokat és a *„be nem illeszkedő”* cigányokat. Az utóbbi csoport tagjaiban elsősorban az oláh cigányokat fedezhetjük fel, jöllehet a korszak a cigányokat nem az etnikai csoporthoz való tartozás alapján tartja nyilván. Világosan látható tehát, hogy a hatalom és a közigazgatás logikájában a „cigánykérdés” egybemosódik a ki nem mondott szegénykérdéssel, illetve a devianciával. (Az 1950-es évek elején regisztrálhatunk a kérdés kezelésében egy rövid megingást, amikor szovjet mintára a cigányokat etnikumként próbálták kezelni.) 1961-ben az MCKSZ-t „ideológiai” okokból megszüntetik, s ettől kezdve hosszabb-rövidebb ideig különböző szervezeteket hoznak létre a „cigánykérdés” kezelésére.

Az első években László Mária vezette a munkát, s elkezdett kultúr-csoportokat szervezni és a cigány-roma identitásnak valamiféle csírait is elkezdte piszkálni vagy annak kifejlődését segíteni. Lényeg az, hogy egy eléggé nagy networkot alakít ki. Én azt gondolom, hogy Bartos Tibor *Sosem volt cigányország*a ugyanúgy László Máriának köszönhető, mint Sára Sándor és Gaál István *Cigányok* című dokumentumfilmje. Ami a lényeg, hogy létrejön egy diskurzus, létrejön egy feltételrendszer, létrejön egy deskripció, hogy miben mérjük, miben kell mérni a cigányok beil-

leszkesedését, s hol a beilleszkedést, hol az asszimiláció kifejezést használják. E párthatározat a társadalmi törődésnek, a társadalmi gondoskodásnak egy, a központi hatalom felől érkező kezdeményezése.

Itt azért egy nagyon fontos premisszára kell hivatkoznom, s egy zárójelet teszek, és utalok Berkovits Györgynek a *Mozgó Világ* 1978/6-os számában megjelent, a szerkesztőség által feltett körkérdésre adott válaszára. Tizennégy fiatal: írók, szociográfusok, szociológusok, minősített kutatók szólaltak meg. Azt mondja Berkovits György a szociográfiai magatartásról, hogy számára kétféle szociográfia ismert:

1. A „mintha” szociográfia, ez egyenlő a kritikátlan magatartással: a „diplomatisztikus tömegtájékoztató” valójában sematizmus, az „iskolás-társadalomtudomány” pedig dogmatizmus, s így lesz az „irodalmi fércmű”, melyben a valóság redukálódik.
2. A föltáró szociográfia: kritikus magatartást vállal fel, az igazságot keresi, jellemzi a tartalom megtisztítása, a rejtőző jelenségek felfedezése, tudatosítása, új összefüggések feltárása, tények újszerű bemutatása;
 - módszere a szembesítés: elvek és gyakorlatok szembeállítás;
 - a megismerés formái: személyes élmények, tájékozódás, beszélgetések, riportok, interjúk, mélyinterjúk, statisztikák, dokumentumok megszerzése által;
 - ez a szociográfia igazi tényformára talált, öntörvényű alkotás: riport, interjú, beszélgetésmontázs, tanulmány, ténynovella, esettanulmány, mélyinterjú-montázs, társadalmi esszé, dokumentummontázs;
 - sajátja a társadalmi érzékenység és irodalmi eltökéltség, jelenségekre érzékeny szemlélet: szociális szemlélet, kényes témákhoz való vonzódás, tabukat nem ismerő nyíltság, lefegyverző gazdagság, fogalmi pontosság, önálló formaelemek (talált formák/tárgyak) bátor használata.

Ez volna az a fogalmi keret, amihez érdemes visszakanyarodnunk.

Az első könyv, amit jegyzünk, 1964-ben jelent meg, Faludi András *Cigányok* című könyve, és idézem, hogy nyolcezer példányban jelent meg. Azért utalok Faludi Andrára, mert ez az első valóban a cigányokról szóló szociográfia, és amint valójában a „mintha szociográfia” és a „föltáró szociográfia” közötti határterületre helyezhetnénk, mert hiszen bizonyos szinteken vitába száll, ha nem is a legfőbb hatalommal, hanem a középsszintűvel, tehát a városi tanáccsal, a megyei tanáccsal. Megtalálja azokat a pontokat, ahol a központi előírások jobbat ígérnek, jobbat feltételeznek, mint amit a vizsgált szinten tapasztal. A könyv egyszerre szembesítő és legitimáló (a politikai akarat méltányolt, azok végrehajtása a helyi szinteken elszabotált), együttérző és szociálisan érzékeny; egy egyszerű, rögtön közlendő riportnak

indult, de többéves munka lett belőle. Mint legelső mű, érdemes a szerkesztét is idézni, érzékeltetve a fő és alfejezeteket, a lokális példákat:

Putrilakók (*Ki az erdőből* – Mánfa; *Kóbor herceg örökösei* – Kecskemét; *Az élet árnyékos oldalán* – Kiskunfélegyháza, Alsószentmárton; *Kiskomárom „szétsakkozása”* – Galambok, Komárváros), Ellenállás – két oldalról (*Valahol az idegekben* – Kiskunmajsa, Alsószentmárton, Cserpuszta; *Nem szociális módszerek* – Komló, Versend, Banyavölgy, Pécs), Az állandó munkáért (*Cigány dolgozók az üzemekben* – Komló, Kecskemét; *Cigányok a mezőgazdaságban* – Rózsafa, Ócsárd, Dunavecse), Otthonkeresők (*A komlói cigánytelepen* – Komló; *Az utolsó lépés előtt* – Pécs; *A zalai fálvakban* – Pat, Bánfa), A tudás felé (*Hogy iskolába járjanak...* – Kiskunmajsa, Kiskunhalas; *Hogy be is fejezzék...* – Versend, Domaháza, Galambok), A rákos-palotai szegkovácsok, Három cigányból lett vezető arcképe (*A névtelen tanárnő*; *A tanító – népfronttitkár* – Magyarország; *A tanácselnök* – Versend), A kibontakozás útján.

Tehát megteremtődik az a diskurzus, ami a párthatározatokban megfogalmazott szempontokat immár a vizsgálat szintjére emeli. Faludi Andrásról próbáltam valami bölcslet kideríteni, de nem jártam sikerrel. A *Népszabadságnál* dolgozott és egy interjúra utazott le Baranyába, még 1961-ben, s ebből lett a kétéves terepmunka. Sok helyen járt és nagyon sok időt töltött egy-egy helyen. A lap archívumában szinte semmit sem találtunk róla, annyit tudunk, hogy 1988-ban hunyt el. Talán nem vélet-

Fotó: Faludi András

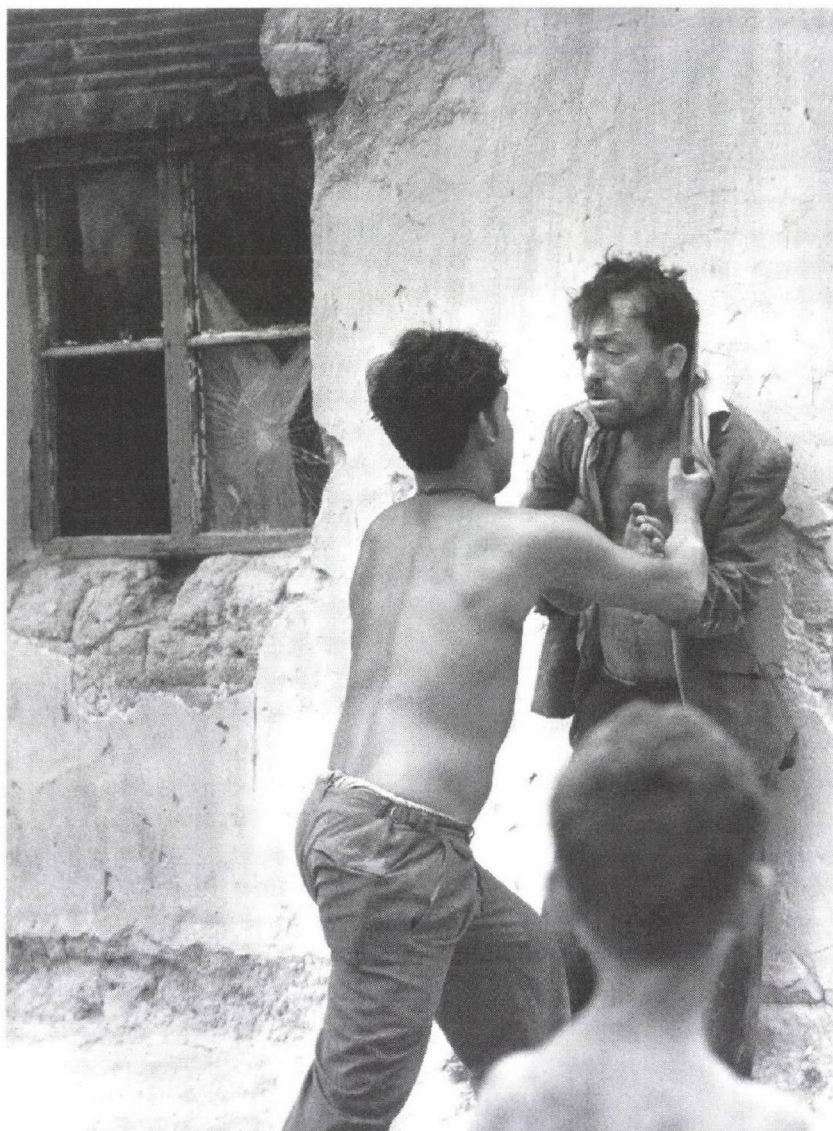

len, de még nem bizonyított, hogy a változást (mármint a párthatározat nyomán létrejövő szebb világot) megelőző időszak képeinek helyszínei nagyban megegyeznek a László Mária hagyatékaként a Néprajzi Múzeum egykori Roma Gyűjteményébe került anyaggal. De így van ez a Sára Sándor – Gaál István készítette *Cigányok* dokumentumfilm forgatási helyszíneivel is. A változást követő időszakot (alig pár évről beszélhetünk) illusztráló képek egy része felismerhetően (de nem feltüntetetten) az MTI fotósai készítették. (Amikor 1993-ban a Néprajzi Múzeumban a „Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből” című kiállítást készítettük, akkor az MTI archívumában több Faludi által is közölt felvételtre akadtunk.) A párthatározatot követő évtizedek propagandafoái azt mutatják be, hogy (elsősorban a párt jóvoltából és segítségével) megváltozik a cigányság élete, a gyerekek boldogan járnak iskolába, a felnőttek munkájuk nyomán új otthonokat emelnek, konszolidált családi életet teremtenek, a tanácsok pedig megszüntetik a régi szegénytelepeket, és elhozzák a kultúrát a cigányok közé.

Faludi tehát nemcsak a témákat, hanem a helyeket is tematizálta, hiszen az ezután következő szociográfiák sokban követik ezeket a témákat és az itt megismert helyszíneket. Így egyes települések állandó, legalábbis gyakori szereplőkké lesznek, mint például, Alsószentmárton és Kiskunmajsa, ahol az időben következő szociográfiának, Tamás Ervin – Révész Tamás könyvének is egy-egy vaskos fejezete szól.

Az 1977-ben 11 ezer példányban megjelent *Búcsú a cigányteleptől* kötet szövegeit Tamás Ervin, fényképfelvételeit Révész Tamás készítette. A könyv fejezetei: Kalauz, A telep (Kiskunmajsa – az élehetetlen élet), Búcsú a teleptől (Karcag), Az esküvő (Hosszúpályi), „Elzavartuk őket...” (Alsószentmárton), Út a munkához (Pomáz), A munka (Mátészalka), A munkásszállás (Budapest), Az iskola (Csapi), Párbeszéd – utószó helyett.

De nemcsak helyszínek egyeznek, hanem a telep-munka-iskola hármasának apró elemei is. Így például a szegkovácsok témája Bartostól, az újpesti szegkovácsoktól kezdve ível Faludi rákospalotai szorgos munkásain át a pomázi szövetkezetig. A szövegben, részben az egyes interjúkban már hivatkozás történik Marosánné Ladvenicza Ilonára, aki munkatársa volt korábban László Máriának, Vekerdi József, Daróczi József, akit pedig már Schiffer Pál *Cséplő Gyuri* című filmjéből ismerhettek. Schiffer Pál e dokumentarista játékfilmjét a munka (*Fekete vonat*), a telep (*Faluszéli házak*) és az iskola (*Mit csinálnak a cigánygyerekek*) igencsak mélyre hatoló témafeldolgozásai szintézisének tekinthetjük. Valóban kritikus és tényfeltáró szociográfiai filmek. De a kötet már hozzájárul a későbbi cigány szereplők helyzetbe hozásához, „tematizálásához” is.

A *Búcsú a cigányteleptől* kötet kizárólag az író és fotóművész saját anyagát tartalmazza. A szöveg és kép egyenlő súllyal szerepel, ám nem minden kép az írás helyszínét idézi, hanem egyes esetekben csak témáját erősíti. Példaként említem a salgótarjáni Pécskő-domb cigánytelepének bontásáról készített felvételeket (ahol egyik képen többek között ágyában fekvő Balázs János festőt és író-t láthatjuk, amint éppen feje felől bontják a házát), melyről azonban a szöveg nem szól. Másfél évtizeddel vagyunk a pártatározat után. Révész Tamásnak nem kellett a két évtizeddel azelőtti archív felvételek között (mondjuk László Mária hagyatékában) kutatnia, hogy a kitasztatottság, a szegénység, netán a nyomor képeit megtalálja, mert láthatta azt jó néhány helyen és helyszínen. Láta és meg is örökölte. De az MTI hurraóptimizmust dicsőítő képei közül sem válogatott, maga készítette a reménységre okot adó, de visszafogott felvételeket, így a legteljesebb sorozatnak tartható alsószentmártoni képeket. Abból következően, hogy szöveg és kép szerves egységbe kerül, a fotók a konkrét és valóságos, az egyedi és a történeti kontextusába helyeződnek. A képek többek és kevesebbek is, mint metaforák. Egyetlen kép sem akarja magába sűríteni az ilyenek voltak, vagy az ilyenek lettek a cigányok gondolatot, hanem mint egy képregényt olvasva van eleje és van vége a történetnek (a magyarországi cigányok néhány évtizedes igencsak differenciált történetének). A fotók azonban jelen idejűek, s köztük vannak – ha a könyv első fejezetében is kaptak helyet – a szegénységet, társadalmi elmaradottságot ábrázoló képek, valamint köztük vannak a reményteli változást, a társadalmi egyenlőség bekövetkeztét idéző képek. A kép nem propagandaeszköz Révész kezében, nem is hurraóptimista ő, s nem is a politikai hatalom legitimitását félti, hanem valóban azokkal érez együtt, akiket lefényképez, s az ő emberi boldogulásukért izgul, mintegy jobb jövőt akarva várásolni. Csak úgy érthetjük igazán képeit, ha egymás mellett látjuk a földkunyhó előtt hóbán táncoló kislányokat és a munkából hazatérő, a vonatban fáradtan alvó férfi fotóját.

Lényegében ezzel egy időben, 1976-ban jelent meg Csalog Zsoltnak a *Kilenc cigány* című műve, a Kozmosz-könyvek kiadásában, 14 800 példányban. (Tehát ekkor volt még a szociográfiának „vevőközönsége”.) (És bocsánat, ha Csalogról hosszabban fogok beszélni, most tartottunk róla egy kisebb konferenciát a Néprajzi Múzeumban.) Csalog régészként és etnográfusként kezdte pályafutását, s amikor Kemény István 1970 karácsonya táján kopogott ajtaján, azt a kutatót ismerhette, aki addigi munkái során érdeklődött a cigányok iránt, akár mint ásató régész, akár mint a kosárfonás technikáit kutató etnográfus. Kemény munkatársakat keresett kutatásához. És Csalog elállt, s ez a 1971-es reprezentatív cigány kutatás változ-

tatta meg alapjaiban életét. Túl azon, hogy barátokra talált, elköteleződött a mozgalomban, szociológus és szociográfus író is lett. A kutatásban Szolnok megye felelőse volt, kérdőívezett, interjúzott, majd a *Beszámoló* című kötetben meg is írta a Szolnok megyei jelentést. A kutatás során felvett mélyinterjúi adták azután a *Kilenc cigány* kötet alapját. A *cigányvizsgálat* tíz évvel követte a cigánykérdés politikai megítélését alapvetően meghatározó 1961-es párthatározatot. A vizsgálat mozgástere eleve szűk volt, ráadásul Kemény István 1970-ben, a Magyar Tudományos Akadémia épületében szűk szakmai közönség előtt tartott előadást a *szegénységről*, az akkori hivatalos megközelítésekkel szembehelyezkedve.

A *Kilenc cigány* utószava már a szociográfiai szerkesztés módszertani problémáját veti fel. Csalog „Kálmánnal” polemizál. Az a fikció, hogy a kéziratot elküldte egy fiatal műszaki értelmiségi cigány barátjának (oláh cigány identitású elkötelezett embernek), aki kérdéseket és néhol fenntartásokat fogalmaz meg. Ezt mi nem olvassuk, csak a csalogi válaszból rekonstruáljuk a védelem alapjául szolgáló programpontokat. Lehet-e kilenc cigány emberrel készített interjúval bemutatni a cigányság sokszínűségét, a különböző életstratégiákat és eltérő életutakat?

„Tudom, hogy lehetetlenre vállalkoztam, amikor kilenc cigányt – minden harminckétezrediknél is kevesebbet! – vezettem be a reflektor fénykörébe, hogy velük a cigányokat mutassam be. Másképp fogalmazva: ez a könyv vékony, sovány. Igazad van, ha úgy látod: nem remélhető, hogy ilyen kevés betűvel minden fontosat elmondhatok a cigányokról. De hogy a lehetőségek határáig mégis megtegyem ami tehető, igyekeztem olyan embereket választani, akik minél népesebb, jellemzőbb típusokat képviselnek és minél gazdagabb, kifejezőbb dokumentumot nyújtanak a cigányok világának egy-egy szeletéről. Te is tudod, mennyit forgolódtam már cigányok között, hogy több százal beszélgettem már, hogy hatvannál több cigány szája elé tartottam már a magnó mikrofonját – hogy tehát van választékom a választáshoz, s ha tudtam is, hogy teljességre nem törhetek ebben a könyvben, igyekeztem a kevéssel is minél többet nyújtani” (Csalog 1976: 226).

De Kálmán kifogásolja azt is, hogy miért kellett egy „bűnözőt” is bemutatnia, hiszen ezzel erősítheti a cigányokkal szembeni sztereotípiákat, és fokozhatja az előítéleteket. Csalog felteszi a kérdést: „...*cigányok közt több-e a bűnöző, mint nem-cigányok közt, arról a statisztikák nem tudósítanak*”. S menten válaszol is:

„Sejtem mégis, hogy több lehet, mert így logikus: a nehéz szociális körülmények, a kenyértelen telepi élet és a kitaszítottság elég természetes következménye ez is. De éppen ezért fontos felismerni és végiggondolni, hogy nem a cigány »vére« viszi a bűnözésbe a cigányt, és hogy ez az út is csak egy út, általában semmiképp nem jellemzi a cigányokat” (Csalog 1976: 226).

Csalog számára sokkal aggasztóbb, hogy

„...a téglaházban lakó cigány már elkülöníti magát a putrilakótól, a magyar cigány siet megmagyarázni, hogy ő nem olyan vadember, mint az árokparton dinnyét evő, döggödörben guberáló, hamiskártyás oláh cigány, hogy teknővájó román cigánnyal ő soha szóba nem áll – és így tovább. Magyarázható jelenség ez, hiszen talán mindenfajta emelkedés természetes velejárója, hogy minden fél lépés után elhatároljuk magunkat lefelé. Elég természetes viselkedés ez, de semmiképp nem rokonszenves. Fájdalmas torzulás a szolidaritás feladása, amely kiúttalan, kettéhasadt tudatállapotba vezet – s amellettszámottevően akadályozza is az alul rekedtek előrejutását, hiszen hathatósan terjeszti a legigaztalanabb, elítélő véleményeket róluk” (Csalog 1976: 228).

De szó kerül arról is, hogy miért nem mutat be Csalog értelmiségi cigány embereket, mondjuk népükért tenni akaró és tenni tudó tanítókat, zenészeket, vagy miért nem jelennek meg a sikeres és esetleg gazdag oláh cigány kereskedők. Az író sorra megválaszolja ezeket a (jobbára maga számára feltett) kérdéseket, s ha kapunk is elfogadható válaszokat, leginkább arra gyanakszunk, hogy a mintában nemigen voltak ilyen interjúalanyok. A problémia talán legsúlyosabb pontja a cigány identitás és a roma mozgalom kérdése. (*„Arról a mozgalomról beszélek, amely cigány zászlót és himnuszt szerkeszt, és amely csakis cigányban és nem-cigányban gondolkodik, eléggé hasonlóan a cigányirtó fajvédőkhöz.”*) A könyv megjelenésének idején kezd kibontakozni a magyarországi cigány értelmiségi mozgalom, az 1970-es évek legelején jelentkezik Bari Károly, Lakatos Menyhért, ekkor találunk rá a festő Balázs Jánosra, s ekkor hallatja szavát Péli Tamás és Choli Daróczi József is. 1971-ben Lakatos Menyhért ott ül az első Cigány Világkongresszuson, amikor a cigányok közös népelnevezését, zászlaját, himnuszt megalkotják, illetve elfogadják.

Csalog számára a közös eredet fikció, az általa ismert és megszólaltatott emberek nem a „misztikus azonosság közösségében” gondolkodnak, hanem a cigány bélyeget szeretnék lemosni, letörölni magukról, legfeljebb

ez a stigma (az azonosság és minden cigányra jellemző negatív megítélés) és velük szemben az „idegenség” érzése az, amely őket összeköti. Csalog tehát nem cigány nemzeti kultúrát épít, hanem a cigányokat szeretné megszabadítani a rájuk sültött bélyegtől.

„Ha össze lehet foglalni egy könyv mondandóját egyetlen mondatban, így foglalom össze: a cigányok sokfélék. Leírtam őket ilyennek, és ellenkezőleg, olyannak is, mindenféleképpen, hogy rámutassak erre a fontos tényre: sokfélék. Hogy ellene dolgozzak mindenfajta hamisító általánosításnak, hogy megérttessem: egyenként lehet csak minősíteni őket, a tisztákat tisztáknak, a lustákat lustáknak, az éheseket éheseknek, a bűnözőket bűnözőknek, a szépeket szépeknek – mert emberek lévén, joguk van végre levetni a C betűt és minden egyéb rájuk ütött általános értelmű bélyeg” (Csalog 1976: 240).

Csalog 1976-ban már író, s nem szociológus, nem is etnográfus, bár ezen tudását és műveltségét továbbra sem feledí, legfeljebb kevésbé gyakorolja, s csak áttételesen jelenik meg interjúkon alapuló szépirodalmi műveiben. Nem ejtek szót paraszt, munkás, 56-os tárgyú szociográfiáiról, de szólok még más cigány ember sorsát feldolgozó művéről. 1987-ben az *Újhold Évkönyvben*, majd 1988-ban önálló kötetben jelent meg a *Cigányon nem fog az átok* Julis néni elbeszélését tartalmazó kisregénye. Soltész Márton disszertációjában részletesen foglalkozik többek között ennek a műnek nyelvezetével is, idézve a korabeli polémiákat is (Soltész 2015), így ezek ismertetéséről lemondok, már csak azért is, mert ezzel az irodalmi elemzés sűrűjébe tévednék.

Azt mindenesetre fontosnak tartom megjegyezni, hogy Csalognak Julis nénit nem sikerült a *Parasztregény* Eszter néniének elbeszélői magaslataiba emelnie, noha a párhuzamosság mindkét asszony epikus tehetsége folytán adott volt. Amíg a Mohács Bálintnével folyó munka pontosan dokumentált volt, addig a karcagi cigány asszonnyal készített interjút/magnófelvételt homály fedí. A megjelenés az Egyesült Államokban töltött esztendőkre esik, s talán ezért is, de a kötetnek nincsen bevezetője, utószava, így csak feltételezhetjük, hogy az ismerkedés és találkozás a Kemény-kutatás kapcsán jött létre. Az elbeszélésfolyam vagy kisregény már-már az enciklopédikus szerkesztés érzését kelti: van benne minden, eredetmonda, mese, élettörténet, filozofikus bölcsekedés. Az élettörténet lineáris, s ebbe szövődnek bele talán szervesen a folklórszövegek. Míg a *Kilenc cigány* a kilenc interjúból szerkesztett élettörténettel próbálta modellálni a cigányok sokszínűségét, addig Julis néni elbeszélése, saját, férje, leánya története, és mások töredék-

történetének felvillantása teremti meg a sokszínűséget. Van itt tippanszedés, meszelő készítés és eladás, iskolázatlanság ellenére is tehetség és szorgalom, példamutatás, párttagság és nőmozgalom, tanult gyermek és kórházi karrier, városba költözés és vissza a szülőföldre, az egyszerű ember egzotizálása.

Ha „Kálmán” megszólalhatott volna, minden bizonnyal Julis néni egyes „egyenes”, „cigányos” megjegyzéseit kifogásolja, mint például: „Mondtam én annak fűt, fát, mindent, jaj de káromkodtam rá! Utóvígre ászt felrántottam a ruhámat, megmutattam neki a seggemet. Megugattam a picsámmal!” Ami Csalognál nem szégyellt és természetes stilisztikai fordulat, az őszinteség és egyenesség kifejeződése, az „Kálmánnál” és a kor kritikusaival skandalum, azonos a cigányok bűnözőként való ábrázolásával, a többség a cigányokra érvényes megbélyegzésének újabb lehetőségével. Csalog interjúi nem folklór szöveglejegyzések, nem is antropológiai és szociológiai narratív vagy mélyinterjúk, hanem magnós beszélgetéseken alapuló irodalmi szövegfolyamok.

Csalog írói módszerének lényegéről mindig is szűkszavúan nyilatkozott, egy későbbi munkájához írt megjegyzéséből idézek: „Az író, amikor ír, általában fantáziájára hagyatkozik, vagy személyes emlékezetének törmelékéből építkezik. Nekem gyenge az emlékezetem, és a képzelőerőmet se tartom sokra: szívesebben dolgozom élő modellről. »Dokumentumot« írok, létező, egyedi alakok portréit rajzolgom.”¹ Halála előtt nem sokkal a *Kritikában* előbb Kocsis Aranka története jelent meg, majd négy folytatásban *Én győzni akarok* címmel Orsós György beás cigány identitású filozófus hallgatóval készített interjúja. A társadalmi aktivitását ismét fontosnak tartotta kifejezni:

„Hogy én miért próbálom továbbadni Etelka [és természetesen Orsós Gyuri] történetét, azt már jobban tudom: szeretném áttörni a hideg falat, amely egyre keményebben kizárja polgári mindennapjainkból őket, közös életünk egyre nagyobb számban körülöttünk vegetáló kárvallottjait. Hogy kegyetlen sorsuk mennyire »önhibáikban« gyökeredzik és mennyire a mi, a többiek, a sikeres túlélők szegyenletes

¹ A *Csendet akarok* kötet egyik szereplője Etelka, akinek történetét Fullajtár Andrea a Katona József Színházban monodrámá formájában adta elő. „Ez a nőalak, Etelka, aki itt megszólal, ha jól végeztem magam vállalta dolgomat, élethűen és egészen olyan, mint az a valóságosan köztünk élő budapesti hajléktalan asszony, akivel találkoztam, aki mesélt nekem, beavatott élete drámájába: ezt az igazi »mesét« ketten írtuk. Hogy ő, Etelka miért nyílt meg előttem, csak találgatni tudom. Nyilván örjítő magányából akart szabadulni így, hogy élém teregette zsákutcába futott életét.”

bűneinek eredménye, az talán a kisebbik kérdés. Ennél fontosabb és sürgetőbb feladat, hogy felmutassuk fájó sebeiket és segítséget toborozzunk számukra. Mert ép önmagunkat is csak így becsülhetjük”

(<http://katonajozsefszinhas.hu/eloadasok/repertoar?id=41480>).

Itt már a cigány „téma” feloldódik, pontosabban magasabb értelmezési keretbe kerül, mindazok számíthatnak törődésünkre és szolidaritásunkra, akik kirekedtek a „polgári mindennapok” megbízható és védelmező világából, s kötelességünk azért is segítenünk, hogy megőrizzük önbecsülésünket.

„Csalog Zsolt egymaga egy szociológiai kutató-intézet” – írta Vági Gábor az 1989-ben megjelent az *Egy téglát én is letettem* kötet ismertetésében. A szociológus Vági Gábor igazán felmagasztalta kortársát, amikor írói tevékenységét a szociológia magaslataiban értékelte, túllépve immár a konkrét kötet keretein. „Csalog Zsolt nem riporttémákat, azaz jelen idejű drámai helyzeteket keres vagy talál, hanem embereket, egyedi sorsokat, élettörténeteket. Az írói szerkesztés révén az egyéni történetek kiegészítik és megerősítik egymást; elolvassván őket pedig nemcsak egy-egy arcot látunk (...) hanem típusokat, társadalomtörténeti jelenségek, események árnyalt és pontos rajzát. Magyarázatot és elemzést. Ha csak portrékat kapnánk, kissé zavartan annyit nyugtázhatnánk, hogy a körülöttünk élők, azaz a kortársaink bizony nagyon sokfélék (többfélék, mint amit nekünk magunknak tapasztalni módunkban áll), az életük hányatott, kanyargós és érdekes (szinte mindenkié »egy kész regény«), s legfeljebb megtanulnánk becsülni a környező, gyakran ellenséges vagy ostoba emberi világ titkos gazdagságát. Irodalmi hatásnak ez sem kevés, de Csalog Zsolt tanúskodása többet, mást is mond: legalább annyira szociológiai, mint irodalmi érvényű. Az emberi sorsok egyéni gazdagságán túl ezek kapcsolódásait, viszonyait is fölfedi” (Vági 1990: 815).

Diósi Ágnesnek is több cigányokról szóló kötetet köszönhetünk. 1981-ben jelent *Hetedíziglen* című interjúkötete, ami a fiatalokúak börtönében fogva tartott fiatalokról szól. A *Cigányok* című, 1988-ban megjelent kötet az első és sokáig az egyetlen mű, amely az 1970-ben induló Új Magyarország felfedezése sorozatnak felvállaltan cigány témájú kötet. (Majd 2007 után jelenik meg néhány kötet, amikor az Osiris Kiadó lesz a sorozat gazdája.) Diósi Ágnes a szociális munka területéről érkezik, eredetileg tanítói végzettséget szerzett, de részt vett szociológiai kutatásokban is. Könyve bevezetőjében elmeséli, hogy eredetileg Lakatos Menyhértet kérték fel a sorozatban egy cigányokról szóló szociográfia megírására, aki azonban nem

fogadta el a felkérést. Így kapott lehetőséget Diósi Ági, aki azonban fontosnak tartotta, hogy találkozhasson a tekintélyes íróval, ekkor a Hazafias Népfront által alakított Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének vezetőjével. A találkozó előtt két írását küldte el az írónak, s ezt követően látogatta meg otthonában. Lakatos Menyhért

„azzal kezdte, hogy az interjúzás most divat. Azt hiszik a szociológusok, hogy ha odatartják a mikrofont Kolompár Jósának, és az belemond valamit, akkor megragadták a valóságot. Meg se fordul a fejükben, hogy Kolompár Jóska nem az igazat mondja. Ő például biztos benne, hogy ez a Krausz Jóska is, akinek a szövegét közlöm, nagyon sokszor elmondta ezt a történetet, és jócskán kiszínezte, én viszont úgy idézem, mint társadalmi valóságot. A magyarok pedig semmi mást nem fognak megérteni belőle, csak azt, hogy lám, ilyenek a cigányok. Ilyen agresz-szívek” (Diósi 1988: 9–10).

„Órákon keresztül beszélgettünk, de mindvégig úgy éreztem, nem feltételezi rólam, hogy értem, miről van szó. A végén megkérdeztem: miért nem vállalta el ő annak idején ennek a könyvnek a megírását. Elmondta, hogy a szociográfiát nem tekinti műfajának és feladatának. S megnyugtatót, ne zavartassam magam az ő fenntartásaitól, csak tegyem a dolgom legjobb tudásom és lelkiismeretem szerint. Hagyjam a csudába a magnót, nem használták azt a szociográfia klasszikusai sem, csak figyeljek, és szűrjem át magamon, amit megfigyelek, akkor lesz igaz, amit írok. Ne siessek az írással, lehet, hogy két év múlva egészen másképp fogom látni azt, amit ma sietve leírnék. És ne törődjek vele, akármit mondanak majd a cigányok. Csinálták volna meg maguk, önmagát is beleértve” (Diósi 1988: 10).

És az egykori, most is érezhetően nyomasztó helyzetet fel kell oldani, s próbálta ezt tenni Diósi, amiként a bevezetőben így írt erről:

„Arra törekedtem, hogy konkrét legyek: ne általánosságban beszéljek a telepfelszámolásról, munkakörülményekről, oktatási helyzetről és egyéb sarkalatos kérdésekről, hanem pontosan mondjam meg, hogy hol mi a helyzet, és ezt hogyan éli meg X. cigány és Y. magyar ember. A néprajzi anyag közlésénél is óvakodtam attól, hogy gyűjtéseimet, megfigyeléseimet »a cigányoknak« tulajdonítsam általában; megjelöltem, mit kitől és hol hallottam. Név szerint szólaltatom meg a

muzsikus cigányokat is. Minden témában körképet igyekszem adni – amennyire ez egy ember képességeitől és lehetőségeitől telik –, hogy világossá váljék a cigányok sokfélesége. Amit közlök, az – legjobb tudásom és lelkiismeretem szerint – jellemző” (Diósi 1988: 21).

Ezek a gondolatok egyszerre szóltak Lakatos Menyhértnek, az olvasóknak és nem utolsósorban önmagának.

És milyenre sikeredett a *Cigányút*? Enciklopédikusra, vágthatnám rá rögtön! De nézzük előbb a tartalomjegyzék fejezetcímeit: Bevezető; Kultúra és mentalitás cigány közösségekben; „Szeret az istenem”; Cigány zenészek? Zenész cigányok?; Vándormunkások–Vendégmunkások; Ahol az utak véget érnek (Kiskundorozsma, Nyírvasvári, Kerepestarcsa); Cigány iskola (Kiskundorozsma, Hajdúhadház, Ráckeve-Pokolhegy, Pálmajor, Sárkeresztúr, Köröm, Hodász Rézműves Mihályné portréjával); Szociálpolitikánk ágbugai (Pásztó, Verseg, Vörös Bori gondozó portréja, Rákospalota); Intézet, börtön; „Akkor is hazámnak mondalak...”; Források.

Miért is mondtam, hogy enciklopédikusra? Mert akiről csak tudhatni az 1980-as évek közepén a cigány/roma mozgalomban, azt Diósi bemutatja, megkérdezi, ír róla. A korszak cigányokról szóló leírásait, legfontosabb elméleteit, tanulmányait ismeri és ismerteti, legalábbis hivatkozik rájuk. De nem csak a cigányokkal szolidáris értelmiségieket idézi, hanem a már kiteljesedő roma értelmiségi mozgalom kánonját is megtanulta. Nézőpontja hol néprajzi és folklorisztikai, hol pedagógiai és szociálpolitikai vagy éppen nyelvészeti. Egyik helyen ismeretterjesztő, másikon tényfeltáró, vagy éppen a dokumentumok szövevényének kibogozásával eset-rekonstruáló. Emitt a magnós interjú szövegét szó szerint közli, amott az interjúból szerkeszt irodalmi szöveget.

Ami azonban határozottan új szemlélet a könyvében, az a cigány/roma kultúra etnikus, ha nem éppen nemzetiségi kultúraként való szemlélete és interpretációja. A cigány nyelv, a lovári dialektus és általában az oláh cigány kulturális identitás elismerése és az érdeklődés középpontba helyezése „mindeddig nemvoltként” értelmezhető. De a cigány közösségekben folyó hittérítés, a neoprotestáns kisegyházak munkájának bemutatása szintén újdonságként értelmezhető, miként a cigány zenészek/zenész cigányok fejezet is. (Ez utóbbi fejezet már egyértelmű hozzájárulás az eltérő értékrendet valló, különböző kulturális törekvéseket megtestesítő nyelvi és etikai csoportok megismertetésében.)

Közben persze szervesen beépül a könyv szövetébe a munka, telep, iskola hármasságának lassan három évtizedes paradigmája. A munka gazdaságtörténeti és népismereti elemzéssel ér fel, a telep helyzetjelentés, az

iskola rendszerkritika. De az a szociálpolitikai fejezet is, mint megint csak karakterisztikusan új motívum rendszerszintű elemzése. A dramaturgiailag utolsó fejezet (nem számítva a Forrásokban elbeszél „módszertani titkokat”), az „Akkor is hazámnak mondalak” rész annyira mai, pontosabban saját korát megelőző, hogy azt is feltételezhetjük, hogy az ezt követő diskurzust tematizálja. Persze, Kovács József Hontalan és Péli Tamás kettős aranypántjának születése (vagyis az egyik aranypánt magyarságom, másik cigányságom) nehezen rekonstruálható, de mert Diósi mindkettőjükkel szoros kapcsolatban állt, nem kizárt, hogy megértette az ő szavukat. De az sem kizárt, hogy az ő sorai hatottak barátaira:

„A kerepestarcjai cigány klub, Erzsike néni vezetésével, kirándulni ment az aggteleki cseppkőbarlangba. Ahogy leszálltak a vonatról, a buszmegállóban egy rendőr lépett oda a klubvezetőhöz: hova megy? A cseppkőbarlangba. Ennyi cigánnyal? Ennyivel. És nem fél? Mitől? Hát hogy berúgnak, randalírozni fognak, miegyéb. Nem fognak. No, azért ő a biztonság kedvéért iderendeli az erősítést.

A barlang bejáratánál a jegyváltásnál megint: ennyi cigánnyal akar lemenni a barlangba? Miért, mitől fél? hogy ellopják a cseppköveket? Na, jó...

Ahol kiszélesedik a barlang, zene szólal meg minden csoportnak. »Hazám hazám, te mindenem« – énekelt Simándi József és vele együtt a kerepestarcjai cigányok.

A csoport többi tagja döbbenten figyelte a spontán produkciót. Utána kérték őket: énekeljenek még valamit. A legidősebb asszony felállt egy kőre, és elkezdte azt az éneket, amit himnuszukként tartanak számon a cigányok:

Dyelem, dyelem lungone dromenca,
maladyelem baxtale romenca...”

(Diósi 1988: 341).

Diósi Ágnes kötetét Horváth Dávid fotói illusztrálják. És elgondolkozom: illusztrálják-e, avagy a fotókat a szövegtől függetlenül kell élvezzük/értelmezzük, hiszen a képivek ekkor még „nyomdai termékek”, s nem szükségszerűen a szöveget illusztrálják. Amúgy pedig nincs képaláírás: mikor, hol, kit látunk, mi történik a képen. De azt tudjuk, hogy az 1970-es évek végétől a szociofotók készítői közül is egyre többen hangoztatták, hogy a cigányok kultúrája nemcsak szegénységekultúra, hanem alapvetően egy olyan etnikus kultúra, mely identitását és társadalmi különállását kulturális és szimbolikus eszközökkel is kifejezi. Ezek a kulturológiai vagy ant-

ropológiai törekvések már valóban a romákról szóltak, azt próbálták meg feltárni és a fotográfia kifejezési eszközével világossá tenni, ami az egyes roma közösségek kulturális törekvéseinek lényege, vagyis úgy szóltak a romákról, úgy ábrázolták a romákat, ahogyan ők akarják saját magukat megmutatni, s ami számukra az életből a legfontosabb. Ez a törekvés alapvetően abban különbözik a hagyományos etnográfiai dokumentációtól, hogy egy-egy képbe sűrítve is képes elmondani egy-egy eseménynek a hangulatát, érzését, és ilyenformán az emberi élet értelméről vagy lényegéről beszél. Ilyennek látjuk Horváth Dávid képeit, aki önálló fotóesszéivel töltötte meg a *Cigányút* kötetet. Példának hozzuk a kötetből egy-egy lakodalmas fotóját, ahol a multság, a testvériség, a tisztelet megadása, a pillanat örömeivel való élni tudás, illetve a multságban való kimerülés fáradtsága sűrűsödik.

Ugrom egyet. Amikor riportról beszélek, akkor három olyan könyvet érdemes fölemlítenem, amelyek bizonyos értelemben a csalogi hagyományokat folytatják. Interjúkötetekről, riportok gyűjteményéről beszélek, melyekben jobbra ismert művészek (színészek, zenészek, írók, képzőművészek), közéleti személyiségek (jogvédők, médiamunkások) vagy kevésbé ismert értelmiségiek, alkalmazottak, vállalkozók, egyszerűbben „csak hét-

Fotó: Horváth Dávid

köznapi hősök” szerepelnek. Olyan emberek, akiket megismerve a cigányság egésze is jobban elfogadott és szerethető lehet.

Juhász Júlia *Találkoztam boldoguló cigányokkal* kötete 1999-ben jelent meg, benne tizenhat közéleti férfi és nő interjújával. (Egy viharos hölgy viharos története – Oláh Mara; A narancsszínű nap birodalma – Lakatos Menyhért; A Büszke – Daróczi Gusztávné; Csoli... költő vagy!!! – Choli Daróczi József; Elvegyülni – vagy kiválni – Mohácsi Viktória; Az ország egyetlen téeszelnöke – Farkas Tibor; Kislány, táncolj, kapsz kenyeret! – Raffael Jánosné; Száz szál cigány – de nem a nótát húzzák – Danyi Sándor; Mindent elővarázsolunk a kis kalapból – Déki Lakatos Sándor; Légy jó mindhalálig! – Mendi Róza; Valami rezegjen, valami lobbanjon, lángoljon – én azt szeretem – Vadászi Bálint; Köztük lenni – melegséget áraszt – Lakatos Szilvia; Mit ér az élet, ha nem fűszerezi az ember?! – Bangó Nándor; Egy ugrásnyira a világfelelősségtől – Lakatos Pál; Borzasztóan pajkos, játékos az élet – Péli Józsefné; Rendkívüli történet – Orsós Jakab.)

Az interjúk egy része a kérdés-felelet szó szerinti lejegyzés szabályát követi, másik részük szerkesztett, a kérdések, közbeszólások kimaradtak, így a monologizáló narratív interjút idézik.

Szále László *Kitörők. Interjú tizenöt cigány értelmiségivel* könyve 2009-es. A rövid előszót – *Vakmerő remények* – követik a konzekvensen kérdés-felelet formátumban közölt interjúk. A fejezetcímeket a megszólaltatottak neve adja, alcím minden esetben egy-egy az interjúból kiragadott metaforikus fél- vagy egész mondat. A megszólaltatottak: Szakcsi Lakatos Béla – „*A szegénységben és a származásban is van felhajtóerő*”; Rostás-Farkas György – „*Népek, kultúrák nem lehetnek alá- s fölrendelő viszonyban*”; Bada Márta – „*Szeretem a tengert festeni, bár még sosem láttam*”; Horváth M. Judit – „*A cigányok közt nem cigány, a nem romák közt roma vagyok*”; Rostás László – „*Együtt lenni velük bánatukban és örömeikben*”; Jóni Tibor – „*A katonai pálya a cigány fiataloknak hosszú távon kiszámítható jövőt jelent*”; Rostás Árpád – „*Régi magyar mesterek által készített tárgyakba új életet lehelni*”; Ignác József – „*A legnehezebb felrázni az embereket az apátiából, hogy van kiút*”; Jónás Judit – „*Úgy éreztem, hogy nekem cigány színházat kell csinálnom*”; Kállai Ernő – „*Távlati tervem a magyarországi romák társadalomtörténetének megírása*”; Oláh Kálmán – „*Újabb kompozícióim a valahol a klasszikus zene és dzsessz határán vannak*”; Pisont István – „*A futball még ma is nagy kitörési esélyt jelentenek a roma gyerekeknek*”; Daróczi Dávid – „*Azt akartam, saját magamért ítéljenek meg, nem pedig azért, ahonnan jövök*”; Palya Bea – „*A legszebb paragrafusoknál is jobban hiszek a személyes találkozásokban*”; Makula György – „*A cigány gyerek sorsa a pedagógus kezében van*”.

Kornis Péter – Závada Pál *Egy sor cigány. Huszonnégy mai magyar* kötete 2011-ben jelent meg. A könyv megjelenésének nem titkolt politikai üzenete volt. Erről így írt a kötet hátsó borítóján az interjúk készítője és az interjúszövegek szerkesztője, Závada Pál:

„Amikor roma honfitársaink portréit ezzel a címmel tárjuk közönségünk elé, azt mondjuk, tessék, ez a mi cigányaink listája és fényképsorozata, sorban arcról arcra, szeretnivaló büszkeségeink mindnyájan, mind ez a huszonnégy mai magyar. Mert ugyan ki vonhatná kétségbe a magyarságukat? De címválasztásunknak oka az a közös szegény is, amely elöntött bennünket korunk talán legszönyörűsége magyar rigmusa hallatán. Nemrégiben bukkant föl ez a népünk ajkán termett mondóka: »Egy sor akác, / egy sor fűz, / egy sor cigány, / egy sortűz.« Azt mondtuk, ha ilyen korban élünk, akkor legyen merszünk szembe-sülni ezekkel a sorokkal, és szegezzük velük szembe huszonnégy kortársunkat-honfitársunkat meg saját magunkat.”

Kik is az „egy sor cigány”? Farkas Tibor – agrármérnök; Rézműves Melinda – néprajzkutató; Dr. Szirtesi Zoltán – orvos; Karczagi Mária – szociális munkás; Szalai Antal – hegedűművész, primás; Tóth József – református lelkész; Varga Erika – ruhatervező, ötvös; Nagy János – polgármester; Orsós Zsuzsanna – biológus; Baranyi Béla – kőműves kisvállalkozó; Balogh Katesz – táncos; Orsós János – tanár, isklavezető; Mohácsi Erzsébet – jogvédő, pedagógus; Szajkó Gyula – hivatásos főhadnagy; Dinók Henrietta – jogkutató; Rostás Ottó – rendőr zászlós; Baranyi Mária – rádiós, dokumentumfilmes, tanár; Farkas Róbert – hegedűművész; Sohonyai Péter – zenekarszállító; Szalóki Ági – énekes; Jónás Tamás – író, költő; Danis Lídia – színművész; Oláh Kálmán – jazz-zongoraművész, zeneszerző; Bársony Kata – filmkészítő, szociológus.

A beszélgetések hol az interjúkészítő egyes szám harmadik személyű, hol az elbeszélő egyes szám első személyű megszólalását adják, mellőzve az író kérdéseit. Mindegyik rész a megszólalóról a Kornis Péter által készített portréval kezdődik. A képek, mintegy a „sorsok az arcok tükrében” filozófiai gondolatot testesítik meg. A szöveges részt a megszólaló családi fotóalbumából vett piciny képek illusztrálják. És e tekintetben egy eddig alig volt példát idézhetünk, a Roma Kultúra Virtuális Háza interaktív dvd-romot, melyben talán először láthatunk válogatást privát családi fotóalbumokból (Fátyol T. – Fleck G. – Kőszegi E. – Szuhay P. 2006).

Még egy könyvről, pontosabban annak fogadtatásáról és az annak nyomán kibontakozó új diskurzusról szeretnék néhány szót szólni. Romano

Rácz Sándor *Cigánysor* című, 2008-ban, a Magyarország felfedezése sorozatban, az Osiris Kiadó „korszakában” megjelent könyvéről van szó. 2009 februárjában Sólyom László egy interjút adott a *Népszabadságban*, amelyben revelatív erővel beszél erről a könyvről, hogy ő végre most már tudja, kik, mik a cigányok.

„A tényeket hiányolom a cigánysággal kapcsolatos diskurzusból és maguknak a cigányoknak a megismerését. Hiszen mit tud egy nem cigány a cigányokról? Mindenkinek a figyelmébe szeretném ajánlani például Romano Rácz Sándor *Cigány sor* című könyvét. A szerző úgy érzi, egész élete titkon erre a munkára készítette elő: nemcsak az életét írta meg, hanem terjedelmes, dőlt betűs részeket iktat közbe a cigányság életmódjáról, gondolkodásáról, szokásairól, társadalmuk szerveződéséről. S mit remél tőle? Hogy akik eddig kedvelték, de nemigen ismerték a cigányokat, talán megszeretik. S akik nagyon utálták őket, pontosabban fogják tudni, hogy kiket utálnak. Bár sok cigány iskolában voltam, s nemritkán találkozom cigány értelmiségiekkel, sőt sok kutatási és más jelentést kapok, e könyv alapján én is sok, eddig érthetetlen dolgot helyére tudtam tenni, s másként látom magát az együttélés feladatát. Olyan, mindenki számára érthető kis könyvről van szó, amely nagy szolgálatot tett az ügynek. Természetesen szükség volna arra, hogy a többségi társadalom legalább néhány alapvető tényt tudjon a cigány társadalom nyelvi, kulturális, gazdasági tagolódásáról, sokféleségéről. Tudás nélkül valóban sztereotípiák és előítéletek maradnak” (NOL.hu 2009. február 28.).

Valamivel később Gyurcsány Ferenc akkori miniszterelnök blogjában ugyancsak revelatív élményéről beszél a könyv kapcsán.² És akkor nem mondom, hogy Vona Gábor is hosszasan ír, és polemizál Romano Rácz

² Szathmáry Péter blogjában pár hónappal később, augusztus 9-én így ír: „Ezt a könyvet egymás után ajánlotta a *Népszabadság* kulturális rovatában Papp Sándor Zsigmond újságíró, interjúbán Sólyom László köztársasági elnök, és a blogjában Gyurcsány Ferenc (akkor még) miniszterelnök, és felkeltette a figyelmemet ez a sok magas szintű méltatás. A dicséret alapja mindhármuknál, hogy a könyvből megismerhetőek a cigány kultúra alapjai, és ha elolvassuk, egészen máshogy fogjuk majd látni a cigány embereket. De ez nem így van... a könyv rámutat egy-két sajátosságra, de semmit sem magyaráz meg, és semmiféle segítséget nem ad sem magánéleti, sem társadalmi szinten ahhoz, hogy mit lehetne a cigány emberekkel kezdeni. Például hogy milyen munkát lehetne adni nekik: a munkához való hozzáállásuk más, mint a többségé, mert nagyobb a vonatkozó »szabadság-igényük«. És akkor? Vagy hogy hogyan lehetne sikeresen oktatni őket. A közösségi létforma megisme-

Sándorral. De ami igazándiból a probléma, az az, hogy 2009 októberében a HVG.hu-n elkezdődik egy vita, aminek első, felkért vitaindító szövegét Romano Rác Sándor írja. A *Cigánysor, cigány sors* cikknek az alapgondolata a kívülállás kultúrája.

„Igen nagy tájékozatlanság uralkodik a magyar társadalomban (de persze más európai társadalmakban is) a cigányságról, vagy ha úgy jobban tetszik, romaságról. Ez ugyanis nem csak eltérő etnikum, hanem egy hosszú évszázadok vándorlása során kialakult sajátos, külön civilizáció, a kívülállás kultúrája. Amely – rendkívül ökonomikus életvitel mellett – a többségi társadalmak tagjai számára el sem képzelhető, alacsony igényszintű életfeltételeket nyújtott, ám azt mindig a szegénység szolidaritásának biztonságával. Ebből következően, célszerű rögzíteni egy alapelvet: valóban »higgadt párbeszéd« kellene. Csakhogy már az alapelv meghatározásánál adódik egy súlyos, máig megoldatlan probléma: a cigány emberek jelentős része, az erőteljes stigmatizáció nyomását érzékelve, attól minden igyekezetével szabadulni akarván, az ellenoldal pozíciójából szemléli önmagát, közösségét, kultúráját s innen, ebből a hamis pozícióból fogalmazza meg szükségképpen hamis vélekedéseit, értéktételeit, hozza meg döntéseit.”

Romano Rác Sándor könyve egyszerre önéletírás, és időnként kurzívval szedve bizonyos elmélkedések tárháza, általában a cigány kultúráról, a cigány kultúra másságáról. És ebben van egy hosszú fejtegetés, a kívülállás kultúrája.

„Létezik egy figyelemreméltó, de kevesek által ismert elképzelés a roma kultúra eredetéről. Ez a komplex eredetelmélet, amely azt jelenti, hogy a világ több pontján jelentek meg ilyen típusú közösségek, oly módon, hogy a társadalmak kirekesztettjei egy saját kultúra megteremtése révén menekültek a permanens Párialétből. Teremtettek maguknak egy olyan kultúrát, egy olyan világképet, amelyben fabatkát sem érnek Nietz-

réséből biztosan következne néhány jó módszer, de a könyv nem módszertani útmutató, hanem önéletrajz, módszerekről nem szól, úgyhogy egyszerűen érthetetlen, miért hirdette ki Sólyom és Gyurcsány is, hogy a cigányok megismerését a könyv elolvasásával ki lehet pipálni.

Ráadásul a könyvnek is csak az elejében vannak ilyen életmód-bemutatások, a második rész a szerző sikertelen politikai és szakmai pályafutását írja le. Mert az általa »képviseelt« cigányokat mindig elutasítják, átverik, kihasználják – fel sem merül, hogy a szerző saját magában is keresse a hibát a kudarcaiért.”

sche tézisei a hatalomról, a hatalom akarásáról. Természetesen miként a helyhez kötő eredetelméletek, ez sem bizonyított, de ha számba vesszük kultúránk máig feltárt ismérveit, jellemzőit, kiderül, hogy a kontinuitás ebben az esetben nem zárható ki. Megszületett a kirekesztettség, a kívülállás kultúrája. Szakértőink gondolkodásának merevségéről árulkodik, hogy nem tudnak elszakadni a fix helyhez kötött őshaza, ősnyelv képzetétől. Az egyetlen dolog, amit mindenki biztosan »tud« rólunk, hogy a cigányok őshazája India.” (Cigánysor, 45).

„Évek óta töröm azon a fejem, hogy vajon miért különbözik olyan elementárisan a cigány lét minden más kisebbségi létől. Mivel a rasszjegyek, a többségtől eltérő élelvtel és mentalitás nem kizárólagosan cigány sajátosság, egy darabig arra hajlottam, hogy a különbség az anyaország hiányával magyarázható. Ám ez a – kétségkívül ritka – jellemző valahogy nem bizonyult elégségesnek egy olyan fajta kirekesztettség magyarázatául, amely a macska-egér harcot is kizárja: más – rasszjegyeket is viselő – kisebbségeket időnként üldöznek, sőt tűzzel-vassal irtanak, majd jön a nagy szánom-bánom, a kárpótlás, míg csak az »össznép« meg nem csömörlik a bűnbánattól, s akkor kezdődik minden előről. A cigányokat viszont üldözik, azután megint üldözik, és az üldöztetés viharát nem szakítgatják meg napfényes időszakok. Ilyen masszív és permanens kirekesztettséget nem idézhetnek elő »rossz emberek«, még rossz emberek tömege sem. Mindinkább úgy éreztem, hogy kívülállásunk oka magában a kultúránkban keresendő. Az intoleránsak, a másságot nehezen tűrők csak reagálnak erre a tüntető kívülállásra, méghozzá a másság fokával arányosan, vagy is igen hevesen” (Cigánysor, 101–102).

A romák kultúrája a kívülállás kultúrája? Romano Rácz Sándor használta először 2008-ban *Cigánysor* című szociográfiájában, majd bő egy esztendővel később, a hvg.hu vitaindító cikkében a kívülállás kultúrája kifejezést. A könyv eredeti gondolatsora gyakorlatilag reflektálatlan marad, míg a vitaindító cikkben bedobott kategóriára többen lecsaptak, s érvelésük hivatkozási alapiául használták. A kívülállást oknak és nem következménynek tekintve sikerült újabb érvet találni a cigányság megbélyegzésére. A hozzászólók jelentős része egyszerre bírálta a cigányokat – mondván: nem akarnak integrálódni – s bírálta a cigányokat védő/mentegető értelmiséget, és eközben kijelölte a „közepet”, vagyis azt a tudományos mezőt, amelyben ők képviselik a helyes álláspontot. Ez a közép egyszerre húzott határvonalat maga és a szélsőjobboldali cigányozó, rasszista csoportok és törekvések

közé, s az azt megelőző évtizedek szociológusai, antropológus-interpretálói és jogvédői, vagyis a baloldal közé. Valójában azonban sokkal inkább a kirekesztettségéről (a kirekesztettség kultúrájáról?) kellene beszélnünk, s nem a cigányokban keresni a felelősöket azért, mert többségük szegénységben és marginalitásban él. A hivatalos álláspont és filozófia szerint a cigányok maguk tehetnek sorsukról, s csak azokon kell segíteni, akik maguk is szertnének felzárkózni, s nem mindenáron felzárkóztatnunk; mert az integráció erőltetett dolog, és a közmunkában való részvétel hozza majd vissza a munka becsületét, mert a közmunkaprogram célja a munkához való hozzáállás és azon keresztül az életmód megváltoztatása.

Szegény Romano Rácz Sándor akarata ellenére egy olyan érveléshez nyújtott legitimációs alapot, melyet talán sohasem gondolt. Helyesebb tehát kirekesztettségéről s nem kívülről beszélnünk.

MELLÉKLET

Miközben a zsurnaliszták leegyszerűsítik a megszerezhető „cigányképet”, az antropológusok egyre másra jelentetik meg az egyes és konkrét cigány/roma csoportról vagy közösségről, rokonsági köréről megfigyeléseik, terepmunkájuk tapasztalatait és tanulságait.

A cigány közösségek antropológiai kutatása

A magyarországi cigány csoportok kulturális rendszerének legpontosabb leírását és elemzését talán a társadalomantropológiai szemléletű művekben találjuk. E megközelítésben a kutatók a roma csoportok kultúráját olyan létező kultúraként vizsgálják, amelynek elsődleges funkciója a közösség és az élet megszervezése, a társadalmi csoport életben tartása, a megélhetés biztosítása. Ez a kultúra nem írható le önmagában, hanem csak a többségi társadalomhoz való viszonyában. Az antropológiai módszer egyik lényeges eleme a hosszú ideig tartó terepmunka, a részt vevő megfigyelés, az intenzív megfigyelés: az emberek közötti interakciók, az egyének mindennapi életszervezésének és életvezetésének, a kiscsoportos együttműködéseknek, a különféle nagyobb kollektív eseményeknek, a rendkívüli helyzetekben való viselkedéseknek megfigyelése és lehetőség szerinti rögzítése. A nyelvi megnyilatkozások rögzítése – akár előttünk zajló beszélgetésekről, akár velünk való társalkodásról, beszélgetésről, netán narratív élettörténeti interjúról van szó – elengedhetetlen fontosságú. E beszélgetéseket, ha lehet, hangfelvételen rögzítjük, ha nem, mindenképpen a terepnaplóba

írjuk, miként naponta vezetjük megfigyeléseinket is. Gyakran élnek a kutatók a fókuszcsoportos interjúk módszerével, mentális térkép készítésével, hogy az egyének és közösségek térhez való kötődését, térhasználatát, netán bizonyos terektől való tiltását leírassák. Mindezekről részletesen a Kovács Éva szerkesztette *Közösségtanulmányok. Módszertani jegyzet* című – ám a jegyzet méreteit jóval meghaladó – kötetből olvashatunk (2007). (A *Beszélő* folyóirat éveken keresztül Roma dosszié címmel rovatot vezetett. Ebben számtalan antropológus és szociológus kutató kapott megszólalási lehetőséget.)

A magyarországi cigánykutatások antropológiai szemléletű kutatói közül legjelentősebb az angol Michael Stewart munkássága. Stewart magyarországi romák körében az 1980-as években végzett antropológiai terepmunkája és ennek publikációi egyértelműen ellentétesek lévén a néprajzi szemléletmóddal, új korszakot és új felismeréseket hoztak a cigányokról szóló ismereteinkbe. Választása tudatosan egy „harangosi” (Gyöngyös) oláh cigány csoportra esett, mert abból a feltételezésből indult ki, hogy kulturális rendszerükben jóval több független elemet őriztek meg, ha úgy tetszik, jobban törekedtek a hagyományos értékek és életmód megőrzésére. Az oláh cigányok leírását egyszerre mérte a parasztokhoz és más cigány csoportokhoz. Sikerült rávilágítania arra is, amit a többség közvélekedése előszeretettel egybemosott és értetlenül elítélt. Stewart a cigányokon belüli határvonalat alapvetően ott húzza meg, ahol az oláh cigányok hagyományos, a társadalomtól és annak kodifikált értékrendjétől eltérő életmódot és életfilozófiát élnek és fogalmaznak meg, szemben elsősorban a magyar cigányok a társadalom értékrendjéhez igazodni próbáló életmódjával és életfilozófiájával. Stewart *Daltestvérek* (1994) című munkájára talán nincs olyan antropológiai tanulmány, amelyik valamilyen formában ne hivatkozna.

Az antropológiai mintakövetés mellett azért a kvalitatív szociológiai vizsgálati módszer hatása is felismerhető a hazai kutatásokban (hazain érteve legalább a kutató vagy a terep feltétele egyikének teljesülését). Ezek egyike Ladányi János Szelényi Ivánnal végzett csenyétei kutatása (2004). Előljáróban még azt érdemes rögzíteni, hogy a kutatók által kiválasztott terek, illetve közösségek első tekintetre vagy karakterisztikusan a szegénység kultúrájával jellemezhetőek, vagy jól látható az etnikus kultúra és az etnikus identitás hangsúlyozása. Ezek után ízelítőül, a teljesség igénye nélkül lássunk néhány példaértékű munkát.

Magyar cigányok között dolgozott „Szalárdon” (Sirok) Molnár Emília, aki a helyi intézmények és kisebbségi önkormányzat viszonyát, a cigányok helyzetét vizsgálta (2002), Durst Judit „Láposra” (Tornanádaska) jár két

évtizede. Vizsgálta a gyermekvállalási szokásokat, a rokonsági rendszereket, a megélhetési technikákat (2004). Összehasonlította Lápost a közeli „Bordóval” (Hídvégardó), ahol „paraszt cigányok” élnek, egészen más törekvésekkel és stratégiával (2001).

Időben ezzel párhuzamosan szintén magyar cigány közösségben, „Gömb-alján” (Szomolya) dolgozik Horváth Kata és Kovai Cecília. A cigányok az egykoron elhagyott barlanglakásokat foglalták el, s laktak ott addig, amíg a telepfelszámolási program keretén belül többségüket nem telepítették be a faluba. A jobbára egyénileg jegyzett tanulmányok már-már azzal az attitűddel írják le a magyar cigányokat, mint akiknek évilágát csak hosszadalmas együttéléssel lehet megfejteni. Mindazonáltal olyan izgalmas kérdéseket vizsgáltak, mint a tisztasági szokásokat „retkesek” és „kényesek” között (Horváth és Prónai 2000), a „cigány” mint a különbség diszkurzív konstrukcióját (Horváth 2007), az „átok” közösségen belüli funkcióját (Kovai 2002). Kovai a *Beszélőben* később Hét év címmel négyrészes cikksorozatban, négy lánytestvér sorsának alakulásán keresztül mutatja be cigányság mozgástereinek és identifikációs lehetőségeinek változásait (2015).

Beás cigányok között, előbb Gilvánfán végzett hosszú terepmunkát Virág Tünde és Fleck Gábor (Fleck és Virág 1998, 1999), majd Orsós Jánossal „Partoson” (Hidas) folytatták a terepmunkát, s hasonló eredményre jutottak, mint a magyar cigányok közt dolgozó kortársaik (1998, 2000). Pálos Dóra Zalában ugyancsak beások körében dolgozik, identitásról, önsztereotipizációról ír részben narratív interjúk alapján (2006, 2010, 2013).

Budapesten keresztül Kaposvárra, majd Dombóvárra került abroszkereskedő colári cigányok munkáját és foglalkozásváltását dolgozta fel Máté Mihály, akit halála megakadályozott doktori dolgozatának megvédésében és monográfiája kiadásában (Máté 2009, 2013).

A szinto cigányokról viszonylag kevés leírással rendelkezünk, de a mutatóványosság közelmúltbeli rendszere így is megragadható az ozorai és tamási „üzletes” szintók példáján keresztül (Szuhay 2003, Lator 2013).

Budapesti oláh cigány kereskedőkről egyszerre rendelkezünk egy kettős, egymáshoz közelítő képpel. Lakatos Elza a Roma Sajtóközpont munkatársa „belülről” volt képes vizsgálni a régiségkereskedőket, míg az antropológus Hajnal László Endre több mint fél évtizedig élt együtt egy vidékről a fővárosba került családdal, akik körében fotódokumentációt is végzett (Lakatos 2000a, 2000b, Hajnal 1998, 1999, 2000).

Bakó Boglárka elsősorban erdélyi, vegyes lakosságú településeken töltött hosszú időket, vizsgálta az ott élők etnikai identitását és „együttélését” (2002, 2006), egy pünkösdista cigány közösség identitását (2004, 2007), egy élettörténeten keresztül pedig egy közösség női normáit (2008). Évek

óta szervezi és vezeti Csobánkán (az egykor szegkovácsok falujában) a cigány gyermekek tanodáját. Tevékenységét bátran tekinthetjük az akció-antropológia követendő példájának. Egyik tanulmányában be is számol a csobánkai gyerekek iskolai kudarcának okairól (2009).

A szociográfia és a dokumentumfilmzés talán hamarabb találta fel a neoprotestáns kisegyházakhoz nagy számban csatlakozó cigány közösségeket, mint az etnográfia vagy az antropológia. Az ezekhez az egyházakhoz igyekvő, döntően a felnőttkori, merítkezéssel keresztelest tartó gyülekezeti tagok magukat egységesen hívőknek tekintik, függetlenül attól, hogy a hetednapos adventi, a szabadkeresztény, a baptista vagy éppen a Hit gyülekezetének kötelékében hirdetik az urat. Az istentiszteletek legfontosabb mozzanatait: a hívek megtéréstörténetének elbeszélése, vagyis a tanúságtétel, a közös imádkozás, a lelkesítő funkció és szerep időnkénti átszármaztatása bármelyik hívőre, vagyis a mindenki számára lehetséges prédikálás, a hangszerek kísérette emberközeli énekek harsogása, egymás lábának megmosása. És az összetartó erő: a hívek emberszámba vétele, a Krisztusban megélt közös szegénység, a szegényes, de mégiscsak krisztusi lakomák élménye, az élet megváltoztathatóságának hite. Az antropológiai érdeklődés amilyen későn született meg, olyan gyorsan is teljesedett ki. Az alapkérdés leginkább úgy fogalmazható meg, hogy miként írható le az új cigány/roma identitás, hogyan változtatja meg a vallási közösséghez tartozók életét, milyen szerepet tölt be a cigányok és nem cigányok kapcsolatrendszerében. Kezdetben voltak az erdélyi antropológiai kutatások, így Fosztó László írt a pünkösdiekre érvényesen a megtérés kommunikációjáról (2007), Tesfay Sába ádventista gáborokról (2006), Lőrinci Tünde egy cigány házaspár integrációs kísérletét elemezte (2007), és írt az etédi ádventista gáborokról is (2010), Bakó Boglárka vizsgálataira pedig már utaltunk. Lőrinci Tünde az utóbbi években egy „alulról építkező” budapesti gyülekezetben kezdett dolgozni (2014).

És ezzel el is érkeztünk az erdélyi gábor cigányokhoz. A gábor cigányokban lelték meg az antropológusok a romani nyelven beszélő, független, büszke és öntudatos, az etnikus kultúrát intenzíven megélő, az új vallási mozgalmakhoz csatlakozó, szorgalmas és sikeres, akár környezetük életszínvonalát is meghaladó, a környező (többségi) társadalommal kiegyensúlyozott viszonyt fenntartó cigány közösségek típusát. Egymással párhuzamosan többen is dolgoztak, akár éveken keresztül is egy-egy közösségben. Berta Péter 2000-ben kezdte intenzív terepmunkáját, kezdetben Maros megyében, majd a 14 ezerre becsült gábor cigányok több közösségében is megfordult, s kutatásait több publikáció után monográfiában összegezte (2014). Monográfiája *„elsősorban azt vizsgálja, hogy milyen szerepet*

játszik a különbség politikája (azon belül a presztízs-fogyasztás) a gábor romák közötti határok, hierarchiák és identitások kialakításában, megjelenítésében és az azokról zajló egyezkedésekben. Vagyis a társadalmi távolság-teremtés és a hierarchiaképzés mintáinak, ideológiáinak és gyakorlatainak bemutatása és értelmezése révén az előbb említett kutatástörténeti asszimetria ellensúlyozására tesz kísérletet” (Berta 2014: 19). (Az asszimetrián Berta azt érti, hogy az antropológiai és szociológiai kutatások többsége ez idáig homogenizáló és esszencializáló tekintettel fordult a marginális és kiszolgáltatott helyzetű közösségek felé, s úgy ábrázolták ezeket a csoportokat, mintha társadalmi berendezkedésük differenciálatlan, jelencentrikus és egyenlőségelvű volna.) Szalai Andrea a nyelvi ideológiák és a társadalmi határok kijelölését vizsgálta (2010), Tesfay Sába pedig más témák mellett a marosvásárhelyi gáborok viseletének identitás konstrukciójáról írt (2005), és vizsgálta a közösség belső és külső kapcsolatait szabályozó kognitív sémákat (2006).

A kutatói szerepvállalás szép példája Feischmidt Margit és Szombati Kristóf gyöngyöspatai terepmunkája és publikációi. Miután 2011. március 1-én megjelentek a faluban a Szebb Jövőért Polgárőr Egyesület járőrei, majd néhány nap múlva a Jobbik tartott az itt élő húszszázaléknyi cigány ember számára félelemkeltő nagygyűlést, a kutatók hosszú időt töltettek a „terepen”.

„A lokalitás szintjén, saját terepmunkánkra (interjúinkra és megfigyeléseinkre) támaszkodva azt vizsgáljuk: mi kell ahhoz, hogy egy magyar falu lakóinak többsége a szélsőjobboldali erők mögé álljon. A Gyöngyöspatán, illetve Gyöngyöspata kapcsán érzékelt folyamatokat és viszonyokat ugyanakkor a lokalitáson túlmutató összefüggésrendszerben szeretnénk láttatni. Ezt egyfelől az eset előzményeként értelmezhető magyarországi és más kelet-európai etnikai konfliktusokkal való összehasonlítás révén próbáljuk elérni” (Feischmidt és Szombati 2013: 74–75).

Ennek előzményének tekinthetjük az 1992-es, „etnikai háborúként” elhíresült kétegyházi konfliktus leírását és elemzését, melyben kiderül, hogy az etnikus színezetet megjelenítő kulturális különbségek megélése miként hatott az eseményekre (Szuhay 1993), illetve rokonítható egy „csicskatarató” per – melyben ároktői romák miskolci hajléktalanok sérelmére követtek el „bűncselekményt” – elemzése (Szuhay 1997), valamint egy gyilkosság is alkalmat teremthet egy finom elemzésre, mint tette ezt Bakó Boglárka *Egy bardócszéki romungro közösség identitása egy gyilkosság tükrében* tanulmányában (Bakó 2011). Kemény társadalmi problémával foglalkozik az is, aki a terepmunka során konkrét közösségben vizsgálja és tárja fel a kamatos

pénz, a kamatozás intézményét (amit a köznyelv a sajtó nyomán szeret egyszerűen csak uzsorázásnak nevezni), így tett Durst Judit, aki Lápосon vizsgálta az általánosnak gondolt jelenséget (2011). Példaértékű az a tanulmánya is, amelyben saját kutató pozíciójával néz szembe (2011).

Ezen antropológiai kutatások többségében megfigyelhető, hogy már nemcsak arról van szó, hogy a különböző cigány etnikai csoportok különböző törekvéseket fogalmaznak meg, s azonos etnikai és lokális csoporton belül is erős társadalmi differenciálódás alakult ki, hanem arról is, hogy a társadalmi csoportok eltérő világmagyarázatot fogalmaznak meg, eltérő cigánykultúra-értelmezéseket adnak.

HIVATKOZOTT ÉS AJÁNLOTT IRODALOM

- Augistini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről*. [1775–1776.] szerk.: Deáky Zita – Nagy Pál; 2009, Budapest–Gödöllő: Néprajzi Látóhatár kiskönyvtára 12.
- Babus Endre – Gáti Zoltán – Mészáros Ágnes 1984. A cigányság helyzete egy magyar faluban. *Szociálpolitikai értesítő*, 2. sz. 80–126.
- Bakó Boglárka 2002. Együttélési viszonyok és az etnikus identitás. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. I., Akadémiai Kiadó, Budapest. 87–111.
- Bakó Boglárka 2006a. Cigánymódra – magyarmódra. Együttélési viszonyok egy mikroközösség sztereotípiá története in: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Balassi Kiadó, Budapest. 36–65.
- Bakó Boglárka 2006b. Romlott nők és tiszta lányok. Egy dél-erdélyi cigány közösség női normái. In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigány világok Európában*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest. 185–196.
- Bakó Boglárka 2007. „...megbántam és az Úristen azt tudja, és megbocsátja nekem” – S. története egy dél-erdélyi falu új vallási mozgalmáról. *Aetas*, 89–105.
- Bakó Boglárka 2008. Zsuzska a rossz – egy kis közösség cigány női normái egy cigányasszony történetén keresztül. In Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest. 129–151.
- Bakó Boglárka 2009. Mentális határok: a csobánkai romungro gyerekek iskolai kudarcai. *Beszélő*, 11–12. sz. 14–25.
- Bakó Boglárka 2011. „Mi házi magyarok vagyunk...”: egy bardócszéki romungro közösség identitása egy gyilkosság tükrében. *Beszélő*, 4. sz. 22–33.
- Bakó Boglárka 2013a. A „jó” cigányok és a „rendes” magyarok: etnikai hierarchiát fenntartó befogadó közösség társadalmi rendje. In Fleischmidt Margit (szerk.): *Változó nemzeti diskurzusok*.

- Bakó Boglárka 2013b. „Hogyha egyszer pénz van, van mindened, ha nincs pénz, semmi sincs.” Segélyosztály egy kelderás közösségben. In Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. Cigány Néprajzi Tanulmányok, 16. 81–100.
- Bartos Tibor 1958. *Sosem volt cigányország. Szegkovácsi cigány történetek*. Európa, Budapest.
- Berta Péter 2014. *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Békési Ágnes 2003. *Muzsikások*. Pont Kiadó, Budapest.
- Burka Viktória – Vida Judit – Wizner Balázs 2005. Szalakóta – a roma érdekképviselet sorsa egy északkelet-magyarországi faluban. In Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 490–510.
- Csajbók Anita – Kelemen Edit – H. Szilágyi István – Baksa Attila 2002. *Rom-ok között. Egy tisztújvárosi kukázó roma család antropológiai vizsgálata*. Miskolc
- Csalog Zsolt 1976. *Kilenc cigány*. Kozmosz Kiadó, Budapest.
- Csalog Zsolt 1988. *Cigányon nem fog az átok*. Maecenas Kiadó, Budapest.
- Csalog Zsolt 1999. *Csendet akarok!* Ant-Ko Kiadó, Budapest.
- Diósi Ágnes 1984. *Hetediziglen*. Kozmosz Könyvek, Budapest.
- Diósi Ágnes 1988. *Cigányút*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Diósi Ágnes 1990. *Szűz Mária zsebkendője*. Budapest: Kozmosz könyvek, Budapest.
- Diósi Ágnes 2002. *Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal*. Pont Kiadó, Budapest.
- Durst Judit 2001a. „Nekem ez az élet, a gyerekek.” Gyermekvállalási szokások változása egy kisfalusi cigány közösségben. *Századvég*, 3. sz. 71–92.
- Durst Judit 2001b. A bordói „nem igazi cigányok”. Esettanulmány a parasztcigány identitásról. *Beszélő*, 7–8. sz. 95–102.
- Durst Judit 2002. „Innen az embernek jobb, hogyha meg is szabadul”. Megélhetési stratégiák egy kisfalusi cigány közösségben. *Esély*, 4. sz. 99–121.
- Durst Judit 2004. „Az biztos, hogy ebben a faluban senki nem lesz hajléktalan”. A lakáshelyzet változása a láposi cigányoknál (1850–2004). *Beszélő*, 9. sz. 11.
- Durst Judit 2010. „Minden évben máshogy fordul a világ”. A telepfelszámolástól a szegregált cigány faluig. *anBlok*k, 4. sz. 34–38.
- Durst Judit 2011a. A Látogató. *Beszélő*, 3. sz.
- Durst Judit 2011b. „Ha nincs pénz, úgyis belemegy az ember valamibe”: A „korrekt” meg a „dögös” kamatos pénz intézménye Borsodban. *Beszélő*, 4. sz. 43–63.
- Faludi András 1964. *Cigányok*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Feischmidt Margit 2008a. A boldogulók identitásküzdelméi – Sikeres cigányszarmazásuk két aprófabuból. *Beszélő*, 11. sz. 96–114.
- Feischmidt Margit 2008b. Menedék és depó – szociográfiai esszé egy baranyai aprófaluról. In Váradi Mónika (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 102–132.

- Feischmidt Margit – Szombati Kristóf 2013. Cigányellenesség és szélsőjobboldali politika a magyar társadalomban. Gyöngyöspata – és a hozzá vezető út. *Esély*, 1. sz. 74–100.
- Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde 1998. Megélhetési stratégiák a partosi beás közösségben. *Regio*, 1. sz. 64–83.
- Fleck Gábor – Virág Tünde 1998. Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül belül. *Regio*, 1. sz. 64–83.
- Fleck Gábor – Virág Tünde 1999. *Egy beás közösség múltja és jelene*. MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest.
- Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde 2000. Élet a Bodza utcában. Partos beás közössége. In Kemény István (szerk.): *Romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest. 80–138.
- Fleck Gábor – Virág Tünde 2002. „A szegénységről sokat tudnék mesélni.” *Beszélő*, 5. sz. 52–56.
- Hajnal László Endre 1999. Nagyvárosi cigányok az új gazdasági környezetben. *Regio*, 1. sz. 84–102.
- Hajnal László Endre 2000. Nagyvárosi cigányok. In Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- Havas Gábor 1982. A Baranya megyei teknővájó cigányok. In Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest. Műhelyszorozat, 3. 61–140.
- Havas Gábor 2001. *Gazdálkodó cigányok*. Autonómia Alapítvány, Budapest.
- Horváth Kata – Prónai Csaba 2000. „Retkesek” és „kényesek” között. Egy magyar cigány közösség tisztasági szokásai. *Café Babel*, 4. (38). 33–41.
- Horváth Kata 2002a. Savanyú mondja. A gömbaljai cigány nők életéről és gyereknevelési szokásairól. *Beszélő*, 6. sz. 70–82.
- Horváth Kata 2002b. „Gyertek ki nálunk, hogy jobban megismerjük egymást!” Epizódok egy falusi magyar cigány közösség életéből. Antropológiai esettanulmány. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 241–327.
- Horváth Kata – Kovai Cecília 2010. A cigány-magyar különbségtétel alakulása egy észak-magyarországi faluban. *AnBlok*, 4. sz.
- Kállai Ernő 2000. Roma vállalkozók 1998-ban. In Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest. 38–79.
- Kállai Ernő 2002. A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 327–345.
- Kiss Dávid 2011. *Cigánytelep nyolctól négyig. Dávid naplója*. Magyar Máltai Szeretetszolgálat.

- Kotics József 2001. Integráció vagy szegregáció? Cigányok a háromszéki Zabolán. In Kotics József: *Mások tekintetében*. Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék, Miskolc. 73–95.
- Kovai Cecília 2002. Az átokról. „Cigány beszéd” a gömbaljaiak között. *Tabula*, 2. sz. 272–290.
- Kovai Cecília 2013. Azok a „boldog békeidők”. A „magyarság”, mint ideál, „cigányság”, mint analógia. In Suhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. Cigány Néprajzi Tanulmányok, 16. 41–56.
- Kovai Cecília 2015a. Hét év. I. rész – A szülők, akik a faluban laknak. *Beszélő-online* <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/het-ev-%E2%80%93-i-resz>
- Kovai Cecília 2015b. Hét év. II. rész – A házasság útján: Kisjutka, a legidősebb lány. *Beszélő-online* <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/het-ev-%E2%80%93-ii-resz>
- Kovai Cecília 2015c. Hét év. III. rész – A rokonság útján: Betti, a második lány. *Beszélő-online* <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/het-ev-%E2%80%93-iii-resz>
- Kovai Cecília 2015d. Hét év. IV. rész – A cigányság útján az intergáció felé: Szintia, a harmadik lány. *Beszélő-online* <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/het-ev-%E2%80%93-iv-resz>
- Lakatos Elza 2000a. Akik elmentek az üzletért a világ végére is. In Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest. 163–175.
- Lakatos Elza 2000b. Lóvé te kerem. Roma régiségkereskedők. *Beszélő*, 5. sz. 106–112.
- Lator Anna 2013. „Akik szívből és rendesen csinálják”. In Suhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. Cigány Néprajzi Tanulmányok, 16. 179–188.
- Lengyel Gabriella 1974. A letenyei muzsikuscigányok. *Zalai Tükör*, 2. sz. 25–41.
- Lengyel Gabriella 2009. Szilánkos mennyország: Szegénytelepek, cigánytelepek Miskolcon. *Beszélő*, 7–8. sz.
- Liszt Ferencz 1861. *A cigányokról és a cigány zenéről*. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Loss Sándor – Lőrincz Veronika 2002. „Romani kris a dél-békési oláh-cigányoknál”. *Beszélő*, szeptember-október, 146–152. o.
- Lőrinczi Tünde 2007. Hitélet és etnicitás. Egy hitközösséghez való tartozás mint integrációs kísérlet egy cigány házaspár életében. In Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc (szerk.): *Lokálisok, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről*. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, Kolozsvár. 173–190.
- Lőrinczi Tünde 2010. Az etédi gáborok. A hitélet és etnicitás összefüggései egy adventista gábor közösség mindennapjaiban. In Körtel Emőke (szerk.): *Határhelyzetek III*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest. 100–122.
- Lőrinczi Tünde 2013. Az adventista hit szerepe a cigány-magyar kapcsolatok alakulására. *Vallástudományi Szemle*, 3. sz. 113–127.
- Lőrinczi Tünde 2014. Alulról építkező etnikai mobilizáció egy budapesti roma gyülekezetben. In *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, Budapest. 71–121.

- Máté Mihály 2009. Abroszárusok – A colári cigányokról, Magyarország legkisebb cigány csoportjáról. *Beszélő*, 10. sz. 50–61.
- Máté Mihály 2013. Házalókereskedő cigányok. Colárik a Dél-Dunántúlon. In Szuhaý Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. Cigány Néprajzi Tanulmányok, 16. 157–178.
- Molnár Emilia 2002. „Atyáskodás és kiszorítósdi. Helyi intézmények, cigányok, kisebbségi önkormányzatok”. *Beszélő*, január, 74–84.
- Neményi Mária 1998. *Cigány anyák az egészségügyben*. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest.
- Nagy Pál 2013. Cigány-magyar együttélés és az „érpataki modell”. In Szuhaý Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. Cigány Néprajzi Tanulmányok, 16. 389–424.
- Pálos Dóra 2004. „Cigányok”, „újmagyarok” vagy „romák”? Kulturális antropológiai esettanulmány. In A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.): *Kisebbség és kultúra*. MTA ENKI/MTA PTI/ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoport, Budapest. 336–358.
- Pálos Dóra 2006. „Cseperedünk”. Egy beás cigány közösség önsztereotipizálási folyamatairól. In Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéleteink. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Balassi Kiadó, Budapest. 91–119.
- Pálos Dóra 2010. „Cigány” identitások nehézségei. Egy önbeszámolókon alapuló vizsgálat tanulságai. *Esély*, 2. sz. 41–63.
- Pálos Dóra 2013. Ráközelítés. Roma etnikai identitás és a stigmával való megküzdés két életút tapasztalatain keresztül. In Szuhaý Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. Cigány Néprajzi Tanulmányok, 16. 249–264.
- Romano Rác Sándor 2008. *Cigány sor*. Osiris, Budapest.
- Sára Sándor (rend.) 1962. *Cigányok*. (dokumentumfilm)
- Schiffer Pál (rend.) 1970. *Fekete vonat*. (dokumentumfilm)
- Schiffer Pál (rend.) 1972. *Faluszéli házak*. (dokumentumfilm)
- Schiffer Pál (rend.) 1973. *Mit csinálnak a cigánygyerekek?* (dokumentumfilm)
- Soltész Márton 2015. *Csalog Zsolt*. Argumentum Kiadó. 511.
- Stewart, Michael S. 1989. „Játék a lovakkal avagy a cigány kereskedők és a szerencse”. *Kultúra és Közösség*, 4. sz. 21–40.
- Stewart, Michael S. 1994. Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Max Weber Alapítvány – T-Twins Kiadó, Budapest.
- Stewart, Michael 2001 [1987]. „Igaz beszéd” – avagy miért énekelnek az oláh cigányok? *Valóság*, 1. sz. 49–64.
- Szalai Andrea 1997. A „mi” és az „ők” határai, avagy a beások belülről. *Regio*, 8. évf. 1. sz.
- Szalai Andrea 2010. Nyelvi ideológiák és a társadalmi határok kijelölése egy erdélyi gábor roma közösségben. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbség-*

- teremtő társadalom.* Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 418–429.
- Szalai Andrea 2013. A kínálás pragmatikája gábor roma közösségekben. In Benő Attila, Fazakas Emese – Kádár Edit (szerk.): „...*hogy legyen a víznek lefolyása...*” *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére.* Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadó, Kolozsvár. 439–452.
- Szále László *Kitörők.*
- Szále László 2014. *Pokolbég.* Noran kiadó, Budapest.
- Szuhay Péter 1993. Ki az ember? Az 1992. évi kétegyházi „etnikai háború”. *Regio*, 4. sz. 31–54.
- Szuhay Péter 1997. Csövesek, csicskák. Az ároktői romák esete a miskolci hajléktalanokkal. *Regio*, 3–4. sz. 110–137.
- Szuhay Péter 2003. „Ez egy eredeti cigányélet”. Ozorai és tamási szintő cigányok. *Beszélő*, május, 90–98.
- Szuhay Péter 2012. *Sosemlesz cigányország.* Magyarország felfedezése, Osiris Kiadó, Budapest.
- Takács Géza 2009. *Kiutkeresők.* Magyarország felfedezése, Osiris Kiadó, Budapest.
- Tábori Zoltán 2009. *Magdolna negyed.* Magyarország felfedezése, Osiris kiadó, Budapest.
- Tábori Zoltán 2014. *Cigányrulett.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Tamás Ervin – Révész Tamás 1977. *Búcsú a cigányteleptől.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Tesfay Sába 2005. A kalap, az ezüstgombos lájbi és az ezüst zsebóra. A marosvásárhelyi gáborcigány viselet az identitás tükrében. *Világosság*, 7–8. sz. 181–193.
- Tesfay Sába 2006. „Mi vagyunk a kalapos gábor cigányok, akik nem isznak...”: a gáborcigány közösség belső és külső kapcsolatait szabályozó kognitív sémák. In Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek: társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Balassi Kiadó, Budapest. 65–90.
- Tesfay Sába 2007. Adventista gáborok. In A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai: vallási kisebbségek, kisebbségi vallások.* Nyitott Könyvműhely, Budapest. 404–428.
- Vági Gábor 1990. Szochaza nélkül. (Csalog Zsolt: Egy téglát én is letettem.) *Holmi*, 7. sz. 815–817.
- Virág Tünde 2008. Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 41–59.
- Virág Tünde 2010. *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

„A mostani világban a munkásosztálynak nincs meg a megbecsülése...”

*Munkások a rendszerváltás előtt és napjainkban*¹

A két világháború között virágkorát élő magyar szociográfia elsősorban a paraszti társadalom bemutatásával foglalkozott, a falukutatóként ismertté vált etnográfusok különösen a szegény-paraszság elmaradott gazdasági-társadalmi és politikai-kulturális viszonyainak, életfeltételeinek bemutatására törekedtek. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a korszakban indul meg Rézler Gyula vezetésével és kezdeményezésére a magyar tudományos munkáskutatás, amely a survey módszereket kombinálta a terepmunkával, az üzemi szociográfiával, és így kísérelt meg történetileg objektív képet adni arról, hogyan alakultak a magyar gyáripari munkásság életviszonyai, politikai-társadalmi attitűdjei, politikai-szociális-mozgalmi szerveződései, az érdekvédelem helyzete és intézményei és a munkásság társadalmi-kulturális szerepe a Monarchia időszakában és a Horthy-korszakban. Miközben a két világháború közötti keresztény-nemzeti kurzus túlságosan is baloldalinak bélyegezte Rézlert, az államszocialista időszakban éppen azért nem fért bele a kánonba, mert túlzottan polgárinak tartották. Rézlernek a tudományos objektivitásról vallott nézetei valóban nem illettek bele a legitimációs ideológiaként szolgáló „üdv történeti” mozgalmi narratívába, amelyben a forradalmi tudatúnak, egységesnek és homogénnek tekintett munkásosztály a kommunista párt vezetésével győzelemre vitte a munkásoknak a tőke és a kapitalista rend elleni évszázados küzdelmét. Ezt a narratívát csak kevesen merték megkérdőjelezni – és azok a kevesek is nemritkán tudományos pályafutásukat kockáztatták még a konszolidált Kádár-rendszerben is.

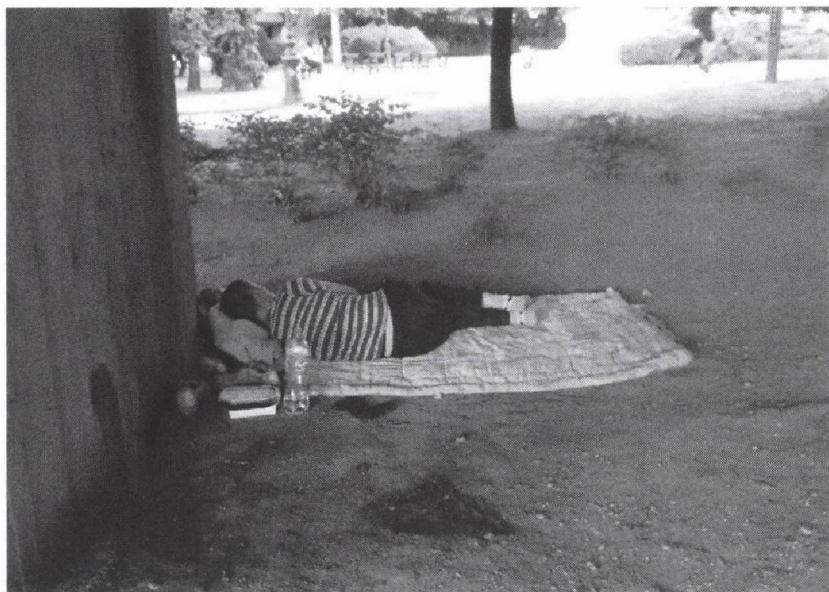
¹ A kutatás az NKFI-OTKA által támogatott K 120010 sz. Az ipari munkásság alakváltozása: Az 1990 utáni szakmunkásréteg társadalmi-politikai tagozódása Németországban és Magyarországon című projekt keretében valósult meg, amelynek vezető kutatója Bartha Eszter.

A tanulmány forrásai az 1970-es években, a 2000-es évek elején és a 2010-es évek közepén készült életút-interjúk. A különböző időszakban felvett interjúk segítségével arra törekszem, hogy a Rézler által ösztönzött tudományos objektivitás és ideológia-mentesség szellemében vizsgáljam meg a Kádár-korszak és a rendszerváltást követő időszak munkásainak politikai-társadalmi gondolkodását és kulturális identitását. A kortárs munkáskutató-sok tükrében kimutatható, hogy a forradalmi tudatot – ami 1956-ban még a munkásság jelentős részét meg tudta mozdítani – az 1970-es években felváltja egy materiális-fogyasztói irányultság, a határozott elfordulás bármiféle politikai mozgalmtól és szervezkedéstől, a társadalmi nemek és nemi szerepek felfogásában pedig megfigyelhető egy kifejezetten konzervatív attitűd. A kádári munkáspolitikai, ha politikai öntudatot nem is, de gazdasági engedményeket kétségtelenül tett a munkásoknak; ezért neveztem ezt a korszakot jóléti diktatúrának. A rendszerváltás után a munkások körében megjelent a nosztalgia azon rendszer után, amelyik legalább a lét-és munkabiztonságot biztosította – szemben a sokak által tapasztalt elszegényedéssel a rendszerváltást követően. A 2010-es évek közepének fiatal munkásai körében megfigyelhető egy határozott eltolódás a radikális jobboldal irányába és az etnonacionalista politikai magyarázatok preferálása a hagyományos baloldal világmagyarázatával szemben. Miközben a klasszikus munkásosztály jelentősen leépült a rendszerváltás után, a politikai baloldal hite is megrendült az egykor a szocializmus emblematikus osztályának tekintett munkásság „utódai” körében.

Kulcsszavak: magyar szociográfia, Rézler Gyula, munkástörténet-írás, életút-interjúk, jóléti diktatúrák.

BEVEZETÉS

A hazai szociográfia a népi írók mozgalmával vált elterjedtté Magyarországon. Noha a két világháború közötti időszakban munkásszociográfiák is születtek, Rézler Gyula volt az a tudós, aki a munkáskutatást elsőként helyezte tudományos alapokra Magyarországon. Két fő munkája ebben a témában *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914* (1938) és az *Egy magyar textilgyár munkástársadalma* (1943). Miben térnek el ezek a munkák a korábbi, illetve kortárs szociográfiáktól, amelyeket Rézler egyéb-

ként kiválóan ismert és kritikailag is bemutatott (Rézler 1972: 556–572; Rézler 1994: 155–160)² Itt három szempontot érdemes kiemelni. Először is a tudományos objektivitást: Rézler mindenkor a történeti és szociológiai *ideológiamentességet* tekintette saját kutatási krédójának. Miközben komoly szociális érzékenységgel fordult a munkásság sorsa felé, soha nem szakadt el ettől az objektív látásmódtól, és nem engedett az elsősorban szépirodalmi babérokra igényt tartó, eseti leírásoknak a munkásnyomorról, amelyekről nem lehetett tudni, mennyire reprezentatívan ábrázolják a munkássorsot.

A második szempont a tudományos módszeresség és szintetizáló képesség, amelynek tiszteletét Rézler egykori tanárától, Domanovszky Sándortól vette át, akinek módszertani következetessége, pontosságra és rendszerességre való törekvése nagy hatással volt a fiatal egyetemistára (Tóth Pál 2005: 16). Rézler egyébként nemcsak a kortárs munkásszociográfiák hiányosságaira mutatott rá, hanem a falukutatókat is bírálta, amiért nem elég módszerezsek, és sokszor társadalmi riportokkal és szubjektív leírásokkal helyettesítik a komoly tudományos vizsgálódást és kritikai elemzést. Még Erdei Ferencnél, akit egyébként nagyra tartott, sem habozott rámutatni az írások belső ellentmondásaira és a definíciók pontatlanságaira. Éppen a módszeresség hiánya csorbítja a paraszti társadalmat bemutató szocio-

² A rendszerváltás utáni időszakban már nem érvényesültek a munkástörténet-írás addigi ideológiai tabui Magyarországon.

gráfiák tudományos értékét – nem tudjuk meg a másik fél, a szemben álló társadalmi osztályok érveit, mint ahogyan azt sem, hogy mennyire elterjedt a vizsgált, negatív társadalmi jelenség (az egykézés, a hiányos táplálkozás, az alkoholizmus vagy a reménytelen nyomor).³ Rézler Gyula azt is sürgette, hogy más társadalmi osztályok viszonyait – például a középosztályét – is fel kell térképezni a teljesebb kép kialakításához, és nem szabad megelégedni a tudományos bizonyítást nélkülöző, ideológiai indíttatású társadalomkritikával.

A harmadik szempont a források használata. Rézler sürgette az interdiszciplináris munkáskutatás elindulását Magyarországon – régi álma volt egy integrált intézet létrehozása, amely továbbvihette volna az általa kidolgozott módszereket. A rövid életű Magyar Ipari Munkatudományi Intézet végül 1943-ban alakult meg, de a háború félbeszakította működését; az államszocialista rendszer kiépülése pedig végképp meggátolta annak a tudományos alapokon álló munkáskutatásnak a művelését, amelyet Rézler megalapozott. Itt emelem ki a ma is alkalmazott, a survey felvételt és a részt vevő megfigyelést kombináló, rendszerező módszert, amely az *Egy magyar textilgyár munkástársadalmában* bontakozott ki igazán. Rézler példaértékű munkásságával nemcsak az ideológiamentes munkáskutatás megvalósíthatóságát igazolta, hanem azt is megmutatta, hogy lehet módszeres empirikus kutatást folytatni Magyarországon is – méghozzá egy olyan témában, ami finoman szólva nem élvezte az akkori politikai-hatalmi elit támogatását.

Ez később, a második világháború után még jobban így alakult, hiszen a munkáskutatásra a Rákosi Mátyás nevével fémjelzett diktatúra kibontakozásával egyre inkább rányomta bélyegét az ideologikus szemlélet és a „forradalmi” dogmatizmus.⁴ A sztálini típusú diktatúra nemcsak a baloldali eszméket igyekezett megszabadítani az „elhajlásoktól”, hanem az embereket sem kímélte: Rézler még szerencsésnek tudhatta magát, hogy letartóztatása előtt elmenekülhetett az országból. Nem szükséges itt belemenni a baloldali pártok politikatörténetébe: annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy a kommunista párt nemcsak egyeduralomra tört (az ideológiában is!), hanem a szociáldemokrácia valódi történetét is igye-

³ A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. Újraemlíti: Tóth Pál Péter (szerk.) 2011, 38–66.

⁴ Ez aztán hosszú évtizedekre megakadályozta Rézler munkájának megismerését Magyarországon. 1974-ben Litván György közölt tőle részleteket a *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945* című válogatásban, a rendszerváltás után pedig Tóth Pál Péter érdeme Rézler újbóli felfedezése (lásd Tóth Pál szerk. 2005; Tóth Pál szerk. 2011).

kezett kiiktatni a közgondolkodásból, hiszen az – és a független szakszervezeti mozgalom – fenyegetést jelentett a párt hegemon törekvéseire és a proletárdiktatúrának nevezett rendszer kiépítésére.

A dogmák valamelyest fellazultak a kádári népfrontpolitika meghirdetésével; a munkáskutatás azonban továbbra is kényes ideológiai témának számított még a „gulyáskommunizmusként” emlegetett Kádár-rendszerben is, ráadásul nem volt független az állampárton belül zajló ideológiai-hatalmi küzdelmektől. E helyütt csak arra a kérdésre keresem a választ, hogy mennyiben hasznosult Rézler módszere az államszocializmus munkáskutatásában. Ebből a szempontból bírálnunk kell Haraszi Miklós munkásszociográfiáját, a szépirodalmi babérokra is számot tartó *Egy munkás a munkásállamban* (Haraszi 1978)⁵ című életregényt (hiszen a szerző az egyetemről való eltanácsolása után munkásként dolgozott). Miközben a regény nagy hatással volt a nyugati baloldalra, itthon pedig perbe is fogták érte a szerzőt, tulajdonképpen „fordított” termelési regénynek tekinthetjük annyiban, hogy fő üzenete a rendszer radikális bírálatát fogalmazta meg: a munkások nem tekintik magukénak a gyárat, csálnak a normaelszámolásnál, fuszának, és éppolyan kizsákmányolónak tartják az államot és a pártfunkcionáriusokat, mint amit a hivatalos propaganda állít a tökésekről a kapitalista rendszerben. Ez a munkásszociográfia éppen ezért megismétli a falukutatók hibáját: az ideológiai mondanivaló – ha egyet is értünk vele – felülírja a tudományos igényű kutatómunkát.

Miközben Haraszi a gyárban szerzett tapasztalataitól írt életregényt, Kemény István nemcsak etnográfiai, hanem survey módszerekkel is tanulmányozta a munkásságot. Rézler útján haladva igen eltérő iparágakban dolgozó és különböző lakóhelyeken élő munkáscsoportokat vizsgált. Kemény kutatásai bebizonyították, hogy az ipari munkásság sem társadalmi összetételében, sem pedig kultúrájában nem volt homogén, és a munkamegosztásban is kimutatható a rétegződés: a faluról bevándorló, többnyire szakképzetlen munkaerő a termelésben is általában alacsonyabb helyzetet foglalt el, mint a munkásdinasztiákból származó, kipróbált „szakik”, akik sokkal könnyebben tudták kisajátítani a kulcspozíciókat (Kemény 1972).⁶ Kemény István végül szegénységkutatásai miatt került közvetlen összeütközésbe a rendszerrel, és kényszerült elhagyni Magyarországot.

A survey és az interjú kutatásokat kombinálta Héthy Lajos és Makó Csaba, akik megállapították és pontosan leírták az informális béralku

⁵ Magyarországon *Darabbér: Egy munkás a munkásállamban* címmel jelent meg, a rendszerváltás idején.

⁶ Lásd még ehhez Kemény István válogatott munkástanulmányait (Kemény 1990).

folyamatát. A kutatók felfigyeltek arra, hogy miközben a munkások kollektíven ritkán képviselik érdekeit (vagy inkább nincs erre lehetőségük), egyes dolgozók – a magasán képzett és a termelésben fontos szerepet játszó munkások – sokszor nagyon hatékonyan tudtak fellépni a vezetőkkel szemben a bérvitákban. Ezen megfigyelés alapján fogalmazták meg azt a tézist, hogy az egyes munkafolyamatokat ellenőrző (kulcspozícióban levő) munkások informális alkupozíciói olyan erősek, hogy a vállalati vezetésnek is figyelembe kell vennie követeléseiket, és elfogadható kompromisszumot kell keresnie, ha biztosítani akarja a termelés folyamatosságát. Az államszocializmusban is van tere tehát az informális béralkunak. A munkások fegyvere a bérharcban a munka lassítása, esetenként szabotálása, a termelési eredmények rontása és végső esetben a felmondás. Minél pótolhatatlanabb munkásokról van szó, annál erősebbek az informális alkupozíciók, illetve erősebb a vállalatvezetésre nehezedő nyomás, hogy meg kell egyeznie a munkásokkal.

A munkástudat individualizálódására Szalai Erzsébet is felfigyelt (Szalai 1986). A munkásközösségek kollektív tudatát hatékonyan semlegesítette a kollektív cselekvés eszközeinek (szakszervezet, egyletek, klubok, pártok stb.) állami felügyelet alá vonása és az individuális cselekvés preferálása, szemben a közösségi fellépéssel. A folyamat egyébként már az 1956-os forradalom leverése után elkezdődött, amikor a munkásságnak fel kellett adnia politikai követeléseit, és be kellett érnie az állampárt által ígért élet-színvonal-politikával. Amikor az ország gazdasági helyzete már nem tette lehetővé a jólét lassú, de fokozatos emelését, a kormány a második gazdaság kiterjesztésével igyekezett javítani a helyzeten. A munkások a kollektív cselekvés helyett individuális eszközöket választottak helyzetük javítására; mint ahogyan az állampárt politikája éppen nem a forradalmi, hanem a materiális tudatot erősítette a „dolgozó tömegekben”.

Az 1990-es évek szintén nem kedveztek a munkáskutatás újraindulásának Magyarországon. Miközben a munkásság soha nem volt uralkodó osztály, most mégis úgy tekintettek rájuk, mint a szocializmus emblematisztikus osztályának tagjaira, akik szocializációjuk miatt nem tudnak beilleszkedni a kapitalista piacgazdaságba, hiányzik belőlük a vállalkozó szellem, és általában visszakívánják a Kádár-rendszert. Sok értelmiségi pedig a rendszerváltás után is összekapcsolta a „munkásosztályt” a hitelét veszített marxista–leninista ideológiával.

Megint csak Szalai Erzsébet nevét emelem ki, aki fontos tanulmányt írt az új munkásság struktúrájáról, és vizsgálta a kollektív tudat folytonosságát és töréseit is (Szalai 2004). A 2000-es években további érdeklődés mutatkozott a munkásság iránt: csak példaként említem Paládi-Kovács

Attila (2007), Kuczi Tibor (2011), Valuch Tibor (2012), Belényi Gyula (2009), és Varga Zsuzsanna (2012) munkásságát. Mark Pittaway (2012) részben Rézler, részben Kemény kutatásaira támaszkodva három eltérő munkásközösség példáján vizsgálta, mennyire sokféle politikai kötődést hozhatott az 1938 és 1958 közötti időszak Magyarországon, és hogyan vezetett a munkások és a rendszer konfliktusa végül a munkásság radikalizálódásához és az 1956-os forradalomhoz, amelynek harcoló tömegeit elsősorban a munkásfiatalok adták. Ezen az úton megy tovább a Rainer M. János és Valuch Tibor szerkesztésében megjelent, *Munkások '56* című kötet, amelyet nyilvánvalóan nem véletlenül választott „évfordulós” témának az 1956-os Intézet (Rainer M.–Valuch szerk. 2017). A Rézler által sürgetett interdiszciplináris szemléletet tűzte ki célul az *Egy másik Kelet-Európa: Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére* című kötet, amely a survey módszerek, a néprajz, a statisztika, a társadalom-, politika- és kultúrtörténet bevonásával igyekszik képet adni az új hazai munkáskutatásokról (Bartha–Bezsenyi szerk. 2017).

A munkástörténeti, munkásszociográfiai kutatások újraindulásáról itt csak vázlatos képet adhattunk.⁷ Hiányosságok természetesen vannak bőven: miközben a szociális helyzetképek is hiányoznak (nem utolsósorban éppen azért, mert a gyárakba, üzemekbe igen nehéz bejutni a „mezei” kutatónak), az olyan, rendszereken átívelő társadalomtörténeti munkák is ritkán jelennek meg a szakirodalomban, mint Mark Pittaway elemzése az 1938 és 1958 közötti évek munkásságáról. Éppen itt lenne azonban fontos a Rézler által sürgetett ideológiamentes megközelítés, hiszen az eltérő előjelű ideológiákat sokszor még ma is nehéz lehántani a munkáskutatásról.

Az alábbiakban három korszak rövid felrajzolásával és elemzésével szeretném jellemezni a munkások helyzetét az 1970-es években, a 2000-es évek elején és napjainkban. Mindhárom korszak forrásai életútinterjúk: az 1970-es évek anyagait az 1973-ban indult Munkáséletmód-Munkáskultúra kutatás keretében gyűjtötték, a többi interjú a saját kutatásomból származik.⁸ Terjedelmi korlátok miatt az első korszakot csak vázlatosan ismertetem; a tanulmányban a rendszerváltás utáni munkáséletsorsokra, munkáspályákra helyezem a hangsúlyt.

⁷ Lásd ehhez Bartha (2017); Valuch (2017).

⁸ Lásd ehhez Bartha (2009) és Bartha (2011). A legújabb (2015-ös) kutatást Tóth Andrással közösen folytattuk, akinek ezúton köszönöm segítségét a terepmunkában.

IDEOLÓGIA ÉS KOMPROMISSZUM: MUNKÁSOK AZ 1970-ES ÉVEKBEN

A Munkáséletmód-Munkáskultúra kutatás explicite ugyan nem tartalmazott politikai kérdéseket, mégis annyi kiderült az interjúkból, hogy a munkássors és a munkástudat korántsem felelt meg a rendszer által elvárt ideológiának. Önmagában sokat elárul a szociológia akkori helyzetéről, hogy a többedoboznyi, gondosan legépelt interjúból végül nem készült tudományos munka vagy kötet, mintha a kutatás elindító maguk is féltek volna a következtetésektől, meg esetleg a következményektől is. Az interjúkat kiegészíti egy hosszú (de annál érdektelenebb) kérdőív, amely meglehetősen naiv módon próbálta meg feltárni a megkérdezett munkások kulturális érdeklődését, tevékenységét, szokásait („Mennyi időt fordít olvasásra, színházra, mozira stb.?” „Milyen könyveket olvas?” „Mi volt a legutolsó olvasmányélménye?”). Miközben a kérdőívből sokat nem tudunk meg, az interjúk annál többet elárulnak a munkások helyzetéről, gondolkodásáról, ambícióiról. A személyes életsorsok ismertetésére itt nincs mód; csak néhány következtetésre szorítkozom.

Az első szempont, ami feltűnhet, az a kollektív tudat csaknem teljes hiánya, a sokat emlegetett munkásközösség illuzórikus volta – mindez egy olyan korszakban, amelynek hivatalos ideológiája mindenhol propagálta a munkások egységét és forradalmiságát. Nemzetközi érdeklődés végképp nem tapasztalható az interjúkban; miközben sokan vágyakozva beszéltek a külföldi utazás lehetőségéről, vagy az ambíciózusabbak olyan munkáról, ahol rendszeresen lehet külföldre utazni, vagy pedig tartósan külföldön élni, nagyon is tudatában voltak az utazási lehetőségek korlátozásának, és annak, hogy a rendszeres utazás csak a kivételezett csoportoknak vagy egyéneknek volt fenntartva. Még a helyzetükkel elégedett munkások is csak az elért materiális javakat (lakás, fizetés) emlegették; az emberi kapcsolatok vonatkozásában csak a család jelenik meg mint összetartó erő. A párt megítélése – ha a munkások nem is merték ilyen nyíltan kimondani – egybevágott Haraszti Miklós tapasztalataival: olyan külsőleges politikai erőnek tekintették, amelyre semmi befolyásuk nincsen az egyszerű embereknek, akik helyzetükön legfeljebb csak akkor javíthatnak, ha magasabb fizetést, könnyebb fizikai munkát kínáló állást tudnak megszerezni.

Azt gondolhatnánk, hogy a közységnek nagyobb hatása, vonzereje volt a fiatalok között, mint a megállapodott, családos munkások körében. Ezt is nehezen lehet igazolni az interjúk alapján. A KISZ – már ahol szóba került – nem nyújtott valódi közösségi élményt a munkásfiataloknak; inkább csak formálisnak tekintették a tagságot. Ha voltak is közösségek, azok

nyilvánvalóan nem „pártalapon” szerveződtek. Az már az 1970-es években nyilvánvaló, hogy azok, akik megmaradtak egyszerű fizikai munkásnak, idegen világnak tekintették a „kádereket”: több interjúban szerepel, hogy még az egykori barátok is, ha kiemelték őket, már olyan vonalasan kezdtek el beszélni, amivel ők nem tudtak azonosulni, hiszen a saját életükben egészen mást tapasztaltak.

Milyen is volt tehát a hétköznapi életben ez a munkástapasztalat? Igen sokszor nehéz, monoton, fizikai munka, ahonnan az egyetlen felemelkedést – ha valaki nem „pártvonalon” próbált boldogulni – az értelmiségi lét jelentette. A jobb sorsra vágyó fiatalok mind egyetemi, főiskolai továbbtanulásban gondolkodtak (vagy reménykedtek); az idősebbek pedig legalább gyermekeiket szerették volna továbbtaníttatni, hogy többre vihessék, mint a szüleik. Az eltérő környezetből származó munkások is hasonló dolgokról álmodoztak: művelődés, továbbtanulás, utazás – csupa olyan álmom, amelyet a fizikai munkánál való megrekedés nem tudott biztosítani. Az is jellemző, hogy ekkorra már kialakult az új elit: a munkások közül néhányan explicite is elmondták, hogy a továbbtanulásnál egyenesen hátrányt jelent a munkásszármazás, hiszen ők nem kapnak otthon olyan tudást, segítséget, mint az értelmiségi családok gyermekei (Ferge 1976).

A sokat emlegetett idealizált munkáskép és a forradalmi politikai orientáció helyett sokkal inkább beszélhetünk egy lényegében konzervatív munkástudatról és a politikai aktivitás helyett az egyéni eszközök alkal-

mazásáról sorsuk, helyzetük javítása érdekében. Noha a „kispolgári viselkedést” egyenesen üldözte vagy legalábbis megbélyegzendőnek tartotta a kommunista hatalom, valójában a munkáspolitikai éppen annak a kispolgárinak nevezett mentalitásnak az elterjedését segítette elő, amely ellen a párt – legalábbis a propagandában – olyan elszántan hadakozott.

Ha megvizsgáljuk az interjúkban a társadalmi nemi szerepeket, még jobban kiütözik ez a konzervatív szemlélet. Miközben a férfiaknak (legalábbis egyeseknek) vannak nagyobbra törő vágyaik, a nők többsége belenyugodott a küzdelmes munkássorsba, amelyet az is nehezít, hogy a család fő terhe is az asszonyok vállára nehezedik. A gyermekeiket egyedül nevelő Rozáliának⁹ már egy működő fűtés is nagy segítség lenne, mint ahogyan örömet-bánatát csak a naplójával tudja megosztani. A hagyományos konzervatív erkölcsök a nők életét még jobban korlátozzák, mint a férfiakét; az egyedülálló nőknek nem illik eljánni hazulról, nehogy megszólják őket, hogy férfit akarnak fogni, de a fiatal lányok is ügyelnek a tisztességre – legalábbis ez derül ki Julianna elmondásából, aki helyteleníti a „beatsuhancok” viselkedését és modorát. Az is jellemző, hogy miközben a férfiaknak vannak egyénileg megvalósítható, nagyobbra törő álmai, a nők számára az egyetlen kiutat a fizikai munkából egy könnyebb szakma megtanulása és a gyerek tudásra való nevelése jelenti.

Érdemes még kiemelni a munkások és az értelmiség közötti társadalmi távolságot. Ez nyilvánvaló a kérdezőbiztosok által írt összegző jelentések-ből, amelyek sok munkásról igencsak negatív, sőt lenéző képet festenek („nem művelődő”; „középszerű”, „frusztrált” stb. ember), de maguk a munkások is tudatában voltak ennek a társadalmi különbségnek. Jellemző egy „lecsúszott” polgári családból származó munkás véleménye: hiába volt édesapja segédmunkás, mint egykori Horthy-katonatiszt, el sem tudta képzelni, hogy élnek a munkások, mielőtt nem házasodott Angyalföldre.

Afféle „kispolgári” szemlélet tehát több fontos területen is megmutatkozott. Ilyenek az elért fogyasztói javak emlegetése, mint a társadalmi elégedettség forrásai (lakás, bútorok, háztartási gépek stb.), ami persze érthető, ha belegondolunk a gyerekkori szűkös, sőt nyomorúságos lakásviszonyokba, amelyekről a munkások túlnyomó többsége beszámolt. Politikai-társadalmi aktivitásról alig-alig esett szó; a többségnek a család jelentette az emberi kapcsolatok legfőbb színterét, miközben szóba sem került egy nagyobb politikai közösséghez való tartozás, még a fiatalok között sem. Lehet, hogy a munkások szándékosan nem beszéltek nyíltan politikáról;

⁹ A munkások családnevét adatvédelmi okok miatt nem használom; a keresztneveket megváltoztattam.

az azonban nyilvánvaló, hogy semmiféle kiváltságos osztálynak nem tartották magukat, sőt, inkább úgy gondolkoztak, hogy a továbbtanulásnál kifejezetten hátrányban vannak a kádergyerekkel és az új elit tagjaival szemben. A materiális, fogyasztói tudat sokkal inkább előtérbe került, mint az emberi kapcsolatok, a közösségi munka vagy általában az önmegvalósítás.¹⁰ A művelődést, tudásvágyat felmérő naiv kérdések éppenséggel arra világítottak rá, amiről a rendszer nem akart tudomást venni: hogy a munkásélet nehéz és küzdelmes, szűkös vagy igen kevés perspektívát ígér, a monoton munka pedig sokszor kiöli az emberből a művelődésre való képességet – mint ahogyan sokszor a lehetőség is hiányzik.

A munkáséletmód-kutatás pontosan azt bizonyította be, amiről a rendszer ellenzékének (vagy pedig egyenesen ellenségének) tekintett kutatók írtak: azt, hogy a hatalom által elképzelt szocialista munkásosztály csak papíron létezett, és még a fogyasztás ígéretével megvásárolt dolgozók tömegei is többről álmodoztak, mint ami elérhető volt a számukra. Az utazást, ami a legtöbb munkás közös álma volt, szintén erősen korlátozták; nem véletlen, hogy a kitörni vágyó férfiak mind olyan állást szerettek volna, amely révén lehetővé válik a rendszeres utazás. Ha közvetlen politikai üzenete nincs is a Kádár-korszak fénykorában készült interjúknak,¹¹ arra mindenestre rácsóznak, hogy a munkásság aktív vagy akár csak politikailag tudatos társadalmi osztály maradt, amit Pittaway (2012) bizonyított az 1956-os forradalomban. Inkább meglehetősen konzervatív rétegről beszélhetünk (különösen igaz ez a nemi szerepekről vallott elképzelésekre, családfelfogásra), amely rég elvetette a kollektív cselekvés lehetőségét,¹² és legfeljebb egyéni eszközökkel kíván változtatni sorsán. Kertész Ákos Makrájának a példájával, akit egyébként idéztek is néhányan, vagy magányos hősként kísérli meg a kitörést, vagy pedig – mint a legtöbben – megelégszenek a rendszer által felkínált lehetőségekkel, „kispolgárosodnak”, és a családban, a gyermeknevelésben találják meg életük értelmét.

¹⁰ Ehhez lásd Bartha 2009.

¹¹ Ehhez lásd Rainer 2011.

¹² Ehhez lásd Tóth A 2017.

MUNKÁSOK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN: KÉT GENERÁCIÓ

Az alábbiakban megkísérlem bemutatni két generáció munkásainak társadalmi és politikai tapasztalatát. A 2000-es évek elején felvett interjúk azt a generációt vizsgálták, amelynek akkor még volt munkatapasztalata az államszocialista rendszerben; míg a 2015-ben készült interjúk a kialakuló új munkásosztályra, és azon belül elsősorban a fiatalokra fókuszáltak. Mik lehetnek a tanulságok, a közös tapasztalat, illetve a különbségek ebben a két generációban? Hogyan gondolkodnak a mai munkásfiatalok? Megjelennek-e a kollektív cselekvés eszközei és a munkásközösség mint társadalmi csoport vagy esetleg politikai kollektíva? Egyáltalán, beszélhetünk-e még munkásközösségről, hiszen annak már az 1970-es években sem találtak túl sok nyomát Magyarországon?

Az első különbség, amelyet megállapíthatunk a két generáció között, az éppen a Kádár-korszak eltérő emlékezete. Miközben elsősorban a falvakban élő, illetve idősebb munkások körében kimutatható volt valamilyen nosztalgia a régi rendszer iránt (akkor is, ha a túlnyomó többség nem ment volna vissza az államszocializmusba), a fiatal munkások körében már nyoma sem maradt efféle nosztalgának. A régi baloldaltól sokkal inkább negatív vélemények fogalmazódtak meg. Ugyan ezek nem voltak, nem lehettek személyes élmények, sokszor a családtörténet is belejátszott a korszak negatív megítélésébe.

Egy esetben az édesapa 1956-os részvétele miatt a fia nem mehetett egyetemre, és igaz, hogy később a pártba is belépett, de ma kifejezetten antikommunista beállítottságú, és a legradikálisabb antikommunista politikai erőre szavaz.

A család vallásossága, illetve a kollektivizálás is „maradandó” élménynek számított a családban:

Én erős katolikus indíttatású családból jövök, nem volt téma se párt, se szakszervezet, mert édesapám nem nagyon szerette őket. • Mihály 44,¹³ szakmunkás, szakszervezeti tag (2015)¹⁴

Én katolikus családból származom, ha a szocialistákra szavazom, a családból való kizárást vonta volna maga után. Én soha nem szavaznék szocialistára, ebből az egyből nem engedek... • Ernő, 41, szakmunkás (2015)

¹³ Az életkor az interjú készítésénél felvett kort jelenti.

¹⁴ Az interjú készítésének időpontja.

A fiatal munkások véleménye megerősíti Szalai Erzsébetnek azt a tézisé, hogy a „kibeszéletlen” családi múlt és a magyar történelem traumatikus mozzanatai (például kollektivizálás) nagyon is kihat a későbbi antikommunizmusra, amely akár doktriner is lehet (vagyis minden, a baloldalhoz kapcsolódó ideológiát kriminalizál, vagy az erőszakkal, terrorral rokonítja).¹⁵ A vallásos kötődés is gyakran összekapcsolódik az erős antikommunista érzülettel; Károly például megemlítette, hogy felesége mélyen vallásos családból jön, és a sógoraival beszélni sem lehet „mérsékelten” a baloldaltól. Ő maga sem szimpatizált a régi rendszerrel:

Szerintem az a rendszer, ami volt, fenntarthatatlan rendszer volt. Egy fekete Moszkvics nem áll meg a ház előtt, aki meg élvezte, az meg: de kár, nem állhatok meg a fekete Moszkviccsal.

Szerintem a mostani politika meg a régi ugyanaz. Most is azok ülnek ott, akik anno voltak. Akiket az a rendszer kinevelt magából... • Károly 42, szakmunkás, szakszervezeti vezető (2015)

Miközben a 2000-es évek idősebb munkásgenerációja még elismerte a rendszer bizonyos szociális vívmányait és eredményeit, a fiataloknál sokszor összemosódott a Rákosi, illetve Kádár nevével fémjelzett rendszer, és általános elutasítást kapott a diktatúra. A politikai baloldalt így egyértelműen elutasították, miközben a 2000-es évek elején még sokan mondták, hogy baloldali kötődésűek vagy szocialista érzelműek.

A másik különbség, ehhez kapcsolódóan, a szocialista munkahelyi közösségek megítélése, ami az idősebb generáció körében egyértelműen a pozitív emlékek közé tartozik. Noha a pártalapú politikai mozgalmakat senki nem kívánta vissza, az emberi kapcsolatok terén jobbnak látták a régi rendszert, mint az új, kapitalista társadalmat.

Akkor más volt a közösség, azt mondják, az a szocialista brigád, az ilyen látvány, meg akármilyen kommunista, nem, énszerintem nem, most nem lehetne egy ilyet megszervezni, hogy menjünk el együtt, meg kimentünk óvodákba is dolgozni társadalmi munkában, én nem sírom vissza azt az időt, mert az se volt prima, de *más volt az emberek egymáshoz való viszonya, kötődése*.¹⁶ Most abszolút nem törődnek egymással, fásultak, más kor van, más stílus van, más szellem. Mindenki azt mondja, nem volt az olyan rossz, pincébe jártunk, borozni, szalonnát sütni, könyvtárba

¹⁵ Lásd ehhez Szalai 2011.

¹⁶ Kiemelés – B. E.

mentünk, voltak ilyen eminens könyvtári tagok, én is az voltam, nagyon szeretek olvasni. Volt a brigádnapló, szépen kidíszítettük, előadások, a szocializmust terveztük, erre emlékszem [nevet], mozi...

Nem volt az rossz, a közösség akkor teljesen más volt, *jó, volt az a sok marxizmus, de azt nem vettük ám olyan komolyan. Láttuk az egész értelmetlenségét, hát nem lehetett minket se mindennel bevetni.*¹⁷ A munkás-örtség, az nagyon taszított engem, pedig voltam ifjúgárdista. A második évben aztán nem vállaltam. Nem hitte el az ember... szóval, nem hitte el. • Katalin, 49, szakképzett munkás (2004)

Látható, hogy miközben Katalin elutasítja a hivatalos munkásideológiát, fontosnak tartja kiemelni, hogy a szocializmusban más volt a közösségi élet, és jobbak voltak az emberi kapcsolatok. Ahelyett, hogy nosztalgiával vádoljuk Katalint, érdemes felvetni fordítva is a kérdést: milyen lehet a mai közösségi élet, ha a magyar mintában megszólalók ennyire fájlalják a régi munkahelyi kollektívák megszűnését?

Mit is értettek a munkások közösségi életen? Én azt hiszem, többé-kevésbé jól leírták, mire gondoltak, amikor arról beszéltek, hogy régen összetartóbbak voltak a munkahelyi közösségek, és nagyobb volt a reciprocitás: a kollégák több időt töltöttek együtt a munkaidőn kívül, jobban ismerték egymás magánéletét, családját, gyakrabban osztották meg egymással a problémáikat, és jobban számíthattak a másik együttérzésére és segítségére, mint az új rendszerben, ahol az emberek inkább „magányos harcosok” az életben és a munkahelyen:

Akkor nagyon összetartó társaságok voltak. Ez a sok átszervezés, én már csak a férjemnél látom, mert le vagyok százalékolva, nem dolgozom, ez nem tett jót. Sokkal jobbat tettek a szocialista brigádok, tehát amikor egymásra is oda tudtunk... akkor azt mondták, hogy egymásra is kell figyelni. Papír szerint. *De akartak is egymásra figyelni.*¹⁸ Mert én emlékszem, hogy voltunk babalátogatóban, meg moziban, meg amit el lehet képzelni, mindenhol. Vetélkedőn... és a közösség jobban összeforrt, tékézni, futballozni, abban az időben mentünk mindenhova. Nem azért, mert vállalta a papírforma szerint. A csudát. Azért, mert jól is érezte magát.¹⁹ És kevés volt az az ember, aki ebből a társaságból kihúzott. • Éva, 54, rokkantnyugdíjas (2004)

¹⁷ Kiemelés – B. E.

¹⁸ Kiemelés – B. E.

¹⁹ Kiemelés – B. E.

A legfájdalmasabb változás? A régi vagongyári szellem, ami volt a munkahelyemen. Tíz-tizenkét órát dolgozott az ember naponta, nem volt mindegy, kikkel és milyen légkörben dolgozik. Szóval, azt nagyon sajnáltuk. Annak teljesen vége. Teljesen. Nyomai még vannak, de az, ami régen volt, nekem valóban hiányzik. • Sándor, 59, szakképzett munkás (2004)

A megkérdezettek azt is gyakran említették, hogy az új rendszerben a munkásoknak nincs pénzük a közösségi életre, hiszen az étterem, a szórakozás és a vendégeskedés ma bizony többbe kerül, mint régebben, és sokan nem engedhetik meg maguknak. A magyar interjúalanyok közül jó néhányan elmondták, hogy régebben volt színházbérletük, míg az újkapitalista rendszerben le kellett mondaniuk erről a „fényűzésről”, de ugyanígy kritizálták a könyvek és más kulturális termékek árának emelkedését, ami sokuk számára megfizethetlenné tette ezeket a javakat. A kulturális igények természetesen a mintában sem voltak egyformák; ettől függetlenül azonban egész egyszerűen nem igaz az a rendszerváltás után „ellenkezőjére” fordult sztereotípia, hogy a munkásokat valójában soha nem érdekelték a polgári művelődésnek olyan formái, mint a színház, a komolyzenei koncertek vagy a könyvtár – és így persze nem is baj, ha kiszorulnak a kultúra fogyasztásából, hiszen amúgy sincs rá igényük.²⁰ Én inkább azt emelném ki – a munkásművelődést a rendszerpropagandával azonosító, „lesajnáló” érvelés helyett –, hogy az újkapitalista rendszerben azoknak is le kellett mondaniuk a kulturális fogyasztásról, akik korábban rendszeresen jártak színházba, moziba; le kellett mondaniuk az újság-előfizetést, amit korábban járattak; és voltak, akik megemlítették, hogy korábban vásároltak könyveket, amit most már nem tudnak megengedni maguknak. Ezt az oldalt éppúgy érdemes idézni, mint azt, hogy a kultúra erőltetésével az állampárt sokszor csak lejáratta a munkásművelődés ügyét, mint ahogyan a brigádban mindenki tudta, hogy a „kulturális vállalatok” egy része csak a látszatot szolgálta.

²⁰ Megtévesztő, hogy a munkásirodalomban is gyakran igazolódni látszik, hogy a munkásoknak nincsenek nagy kulturális igényei. Említhetem itt a *Rozsdatemetőt*, noha a főhős, Hábetler Jani „Jumpenproletár” családból származik, mint ahogyan a regényben szereplők is sokkal inkább csavargók, a társadalom perifériájára szorult emberek, esetleg sikeres (vagy sikertelen) kalandorok, semmint a „klasszikus” munkásosztály tagjai. De Kertész Ákos *Makrája* is szembeállítja a lázadó értelmiségi Valit a földhözragadtabb, megalkuvóbb Makrával, aki minden férfiúi vonzereje és tehetsége ellenére sem meri felvállalni a saját álmait, amelyek túlmutatnak a prózai „munkásléten”, de még az egész rosszul berendezett világ ellen lázadó szerelmét sem, holott tudatában van Vali igazának.

A 2015-ben megszólaló fiatalok általában nem beszéltek arról, hogy a munkahelyen nagy közösségi élet folyna; a baráti társaságok inkább az egyéni igények, érdeklődés szerint szerveződtek. Noha a szakszervezetek ma már nem a párt „gyámkodása” alatt működnek, a munkások független érdekképviselőtének megszervezése is gyakran érdektelenségbe ütközik:

Akkor nálunk 18-20%-os volt a szervezettség. Mentem körbe a sorok között, azért tudtam emberekkel egy-két szót váltani, kitapogattam, hogy a kollégáknak mi a problémája, és lejött az, hogy ők elmondanák, de egy adott személynek, a főnöknek semmiképp. Ebből gondoltam én, hogy akkor valami képviselőt kell. Megkérdeztem az elnököt – bizalminak választassam meg magam. Megválasztattam magam bizalminak. Egy év alatt 70%-os lett a szervezettség a szereldében, és első körben három műszakot vittem. A műszakom előtt egy órával bejöttem, meg egy órával később mentem haza. Ahol láttam, hogy valaki egy kicsit is érti meg szeretné csinálni, megkérdeztem, hogy nincs-e kedve lenni bizalminak. Így elindult a karrier.

Abban az időszakban igazi közösség volt nálunk. Ahogy elkezddött a verseny, egyre leterheltebbek az emberek, egyre kevesebb energia és idő jut a közösségre. Ma a család inkább a szabadidő, nem a kollégák egymással. De régebben kifejezetten rendszeresen elmentek a teamek munka után sörözni/tekézni.

Ma már azt mondom, hogy csökkent az összejárás. Nagyon leterheltek az emberek. Ha a versenyt meg akarjuk tartani, és konzernen belül is vonzóak akarunk lenni, hogy ne a lengyelekhez, szlovákokhoz, németekhez vigyék a termelést, hanem hozzánk, hogy a foglalkoztatást biztosítani tudjuk, vagy ne adj Isten, növelni a munkatársak létszámát, ahhoz sajnos nagyon keményen meg kell dolgozni, már főleg a munkásrésznek. • Károly 42, szakmunkás, szakszervezeti vezető (2015)

A harmadik különbség, hogy az idősebb munkások jóval hangsúlyosabban említették romló anyagi helyzetüket, mint a fiatalok. Elsősorban ez motíválta körükben a Kádár-korszak iránti nosztalgiát:

Őszintén megmondom, jobb volt. Jobb volt a Kádár-rendszerben. Én visszamennék. Jobb volt. Én azt választanám. Pedig akkor is köllött nekünk dolgozni, az biztos, a kisember akkor is megvolt. Szóval akkor is megvolt a kisember, a középosztály, meg a teteje. Na, most a munkásosztály megszűnt, a középréteg meg elszegényedett. Most van sok szegény, meg vannak milliomosok. A középosztály nincs, megszűnt.

Jó, van, aki tehet róla, az biztos, meg van, aki akaratán kívül hanyatlott le, hát én azt nem tudom, hogyan ment le a középosztály, de lement. • Márta, 60, betanított munkás (2004)

A bérből és fizetésből élők, az ilyenek, mint mi, minket teljesen lehetlenné tett ez a rendszerváltás. Nekünk ugyanaz az autónk van tizenöt éve, ugyanaz a tv, minden ugyanaz. *Az eszünkbe se juthat, hogy valamit kicserélünk.*²¹ És egyre inkább nem jut az eszembe. Azon reszketni, hogy mikor romlik el a porszívó. Ezt a réteget, ezt teljesen... És ugye az anyukámnak magasabb a nyugdíja, mint az én fizetésem, mert azt nettóban kapja, ami szerencse, mert legalább őket nem kell támogatni. És akkor ez igazság? És a férjem már úgy el van keseredve, hogy már engem jobban idegesít, mint őt, hogy mi lesz vele. • Judit, 50, adminisztrátor (2004)

Noha az idősebb munkások sem érezték nagyon színesnek a Kádár-korszakot, mint ahogyan azt is elismerték, hogy a szocialista rendszer nem kínált valami nagy perspektívákat, majdnem mindegyik interjúalany számára sokat jelentett, hogy az előző rendszerben létbiztonság volt, az emberek meg tudták tervezni az életüket. Ebben a korosztályban az anyagi biztonság megszűnése volt a rendszerváltozás legfájdalmasabb tapasztalata. Ezt szinte mindenki hangsúlyosan említette, sőt Judithoz hasonlóan arról is beszéltek, hogy a létbiztonság, a „tervezhető jövő” elvesztéséért nem kárpótolta őket az új rendszer nagyobb szabadsága és megnövekedett lehetőségei, mert ebből a nagyobb szabadságból a munkásosztály valahogyan kimaradt.

A fiatal munkások jóval kevésbé panaszkodtak anyagi helyzetükre, sőt egyenesen úgy látták, hogy az államszocializmus szürkének tekintett világhoz képest most sokkal nagyobbak a lehetőségek. Igaz, panaszra itt is akadt ok: a munkások elsősorban azt nehezményezték, hogy bérük jóval kevesebb, mint amit Németországban fizet a vállalat a munkásoknak. Sokan igazságtalannak tartották a vezetők túlértékelését is a fizetésben:

A munkásosztály alul van értékelve, a mérnöki állomány, a vezetői állomány, a menedzseri rész meg túl van értékelve.

Én nem sajnálom senkitől a pénzt, de akkor az elvárásoknak is szintben kellene lenniük. Van egy két-nagyobb ember, aki azt mondja, hogy az értékteremtést kell növelni Magyarországon. Teljes mértékben egyetér-

²¹ Kiemelés – B. E.

tek, de ha az értékteremtést végző embereket nem fizetem meg, akkor az csak egy szó marad. • Károly 42, szakmunkás, szakszervezeti vezető (2015)

A társadalmi-politikai attitűdök alakulásában viszont hasonlóan fontos azonosságokat, ha úgy tetszik, folytonosságot fedezünk fel. Az első Magyarország félperifériás helyzetét érinti, a második pedig a rendszerváltásban való csalódottságban gyökeredzik, amely elindítja a „ki a felelős?” típusú narratívákat (amelyek sokszor összeesküvés-elméletekbe torkollanak). A 2000-es évek elején felvett interjúkban a Rába-gyár leépülését a megkérdezettek egyértelműen összekapcsolták a rendszerváltással; megítélésük szerint a vállalatot szándékosan tette tönkre a menedzsment, hogy privatizálhassák a gyár értékes ingatlanait:

Külön művészet kellett ahhoz, hogy a Horváth Ede örökségét így szét tudják faragni, de még a mostaniak is mindig abból élnek. Ha az egyik tulajdonos, aki érdekes módon annak ellenére, hogy a jogszabályok szerint egyik vállalat a másiknak a részvényeiből nem vásárolhatott, mégis hozzájutott egy nagyobb részvénycsomaghoz, és azóta is ő az igazgatótanács elnöke, tehát ha ő nem volna olyan bűvész, hogy a veszteséges vállalatból is örökösen hasznot húz, akkor talán még mindig jobb állapotban volna a Rába, mint amilyenben most van. De hát a Horváth Ede után nehéz volt jó vezetőnek lenni, és azért akármilyen nehezen is, de eredményesen dolgoztak az utódai, képességükhöz karcsúsították mindig a gyárat, és most kb. 10%-a van annak, mint ami a rendszerváltás idején volt. • Tamás, 65, nyugdíjas mérnök (2004)

Csak az a baj, hogy nem maradt munka itt az embereknek. Tehát egyszerűen azt mondták, hogy lesz egy alkatrészgyártó kft. – de hát ennek semmiféle profilja nincsen, csak ilyen szedett-vedett munkákból él, ez is hol ennyi, hol annyi, de az is folyamatosan csökkent. Hát a vége az lesz, hogy énszerintem ez a kft. is előbb vagy utóbb be fog csöddölni, aztán kikerülnek az emberek az utcára. • Imre, 47, művezető (2004)

A munkanélküliségtől való félelem még erősebben felszínre hozta a biztonság, a kiszámíthatóság és a rend utáni vágyat, amelyet a munkások a Kádár-korszakkal azonosítottak:

Mi lesz velem, ha lapátra kerülök? Mondja csak nyugodtan. Nem tudom. Hát akkor bögök. Milyen kilátásaim vannak? Az, hogy semmilyen. Ez az egy szakmám, ez az egy iskolám van. Nem tudom elkép-

zelni se. Pedig inog itt nagyon a talaj, nagyon mozog, nem, még nem is érdeklődtem, az a baj, hogy 49 leszek. Hát nem tudom elképzelni. A nyugdíjhoz bejelentett munkahely kell, arra is kell gondolnom. Kilátások? Nem nagyon vannak. Ez a korosztály és ez az iskolai végzettség... hát, nem nagyon. Fel kéne karolni a kormánynak ezt a társadalmi réteget is, az az igazság, hogy van ez a réteg, aki már elnyűvödött, nagymama. Akivel beszéltem, mindenki panaszkodott. Jó, én csak az én réteget tudom, ezt a dolgozót, a fizikait, az értelmiség biztos máshogy van vele. • Katalin, 49, szakképzett munkás (2004)

A fiatalok körében nem jelent meg a munkanélküliségtől való félelem, az azonban igen, hogy Magyarország félperifériás helyzetéből következően nem tud olyan lehetőségeket nyújtani, mint a vállalat anyaországa. A munkások által megfogalmazott társadalomkritika azonban nem a marxista kapitalizmusfelfogás érvrendszerét követte a tőkés rendszer működéséről, hanem általában véve személyes bűnbakokat kerestek, amelyeket hol a „gonosz” Nyugatban, hol pedig a rendszerváltó elitekben véltek megtalálni. Így kapcsolódott össze az érvelésben az első és a második típusú ressentiment-narratíva; a munkások itt sem a kollektív cselekvésben vagy a politikai szervezkedésben látták az alternatívát, hanem inkább egy olyan társadalmi berendezkedést részesítettek volna előnyben, amely sok szempontból a Kádár-rendszerre hajazott (akkor is, ha a fiatalok körében nem volt kimutatható Kádár-nosztalgia): erőskezü, a Nyugattal szemben is határozottan fellépő vezető, gondoskodó, vagy legalábbis a munkások védelmét szolgáló állam és a kisemberek felemelkedésének ígérete.

A Viktor barátunk egy polgári Magyarországot akar építeni, ahonnan a polgárság utolsó maradványait az ő édesapja ölte ki. Itt nincs polgárság, itt munkások vannak, vagy a munkáosztályból kikerült vezetők. Ennek ellenére a mai Magyarországon az igazi dolgozó rétegnek komoly jövője nincs, amíg erős magyar tulajdonú ipar nem jön létre. Amíg mi kiszolgáljuk a Nyugatot ilyen multicégeknel, addig nem munkások vannak, addig rabszolgatársadalom van Magyarországon. És az egyik rabszolga én vagyok.

A magyar ipar, a magyar mezőgazdaság, a magyar élelmiszeripar újragondolása... Megszűnt a cukoripar, rengeteg ember került az utcára. Elsősorban a mezőgazdaságot, az élelmiszeripart kellene fejleszteni és a gépipart. A termőterületek a legértékesebbek és eladjuk őket...

Vagy amit a kintiek csinálnak, az megy ki az ő országukba, itt meg a bér munkás dolgozik. Meg kellene határozni azt, hogy ez Magyar-

ország, magyaroknak kell itt élni és a magyaroknak kell jól megélni. Nem nyereséget kell termelni a külföldnek, hanem a nyereséget itt kell tartani, visszaforgatni, hogy jobban éljen ez az ország. A német gazdaságnak szüksége van a magyar munkaerőre, de nem azért, mert olyan jó, hanem olyan olcsó. • Pál, 46, szakmunkás, szakszervezeti tag (2015)

Igenis, nem vagyunk rákényszerülve arra, hogy szlovák felvágottat együnk, mi ezt mind elő tudjuk állítani, Krone Zucker Bécs. Miért kell nekünk bécsi cukor? Amikor mi voltunk Európa egyik legnagyobb cukortermelője. Az összes cigánynak lenne kapáló/betakarító munkája.

• István 56, szakmunkás (2015)

Nekem a mai napom volt az az időszak, amikor furcsának találtam azt a kettősséget, ami működött az előadók és köztünk. Németország. Amikor a tőke beáramlik, olyan dolgokat művel benn az országban, hogy kihasználják a törvénykezés meg nem létét, a gazdaság fejletlenségünket.

Például ő tudja, hogy működik a szakszervezet, milyen jogok vannak, és ezt folyamatosan áthágja a nagy többség.

Sajnos, addig, amíg minket a törvények nem védenek, addig nem tudunk mit kezdeni a helyzetünkkel. A törvényeket bepárosítani törvényismerő emberekkel... elfogadható, a közösség által megbecsült emberekkel... • Sándor 40, szakmunkás, szakszervezeti tag (2015)

Miközben sokan elismerték, hogy „kivételezett” helyzetben vannak a szakszervezet miatt, általában is szóvá tették a munkások szervezetségének hiányát és sokuk kiszolgáltatottságát:

Sajnos, ma a magyar társadalom nem kellőképpen felvilágosult. Egyetlen elvárás van a munkásokkal szemben, hogy dolgozza le a maga 8, 12, 16 óráját. Nem megfelelő bérért, teljesen tájékozatlan módon, nincsen tisztában se a jogaival, se a kötelességeivel.

A szociális háló hiánya sújtja, nincs szociális biztonság... a vállalat életébe a munkás nem tud bekapcsolódni, csak a munkáját tudja adni, visszacsatolás nincs, csak annyi, hogy megkapja a havi fizetését és jó napot. Megfelelő törvényekkel lehetne ezen a helyzeten javítani. • Gábor 38, szakmunkás (2015)

Miközben jeleztük, hogy a baloldaltól való kiábrándulás sokszor családi „hagyomány”, Károly a saját politikai útját így írta le:

Mindig haragudtam a baloldalra, 18 évesen oda szavaztam, én büszke voltam erre, azt hallottam, hogy a régi rendszer milyen jó volt, aztán jött a Fidesz, fiatalok, nagyon lelkesítők voltak, és azóta rájuk... én csipegetem azt, ami a baloldalból a munkások érdeke, meg a jobboldalból... mindig a kisebbik rosszra. Azt nézem, hogy az elmúlt 4 évben változott-e a melósok helyzete, vagy nem. Most gondban leszek már a következő választáskor, mert nem látok alternatívát a mostani kormánnyal szemben. A szélsőjobb – ott vannak szimpatikus dolgok, amiket mondanak, csak eddig mindig az volt, hogy a győztes párt nem élt, hanem visszaélt a hatalmával. • Károly 42, szakmunkás, szakszervezeti vezető

Károly a munkásosztály társadalmi-szimbolikus tőkéjének leértékelődését is szóvá tette az interjúbán:

Honnan kezdjem? Hát maga az, hogy a szüleim. Hát ugye mindegyik jó kis munkásosztályból származó emberke. Amúgy apám itt kezdte anno a vagongyárban, buszsofőr volt ő. Most már nyugdíjas, meg anyám is nyugdíjas... anyám az pedig a lemezárugyárban... győrieknek, gondolom, mond valamit, viszont lehet, hogy nektek is mond valamit, mert anno, a régi rendszerben ha vettél egy lemeztálcát, vagy bármilyen kis felhúzható lemezkütyüt, azt mind Győr gyártotta, itt a lemezárugyárban, a játékoktól kezdve minden.

Mint említettem, ugye munkásosztály... Engem hogy neveltek? Dolgosként. Abban a rendszerben azért ugye az volt megbecsülve, aki munkás volt.

Károlyt nyilvánvalóan szakszervezeti munkássága is befolyásolta véleménye kialakításában. Érdekes ugyanis, hogy a munkássággal való azonosulás elsősorban a technokrata–munkás ellentét tárgyalásakor jelent meg az interjúban. Miközben az erős munkaethosz tisztelete több interjúban is kifejezésre jut, a többség a társadalomban inkább a középosztállyal azonosította magát. A munkásság mint kollektíva csak a gyárban jelentett hivatkozási alapot; valódi társadalmi értelmet nem fogalmaztak meg az osztállyal kapcsolatban a fiatal munkások. Politikai érdeklődésüket, preferenciáikat pedig végképp nem befolyásolta a baloldali ideológia; míg az idősebb generációban a szocialista szimpátiák – már csak a Kádár-korszak utáni nosztalgia okán is – még több interjúban megjelentek. Miközben az idősebb generáció tagjai számára a politikai baloldal még társulhatott olyan kulcsszavakkal, mint a létbiztonság vagy a kiszámítható, tervezhető jövő, a fiatalok már nem láttak komoly perspektívát a baloldali – vagy magukat annak nevező – pártokban, de a baloldali ideológia sem vonzotta őket.

Ha összegezni akarjuk a ressentiment-narratívákat, akkor azt kell mondanunk: az elégedetlenség a jobboldal irányába nyitott, a baloldalra – igen különböző okok miatt – a leggyakrabban zárt. Nagyon fontos itt a család „örökölt” antikommunizmusa, de megjelenik a politikai baloldalból való kiábrándulás is, ami, mint mondják, éppen őértük, a munkásokért nem tesz semmit. A liberalizmus igen sokaknak volt negatív töltetű, mert összekapcsolódott a „szabadossággal”, olykor a „zsidósággal”, valamint a rendszerváltó elit korrupciójával. A munkaethosz sokszor összekapcsolódik a „rend” utáni vágyakozással – ez pedig igencsak kedvez a szélsőjobboldali, „rendpárti” ideológiáknak. És végezetül, szólnunk kell az etnonacionalista dimenzióról, amely nagyon plasztikusan rajzolódott ki az interjúkból. Míg az előző kutatásban ritka volt a nyíltan „zsidózó” vagy „cigányozó” interjúalany, napjainkban a romaellenes előítéletek már egészen nyíltan és vállaltan törtek a felszínre – a fókuszcsoporthoz beszélgetéseken is.

Az erős munkaethoszt az interjúalanyok igen gyakran állították szembe a „segélyekből élő”, „érdemtelen” romákkal (igaz, sokszor a politikusokkal is, akik a köz javára gazdagodnak). Érvélemben építke Feischmidt Margit (2014) azon tézisére, hogy a magyar nacionalizmus (a „mi” kulturális konstrukciójának) szupremációja és az idegenek (például romák) lefokozása, ledegradálása között szoros kapcsolat figyelhető meg. A romák ebben a diskurzusban „kulturálisan” mások, „nem alkalmasak” a többségi társadalomba való beilleszkedésre, és szegénységükről is saját maguk tehetnek (vagy pedig, „nem is olyan szegények...”). Ez a fajta kulturális kirekesztés, hogy ne mondjuk, kulturális rasszizmus világosan kirajzolódik az újabb kutatásban; miközben a régiben – ha meg is voltak hasonló előítéletek – még tabunak bizonyult nyílt felvállalásuk a többség körében.²²

A Jobbik térnyerését én úgy élem meg, hogy látom, hogy évekkel ezelőtt masírozások a falvakban, a rendőrség nem tudta megoldani a dolgát, nem volt megoldva a közbiztonság, jött egyfajta gárda, az emberek kétségbeesésükben... ott jött egyfajta gárda... rendet tudott teremteni, ez barátságot ébresztett irántuk, elkezdtek fejlődni, és most már eléggé nagy politikai erővé nőttek ki magukat. • Zoltán 38, szakmunkás (2015)

És azért a magyar fiataloknak könnyű megdobogtatni a szívét a nemzeti érzelemmel... itt nagyon könnyen be tud sok embert vonzani a Jobbik... én azt látom, hogy a Jobbik erősebb lesz, nem biztos, hogy ők

²² Az etnonacionalista diskurzus elfogadottá válását a média is nagyban elősegíti (Feischmidt–Hervik 2015).

fognak nyerni, de egyre több esélyük van... nem akarok cigányozni, de ők mindig ezzel jönnek, a gárdát is mondtad, az is erre van kiélezve. Nem is nagyon akarnak integrálódni. Anyósoméék Miskolc mellett laknak, nem is akarnak integrálódni, volt rá elég idejük.

Jó válasz a Jobbik felől, hogy mi ezt elrendezzük. Segélyezés, nincs munka, máshonnan nem tudnak szerezni, elmennek a nénihez, elveszik a 20 000 Ft-ját, és fejbe verik. • Balázs, 36, szakmunkás (2015)

A Jobbik-aktivista István „szociálisan” látta a kérdést:

Rengeteg cigány haverom van, vannak zsidók is annak ellenére, hogy a Jobbik tagja vagyok... általában én lecigányozom a csaló, hazudozó fehér bőrű honfitársamat is, ha nem bizonyos normák szerint él vagy cselekszik. Amúgy meg a cigánysággal borzalmas nagy baj van. A kommunizmusnak volt egy nagyon jó, egy áldásos tevékenysége, hogy mindenkinek munkát biztosított. Amikor én ipari tanuló voltam, tele voltunk cigány származású betanított munkásokkal. Az építőipar tele volt vasbetonszerelővel, falazóval, kőművessel.

Téglagyárak kizárólag cigányokkal üzemeltek, a termelőszövetkezetek felszippantották a cigányokat...

Szétverték a magyar gazdaságot, hogy vegyünk nyugati árut, hogy az ő pénztárcájukat gazdagítsuk, és így a cigányság kiesett a pikszisből.

Megszűnt az építőipar, megszűntek a nagy termelőüzemek, megszűnt a mezőgazdaság. És most már a harmadik cigány generáció nő ki sajnos, ami veszélyes a magyar társadalomra. És ahogy koncentráltan nő az elkeseredés, a munkanélküliség, a kilátástalanság, úgy nő az ő általuk okozott rossz, kriminalizmus. Ez egy szociális kérdés. Gazdasági, szociális, politikai kérdés, és senki nem tesz semmit.

Mások német „példát” hoztak az előítéletek igazolására:

Örökös téma mindenhol a cigányok. Én jó példákat látok kinn Németországban: törökök. Ők be tudtak integrálódni, minden férfi dolgozik. Ott vannak, és dolgoznak, csinálják a dolgukat, adóznak. Be tudtak állni a sorba, pedig honnan jöttek és hova jutottak. Ez csak szemlélet kérdése, hogy el tud menni dolgozni, tud integrálódni. Az nem kifogás, hogy nincs végzettségem, nem akarok tanulni, mert cigány vagyok. Én erre azt mondom: törökök, beilleszkedés, adózás, egyenlő bánásmód, semmi több. • Zsolt 36, szakmunkás (2015)

Az a baj, hogy ők egy olyan réteg, ami nemcsak itt probléma, hanem mindenhol. Az ő kultúrájuk olyan, hogy nem akar se beilleszkedni, se dolgozni. Legjobb példa. Van cigány a soron, bezzeg ő jól dolgozik, meg rendes, ne kelljen már azért megdicsérni valakit, mert cigány és jól dolgozik! Engem nem dicsérget senki, hogy ő magyar, és legalább dolgozik... Amíg ez nem változik... és én nem látom, hogy ebben bármi fog történni... saját maguk nem tudják ezt megoldani. • Gábor 38, szakmunkás (2015)

A „cigánybűnözés” és a „segélyekből élő cigányok” gyakran visszatérő motívum a roma lakosság kriminalizálásában. Feischmidt Margit kutatása (2014) alapján itt is megmutatható, hogy az újnacionalizmus egy olyan fogalomkészlettel és kulturális kódokkal „látja el” a munkásokat, amelyek alkalmasak arra, hogy a mélyen átértézt ressentiment-diskurzusokat artikulálják. Sokatmondó, hogy a Jobbik-aktivista István hosszú éveket élt Nyugaton (Svájcban és Németországban), de sokan szintén éltek és dolgoztak Ausztriában vagy Németországban. A nyugati környezet tehát nagyon sokszor *nem* jelenti a liberális értékek vagy a multikulturalizmus megerősödését, hanem elvezethet a nacionalizmus erősödéséhez is. A tipikusan a magyar kulturális szupremácia mentén megszerkesztett romaellenes narratívákban nagy hangsúlyt kapott a „cigánybűnözés” és a „segélyekből élő” romák, ami, mint mondják, a népcsoport „veleszületett”

kulturális jellemzője. A fókuszcsoporthoz beszélgetésekben ennél is vadabb előítéletek és „megoldások” elhangzottak. Mindez azt bizonyítja, hogy az etnicizált diskurzus valóban „polgárjogot” nyert Magyarországon (is). Elemzésünkben a „cigánybűnözés” ugyanakkor egy mélyebben gyökeredző félelemérzetből is táplálkozik; hiszen ma a „munkás” létből igencsak könyönyű lecsúszni a munkanélküli szegények világába (akik természetesen nem csak romák!). Utalunk itt Tóth András (2017) kutatására a munkások (lét) bizonytalan helyzetéről; ez a bizonytalanság is növelheti a radikalizmust és a „rendpárt” igényét, ami megvédi a „kisembert” a lecsúszástól, ami „kulturálisan örökölt” jelenség...

KÖVETKEZTETÉSEK

A három kutatás mégoly vázlatos ismertetése nyomán is kirajzolódnak bizonyos általános jellemzők a munkások politikai-társadalmi attitűdjei alakulásában, amelyek összekapcsolódnak egy-egy történeti korszakkal. Az államszocializmus hivatalos ideológiája uralkodó osztálynak kiáltotta ki a munkásosztályt, amelyet egységesnek, homogénnek és forradalmi tudatúnak tekintettek. Ahogyan azt a két világháború közötti korszakban Rézler Gyula, majd az 1960-as években Kemény István kimutatta, a magyar munkásság korántsem volt egységes; mint ahogyan a belső rétegződése is erősen függött a szakképzettségtől, a lakóhelytől, a társadalmi nemtől, a családi viszonyoktól, a gyereklétszámtól, a termelésben betöltött pozíciótól, és még sorolhatnánk a megkülönböztető kategóriákat. A dolgozatban röviden bemutatott 1970-es munkáséletmód-kutatás is megerősítette a munkásságnak a belső heterogenitását, és egyúttal rámutatott a társadalmi különbségek tartósságára: a lesüllyedt polgári családból származó fiatalember addig is el sem tudta képzelni, hogyan élnek a „valódi” munkások, amíg házassága révén nem költözött maga is Angyalföldre. A gyermekkori rossz vagy sokszor egyenesen nyomorúságos lakhatási viszonyokat egyébként csaknem minden interjújában említik a munkások; ezek után érthető, hogy sokaknak a ma már szűkösen tekintett panellakás is nagy előrelépést jelentett.

Ami az idealizált munkásképet illeti, azt nem sokkal tudjuk igazolni az interjúk alapján. A termelőmunka sokszor monoton, megerhelő, kemény fizikai munkát jelentett, amelyért legfeljebb a relatíve jó fizetés kárpótolhatta a munkásokat. A pártot és a KISZ-t sokszor csak merő formalitásnak, de a legjobb esetben is külső hatalomnak tekintették az interjúalanyok, amelynek politikáját még a gyárban sem befolyásolhatták. A sokat propagált osztályegység, a kollektív tudat létezését sem lehet kimutatni

az interjúkban. A nemzetközi érdeklődés kimerült annyiban, hogy a legtöbben utazni vágytak, vagy az ambiciózusabbak olyan munkáról álmodoztak, ami lehetővé tenné számukra a tartós külföldi tartózkodást. Az értelmiséget, ha nem is uralkodó osztálynak, de mindenképpen privilegizált rétegnek tekintették, mint ahogyan az sem véletlen, hogy a kitörni vágyó fiatalok mind a továbbtanulást jelölték meg életük fő céljaként, az idősebbek pedig legalább gyermekeiket nem a munkáspályára szánták.

Mindebből vajmi nehezen lehet kiolvasni, hogy a munkássors olyan irigyelt élet lett volna, ahogyan azt a propaganda ábrázolta. A munkásokat semmiféle forradalmi vagy kollektív tudat nem motiválta; egyedül a „fogyasztói szocializmus” politikája hatott rájuk, és fordította őket az egyéni kikapuk, kitörési lehetőségek vagy egyszerűen csak az anyagi javak megszerzése felé. A „forradalmi munkásosztály” helyett az új kurzus valójában éppen olyan „kispolgári munkásságot” nevelt, amely ellen a párt papíron annyira hadakozott. Itt érdemes megemlíteni a munkásokra oly gyakran jellemző konzervatív szemléletet, különösen a társadalmi nemi szerepek és a családfelfogás terén: a legtöbbüknek valójában a család jelentette azt a közeget, amellyel valóban tudtak azonosulni. A politikát talán szándékosan sem emlegették; de egészében mintha beletörődtek volna abba, hogy nekik arra semmilyen ráhatásuk nincsen, és legfeljebb csak egyéni eszközökkel tudnak változtatni sorsukon.

Az 1970-es évek közepén, a Kádár-rendszer „fénykorában” felvett interjúk tehát megerősítik Szalai Erzsébet azon megfigyelését, hogy a munkástudat individualizálódott és materializálódott Magyarországon (Szalai 1986). Miközben Szalai Erzsébet a második gazdaság hatását vizsgálta a társadalomban, azt kell mondanunk, hogy ez a folyamat korábban elkezdődött: nemhogy forradalmi tudat nincs (akár a rendszerrel szemben, ahogyan azt 1956-ban megfigyelhettük),²³ hanem a sorsközösségnek sem sok elemét lehet kiolvasni a különböző életsorsok elbeszéléséből. A munkásság ekkorra már egész biztosan nem volt forradalmi osztály; nemcsak hogy nagyon sokféle helyről és családból verbuválódott, hanem a sokat emlegetett társadalmi egységet sem érezte, tudta a magáénak. A kitörést egyértelműen az értelmiségi életbe való felemelkedés jelentette a számukra, mint ahogyan a munkáseletben többnyire azok sem láttak sok perspektívát, akik koruknál vagy lehetőségeiknél fogva beleragadtak a közös sorsba.

A kollektív cselekvésről való „lenevelés” és az állami paternalista rendszerben való szocializáció szomorú következményei végül éppen a rend-

²³ Lásd ehhez Pittaway (2012); Rainer–Valuch (2017).

szerváltásnál mutatkoztak meg, amikor a munkások – megszabadulva az állampárt gyámkodásától – saját érdekeik védelmére sem tudtak megszerveződni. A korábbi szociáldemokrata színezetű jóléti állam modelljét ráadásul globálisan is felváltotta a neoliberais gazdaságpolitika, amely a rendszerváltás után fokozottan érvényesült Kelet-Európában. Mindehhez hozzájárult a kommunisták által preferált, elavult iparágak leépítése; így a „posztoszocializmus” csak tovább fokozta a munka- és létbiztonsághoz szokott munkások kiszolgáltatottságát.

A 2000-es évek elején gyűjtött interjúk sok szempontból megerősítik ezt a képet. A megszólaló munkások saját társadalmi csoportjukat, a munkásságot egyértelműen a rendszerváltás vesztesei közé sorolták, amelyet elsősorban az életszínvonal romlásával indokoltak. Az anyagi helyzet rosszabbodása volt egyébként a leghangsúlyosabb eleme az interjúknak; a korábbi létbiztonság elvesztése sokakban ébresztett nosztalgiát a Kádár-rendszer iránt, akkor is, ha egyébként úgy látták a rendszert, mint az 1970-es évek munkásai: szűkös perspektívák, korlátozott szabadság és az állampárttól való idegenkedés. Érdekes, hogy a mintában megszólaló egyedüli vállalkozó, Miklós is úgy írta le a rendszerváltás utáni magyar piacgazdaságot, mint ahol nem lehet boldogulni adócsalás, vesztegetés és politikai kapcsolatok nélkül; tanulságos ebből a szempontból az az interjúrészlet, ahol szembeállítja az olyan kétkezi munkásokat, mint ő is volt, a megjelenő új tőkés réteggel, akik mind az állami vagyonnak köszönhetőek meggazdagodásukat. Annak ellenére, hogy volt munkájuk, az interjúalanyok mind arról számoltak be, hogy romlott az életszínvonaluk, és csökkentek a tartalékaik. Azt is érdemes kiemelni az interjúkból, hogy a többség elítélte azokat, akik segélyen élnek; ez általában is szégyennek számított (Flóra például elmondta, hogy nehéz körülményei ellenére sem folyamodna segélyért). A munkásokat elkésérítette, hogy annak ellenére sem tudnak kijönni a fizetésükből, hogy megvan a rendes, bejelentett munkájuk; sokan úgy látták, hogy a segélyen élők többsége egyszerűen „rest” dolgozni. A többség kilátástalannak érezte a „középosztály” helyzetét (ahová sorolták magukat); gyermekeiket pedig mindenképpen főiskolára vagy egyetemre szánták azok, akik abban a helyzetben voltak, hogy valamennyire biztosítani tudták a gyerek jövőjét.

A rendszerváltásban való csalódottság összekapcsolódott azzal a vélekedéssel, hogy a magyar vagyont „szétlopták” részint a rendszerváltó elit, részint pedig a nyugati vállalatok, amelyek olcsón felvásárolták, majd tönkretették a magyar gyárakat, hogy megszabaduljanak a konkurenciától, és gyarmatosítsák a magyar piacot. Általában megfigyelhető volt egy igen erős *ressentiment* azokkal a csoportokkal szemben, amelyek a munkások

véleménye szerint a rendszerváltás óta nemcsak elkülönültek a dolgozó emberektől, hanem aránytalanul nagy mértékben profitáltak a nép tulajdonának kiárusításából és az új rendszerből. Idesorolták a volt pártkádereket, az értelmiséget és a kialakuló új magántulajdonosi osztályt. A privatizációt kivétel nélkül mind nagyon negatívan ítélték meg a megszólalók: a Rába privatizációját a munkások úgy írták le, hogy a vezetők „szétlopták” a gyárat, de ugyanezt gondolták a többi állami vállalat magánosításáról is. A külföldi tulajdonosokkal szembeni bizalmatlanságot fokozta, hogy a munkások szerint a külföldi cégek csak a magyar piacokat akarták megszerezni, és leépítették a magyar termelést, vagy pedig bezárták a gyárakat. De a multinacionális vállalatokról is megvolt a munkások véleménye: kivitték a profitot az országból, és kizsákmányolták a magyar munkaerőt. Ezek után nem meglepő, hogy a többség elutasította a nyugati mintájú kapitalizmust, amelynek ők csak a hátrányait érzékelték: a vállalat leépült, a munkáslétszám az ötödére zsugorodott, elveszett a gyár régi presztízse, amit a betelepülő Audi még jobban kihangsúlyozott, és visszaesett a munkások életszínvonala. Tovább fokozta a *ressentiment* érzését az új elit „hivalkodó fogyasztása” (Veblen 1975): nagyon sokan elmondták, hogy régen, a szocializmus idején a vezetők és a munkások között nem voltak akkora anyagi különbségek, mint az új rendszerben. Horváth Ede tekintélyéhez a munkásinterjúk alapján szerény életvitele is hozzájárult.

A fentiek tükrében nem meglepő, hogy a magyar munkások körében erős kételyek fogalmazódtak meg mind a rendszerváltással, mind pedig az új demokráciával kapcsolatban. Ezek a kételyek azonban nem egy általános rendszerkritika irányába mutattak, hanem inkább egy sajátos magyar út preferálásába, ahol az állam valamiféle kiegyensúlyozó szerepet játszik egyfelől a multinacionális vállalatok és a hazai termelők, másfelől pedig a munkásság és a tőkések érdekei között.

Ami a politikai aktivitást illeti, fel sem merül a kollektív politikai cselekvés lehetősége, vagy pedig általában az, hogy a munkások mint társadalmi csoport javítani tudnak helyzetükön. A szakszervezetben éppúgy nem volt bizalom, mint az állampárt idején; ezt is csak formális intézménynek tekintették a munkások. Maradtak az individuális eszközök (gyermekük taníttatása, mellékállás, feketemunka stb.), illetve az a remény, hogy a nagypolitika mégiscsak felfigyel a kisemberre, és megakadályozza vagy legalábbis mérsékeli a nyugati befolyást. Ebben a csoportban még markánsan jelen voltak a baloldali szimpátiák, de azt kell mondanunk, hogy elsősorban azért, mert a Kádár-korszak – minden negatívumával együtt – mégiscsak kiszámítható jövőt, munka- és létbiztonságot adott a dolgozóknak.

A legújabb interjúk kutatás már egészen más képet mutatott e tekintetben. Itt már nem mutatható ki a Kádár-rendszer iránti nosztalgia; ellenkezőleg, a régi rendszert egyértelműen diktatúrának tekintették a munkások, és jóval gyakoribb volt a politikai baloldaltól való kifejezett idegenkedés, amelyet az államszocialista rendszer tapasztalatával vagy pedig egyenesen bűneivel indokoltak a munkások.

A munkásság-értelmiség közötti társadalmi távolság itt főleg úgy fogalmazódott meg, mint a technokrata–munkás ellentét a gyárban. A munkások kifogásolták a mérnöki és menedzsmenti állomány indokolatlanul magas fizetését, miközben ők végzik a tényleges termelőmunkát. Sokan azt is nehezményezték, hogy a diploma nem mindig jelent nagyobb műszaki, szakmai tudást, mint amit ők sajátítottak el az évek folyamán; így különösen igazságtalannak tetszett a mérnökök jóval magasabb fizetése. A nyugati gazdasági befolyást sokan éppen úgy szóvá tették, mint az előző kutatásban; ennek főleg az adott tápot, hogy a nyugati vállalat az anyaországban jóval többet fizet a munkásoknak, mint Magyarországon. Ebben a kutatásban azonban kevésbé volt hangsúlyos a munkások anyagi helyzetének romlása; ellenkezőleg, sokan elmondták, hogy jobb körülmények között dolgoznak, mint az „átlag” magyar munkás. Ugyan itt is megjelentek a társadalomkritikának bizonyos elemei, ezek egyáltalán nem jelentettek utat a baloldali ideológiákhoz; ellenkezőleg, azt mondhatjuk, hogy a rendszerben tapasztalt igazságtalanságokat egy etnicizált diskurzus nyelvén fogalmazták meg a munkások, amely több interjúban is a szélsőjobboldali szimpátiák irányába mutatott.

Két példával illusztrálom ezt az argumentumot: 1. a nyugati gyarmatosítás és 2. a romaellenesség narratívájával. Miközben a korábbi kutatásban a munkások egy olyan gyárban dolgoztak, amelynek egykori fényét igencsak elhalványította (és sok részlegét tönkretette) a rendszerváltás, itt a munkások mind „menő” multinacionális vállalatoknál vagy azok beszállítóinál dolgoztak, és jóval nagyobb munkabiztonságot élveztek, mint Tóth András kutatásának „vállalkozó” munkásai (Tóth 2017). Ezek a munkások is bírálták azonban a mérnökök és menedzserek indokolatlanul magas fizetéseit, illetve a nyugati és a keleti bérszínvonal különbségeit (*„A német gazdaságnak szüksége van a magyar munkaerőre, de nem azért, mert olyan jó, hanem olyan olcsó”*). A társadalmi igazságosság, a magyar érdekek képviselése és az erős állam, erőskező vezető ezért igen hatékony „hívó szavak” lehetnek ebben a közegben.

Noha hangsúlyozottan kicsi a mintánk, a liberalizmus elutasítása a megkérdezettek körében szinte általánosnak mondható. Itt megint kiemeljük az etnicizált diskurzus elterjedését; miközben a bűnözés „cigány”, a liberaliz-

mus „zsidó” a szakszervezetekkel együtt – amelyeket éppen ezért kell „megtisztítani” a régi vezetéstől. A Jobbik sokak szemében az a párt, amelyik (még) nem korrumpálódott; meg, hát, ahogyan Károly megfogalmazta: szószólóik fiatalok (férfiak), és azt mondják, amit az emberek hallani szeretnének...

A társadalmi és erkölcsi tiszteltetreméltóság igen szerteágazó téma, de azt gondoljuk, hogy a munkaethosz igen nagy szerepet játszik a szélsőjobboldali kötődés kialakulásában. Az interjúalanyok (akikről van adatunk) konzervatív munkás- vagy parasztszaládokból jöttek, ahol a „dolgosság” fő társadalmi és etikai értéknek számított. A részeges, lusta munkást a közösség elítélte, és kivetette magából; erre a kultúrára a „multietika” is rásegített. A nemzeti radikalizmus ugyanakkor erőteljesen alakította (vagy inkább kihasználta) a kizsákmányolásról vallott nézeteiket; egy olyan fogalom- és nyelvi kódkészlettel látta el őket, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy „lefordítsák” a társadalmi igazságtalanságoknak a gyárban és a gyáron kívül tapasztalt példáit egy, a többség által jóváhagyott diskurzusra, míg a baloldali diskurzusok egyre inkább a perifériára szorultak a fiatal munkások szemében.

Miközben az államszocialista rendszer axiómának tekintette, hogy a munkások mind baloldali kötődésűek (és lehetőleg kommunisták), a rendszerváltás után éppen azért tekintettek sokan gyanakvással a munkásokra és a munkástémára, mivel a régi rendszer privilegizált osztályának tartották őket. Ahogyan láttuk, egy ideológiamentesebb megközelítéssel jóval árnyaltabb képet kapunk a munkások politikai preferenciáiról, attitűdjeiről. Kimutatható egy erősen konzervatív mentalitás és valamiféle középosztályosodás (amit az is alátámaszt, hogy az idősebb generáció munkásai is többnyire a középosztályba sorolták magukat). A körükben meglevő baloldali szimpátiát elsősorban a Kádár-korszak által nyújtott létbiztonság motiválta, mintsem valódi politikai meggyőződés. A fiatal munkásokra pedig a baloldali ideológiák igen kevés hatást gyakorolnak – nem utolsósorban éppen az államszocialista rendszer negatív emlékezete okán. Társadalomkritikájuk így többnyire egy etnicizált diskurzus nyelvén fogalmazódik meg, ami a jobboldali radikalizmus irányába fordítja politikai gondolkodásukat. A kollektív politikai cselekvés gondolata azonban éppúgy nem merül fel napjainkban sem, mint az 1970-es években; hiába látták vagy kívánták láttatni a munkásokat mint forradalmi vagy szocialista osztályt az egyes ideológiák, a Kádár-korszakban megtört forradalmi aktivitást és politikai kezdeményezőkézséget a munkások napjainkban sem nyerték vissza. Az etnonacionalista diskurzus elfogadottságának mértékét jelzik a fókuszcsoportokban is elhangzott, nyíltan rasszista-kirekesztő megnyilvánulások, amelyek könnyen kiszolgáltatják a munkásokat a szélsőjobboldali populista ideológiáknak.

IRODALOM

- Bartha Eszter (2009): *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. Budapest, L'Harmattan.
- Bartha Eszter (2011): *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan.
- Bartha Eszter (2017): A munkástörténet-írás új perspektívái: Bevezetés. In: Bartha Eszter – Bezsenyi Tamás (szerk.): *Egy másik Kelet-Európa: Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. Budapest, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 7–28.
- Bartha Eszter – Bezsenyi Tamás (szerk.) (2017): *Egy másik Kelet-Európa*.
- Belényi Gyula (2009): *Az állam szorításában: az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965*. Szeged, Belvedere Meridionale
- Feischmidt Margit – Glózer Rita – Ilyés Zoltán – Kasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó (2014): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Központ
- Feischmidt, Margit – Peter Hervik (2015): Mainstreaming the Extreme: Intersecting Challenges from the Far Right in Europe. *Intersections, East European Journal of Society and Politics*, (1.) 1. <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/80>, letöltve 2017. január 16.
- Ferge Zsuzsa (1976): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Haraszti Miklós (1978): *A Worker in a Worker's State*. New York, Universe Books. Magyarul: *Darabbér egy munkás a munkásállamban*. Párizs, Magyar Füzetek Könyvei, 1979; Budapest, Téka, 1989.
- Héthy Lajos – Makó Csaba (1975): *Az automatizáció és a munkástudat*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet Kiadványa.
- Héthy Lajos – Makó Csaba (1978): *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kemény István (1972): A magyar munkásság rétegződése. *Szociológia*, 1. sz., 36–48.
- Kemény István (1990): *Velünk nevelkedett a gép: Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest, Művelődéskutató Intézet.
- Kuczi Tibor (2011): *Munkásprés: A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. Budapest, L'Harmattan.
- Litván György (szerk.) (1974): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Paládi-Kovács Attila (2007): *Ipari táj: Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pittaway, Mark (2012): *The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh, Pittsburgh University Press.
- Rainer M. János (2011): *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan Kiadó.
- Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.) (2017): *Munkások '56*. Az 1956-os Intézet XXII. évkönyve. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár 1956-os Intézet Alapítvány.

- Rézler Gyula (1938): *A magyar nagyipari munkásosztály kialakulása 1867–1914.* Budapest, Rekord.
- Rézler Gyula (1943): *Egy magyar textilgyár munkástársadalma.* Budapest. A Magyar Ipari Munkatudományi Intézet sorozatának első kiadványa.
- Rézler Gyula (1972): Magyar város- és üzemszociográfia a két világháború között: mérleg és visszatekintés. *Szociológia*, 4. sz. 556–569.
- Rézler Gyula (1994): Munkásszociográfiák a két világháború között. *Szociológiai Szemle*, 1. sz., 155–160.
- Szalai Erzsébet (1986): *Beszélgetések a gazdasági reformról.* Budapest, Pénzügykutató Intézet kiadványai.
- Szalai Erzsébet (2004): Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. *Kritika*, (33.) 9. 2–6.
- Szalai Erzsébet (2011): *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum.
- Tóth András (2017): Workers as life-entrepreneurs. *Intersections, East European Journal of Society and Politics* (3.), 1. http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/245/pdf_103, letöltve 2017. december 22.
- Tóth Pál Péter (szerk.) (2005): *Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944.* Budapest, Gondolat.
- Tóth Pál Péter (2005): A szociológus Rézler Gyula. In: uő (szerk). *Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944.*
- Tóth Pál Péter (szerk.) (2011) *Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásaiból.* Rézler Gyula Alapítvány – Gondolat Kiadó.
- Valuch Tibor (2012): Munkás-társadalom-történet: Közelítések és fogalmi kérdések. *Korall*, (13.) 49, 5–16.
- Valuch Tibor (2017): A jelenkori munkástörténet Kelet-Közép-Európában – historiográfiai közelítése. *Múltunk*, 2017/2, 1–21.
- Varga Zsuzsanna (2012): Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban. *Korall*, (13.) 49., 37–57.

SUMMARY

"Today's world, the working class does not have the recognition..."
Workers After the Change of Regimes and Recently

The Hungarian sociography, which flourished as a distinct genre in the interwar period, mainly focused on the exploration of the Hungarian peasant society. Writers, who became well known as "village ethnographers" sought to document the backward economic-social and political-cultural conditions and life circumstances of the poorest segments of the national peasantry. It is, however, worth remembering that this era also marked the beginning of the Hungarian academic working-class history, under the leadership and on the initiative of the Hungarian sociologist Julius Rézler, who combined the survey methods with the ethnographical work and through the scientific method that he developed for the study of the Hungarian labor history, he sought to give a historically objective picture of the life conditions, political-social attitudes, labour interest organizations, political movements and the social and cultural role of the working class in the Habsburg Monarchy and in the Horthy-era. While Rézler was seen as a "left-wing" scholar in the interwar era, which held the Christian-national course as its main ideology, in the state socialist regime Rézler was labelled as a "bourgeois" thinker. Rézler's views on the scientific objectivity were indeed irreconcilable with the legitimating ideology of the regime, in which the revolutionary, homogenous and united working class won the century-long struggle against the capitalist world order under the leadership of the Communist Party, which claimed to rule in the name of the working class. Only few scholars dared to question this narrative in the academic public – and they often risked their scholarly career even in the consolidated Kádár regime.

The sources of the article are life-history interviews with working-class men and women conducted in the 1970s, 2002-2004 and 2015. The objective of the paper is to map and analyse the political-social thinking and cultural identity of the workers in the Kádár regime and after the collapse of state socialism through the lens of the scientific objectivity that Rézler held to be the basis of scholarly research. In the light of the contemporary labour research we can document that the revolutionary consciousness – which mobilized a significant part of the working class in 1956 – has been replaced by a consumer-oriented, materialistic thinking, political passivity and individualized life strategies and a massively conservative attitude concerning the division of labour in the family

and gender roles at the workplace. The labour policy in the Kádár regime gave economic concessions to the workers but not political identity or consciousness – hence I called this regime a welfare dictatorship. After the change of regimes many workers were nostalgic of the Kádár regime, which at least provided for job and life security in contrast with the impoverishment of many in the post-1989 era. 25 years after the change of regime we can observe a shift to the radical right amongst the young working-class elite of the multinational companies: the interview partners gave preference to the ethno-nationalistic political explanations as opposed to the traditional left-wing ideologies. While the classical working class experienced a massive decline after 1989, the political left also lost credit amongst the “successors” of the large industrial working class, which was once held to be the emblematic class of socialism.

Keywords: Hungarian ethnography, Julius Rézler, working-class history, life-history interviews, welfare dictatorships.

Kerekasztal-beszélgetés a szociográfia jövőjéről

Mátyus Aliz, Letenyei László,

Tanács István – vitavezető: Száde László

SZÁDE LÁSZLÓ: A mi témánk a szociográfia jövője, de minthogy – attól tartok – a szociográfiának nincs jövője, itt akár be is rekeszthetnénk a beszélgetést. De nem tesszük, mert hátha a többieknek az asztalnál vagy a hallgatóság körében más a véleménye. Kezdhetnénk úgy is, hogy szociográfusok pedig nincsenek. A régi nagy szociográfák szerzői – Illyés Gyula, Nagy Lajos, Móricz Zsigmond stb. – mind írók voltak. A maiak többsége is író vagy tudós, jogász, újságíró, filmes, pedagógus. Tehát helyesebb azt mondani, hogy ennél a kerekasztalnál nem szociográfusok beszélgetnek, hanem szociográfák szerzői.

Kezdjük először rövid bemutatkozással. Nem életrajzzal, csak azt kérem, ki-ki mondja el a szociográfiához való viszonyának rövid történetét. Mert van, aki szociográfiával kezdte, s onnan jutott a szépirodalomhoz, van, aki szociológusi háttérrel érkezett, és van, aki az újságírói fejszét vágta egyre nagyobb fába. Menjünk ebben a sorrendben, remélem, mindenki magára ismert. Kezdje tehát Mátyus Aliz, majd folytassa Letenyei László és Tanács István.

MÁTYUS ALIZ: Az ELTE Bölcsészettudományi karán végeztem 1973-ban magyar–orosz–népművelés szakon, ezért kerültem rögtön az akkor újjá szerveződő Népművelési Intézetbe. Itt kaptam lehetőséget arra, hogy kollégáimmal munkásszállásokra járjunk, s ott közművelődési kísérleti programokat kezdeményezzünk. Erős Ferenc szociálpszichológussal mentem volna szívesen a Kelenföldi Textilgyár Leányszállására, a Budafoki útra, de javaslatára Veres Sándor pszichológussal kezdtünk el dolgozni. Tapasztalatainkat megírtuk több tanulmányban (például *Kultúra és szobaközösség. Kultúra és Közösség*, 1975, illetve *Falusi lányok Pesten. Valóság*, 1976), és 1980-ban megjelent első szociográfiai kötetem, a *Holnapon innen, tegnapon túl* a Magyarország felfedezése sorozatban, a kelenföldi leányszállás lányairól. Nemcsak fővárosi életükről, gyári munkájukról, és a gyár melletti lakóhelyük és tízágys szobáik világáról, hanem azokról a vidéki helyekről is, ahonnan jöttek. Ezek között a tanyán, a falvakon kívül szocialista iparváros is volt, például Kazincbarcika. Amiből következik, hogy

eljövetelükben a menni volt a domináns, amit az országot járva az erre kiképzett gyári szervezők ügyesen megcéloztak. Első szociográfiámat azért is szeretem, mert ennek köszönhető, hogy Havas Gábor közvetítésével megismerhettem Kemény Istvánt Párizsban, és segítségével Szabó Zoltánt Bretagne-ban. De főleg azért, mert ezt a könyvet a leányszállói lányoknak, nevükben, helyettük írtam – bevonva őket a munkába, annak érdekében, hogy lássák magukat a társadalmi folyamatokban. Hogy döntéseik legyenek, és ne sodortassák magukat. Erős hatással voltak rám a lányok elszármazási helyei, a felkeresett falvak, és már e könyvhöz anyagot gyűjtve érzékelttem, hogy nekem a falu kutatóterepem lesz. A zempléni Pusztafalun szerzett tudásaimból készült az 1984-ben megjelent *Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek* című könyv, a könyv második felét író társszerzővel, Tausz Katalinnal, a Gyorsuló idő sorozatban. A maga-ura kifejezés ki- és megtalálásával kulcsszó került a kezembe. Tanulmányokat írtam a falu egyszerre fejlődési és leépülési folyamatairól, Pusztafalu címmel, amelyeknek jó hasznát vettem az UNESCO faluval foglalkozó munkacsoportjában, országunkat képviselve, s bejárva helyeket, ahol más rend járta (Svájc), és olyanokat is, ahol egészen másképp kellett gondolkodni „falvakról”, Kanadában, északon, az eszkimók és indiánok között. Tanulmányaim a Művelődéskutató Intézet kiadásában jelentek meg, 1987-ben, és ugyanebben az évben adta ki a Magvető Könyvkiadó a *Faluregényt*, amit itt most azért érdemes említenem, mert ez olyan regény, amilyent egy szociográfus ír. Akit az anyaggyűjtés és a folyamatok, összefüggések megismerése érdekel, a megtudás, és ennek minél teljesebb átadása az olvasóknak. Ha egy mód van rá, azoknak, akikről szól, illetve akiknek tanulságos lehet. Ezért én foglalkozom azzal is, hogy a könyveim eljussanak bizonyos olvasókhoz. Tevékenységemben nem az írás mint művészet áll a célpontban. Ezt tartom a szociográfiára, de a próza műfaján belül a szociográfiai szemléletű írásokra is jellemzőnek. Mint ahogy életem nagy váltása után – negyvenévesen megszületett a fiam – nem mentem többet kutatni, viszont a szépirodalomnak, ami kikerül a kezem alól, nem az írásművészet megújítása a vállalása, hanem bizonyos tartalmak közlése. Előfordul, hogy a közlő folyóirat esszének nevezi a novellámat. Valóban vannak novelláim, amik az esszé határán születnek. Akkor úgy kell, hogy megíródjon valami. Más úton-módon, mint például Závada Pálnál, akivel volt közös kutatási terepünk, de ugyanaz a váltás nálam is bekövetkezett, szociográfusból lettem én novellista, ő regényíró. Hogy adottságaim a szociográfiához és valamiféle, általam művelt szépirodalomhoz valók igazán, látható abból, hogy bármelyiket olvasva felismerhető a stílusom. Másképpen szólva: a szociográfiám irodalmi, a prózám szociográfiai igényű. Hogy jó riportot, szocio-

gráfiát tudtam írni, leginkább Katona Évának, az *Élet és Irodalom* legendás szerkesztőjének köszönhető, aki fölfedezte, hogy olyan képi látásom van – ő fogalmazott így –, ami nélkülözhetetlen a jó riporthoz. Nagyon fiatal voltam akkor, s Katona Éva, akivel öröm volt az *ÉS* szerkesztőségében a találkozás, segített a biztatásával és a szigorúságával. Én most őt az első dologban követem, és azt mondom, le a kalappal egy-egy ezen a napon előadó fiatal előtt. A pusztafalui kutatásaimnak köszönhetek egy hatrészes tévéfilmet Szakály István rendezővel, és még azt is, hogy anyai nagyapámat, a zalalövői földbirtokost – akit én csak szegényen, óvodai gondnokként láthattam apám városában, Pápán – megértettem. Az ő tartása és derűje nincstelenként ugyanarról a töről fakadt, mint a pusztafalui, egykor maga-ura, protestáns parasztoké. Söpörte a pápai, Garbai utcai járdát, és amikor minket, az unokáit meglátott, kitérte a karját, és egy boldog nagyapa ölelt magához bennünket. Még tíz éve se volt, hogy száz hold földje volt, és cselédsége. Intéző nélkül, ezért volt meg ugyanaz a tudása, mint minden maga-ura parasztnak. És a méltóságát élete végéig megőrizte, mert mindig a lehetőségeivel volt elfoglalva, hogy mivel segíthet magukon. Akár éjjeliőrként a pápai tangazdaságban. Kertet művelve az óvodai kertben. Vagy nálunk, bátyámat nyúltenyésztésre és a nyúlszőr lefejtésére tanítva. Egyszer igazán érteni valamihez! És azt felelősen művelni. Faluban ehhez megbecsülés jár, elismerés, ami az ember legemberibb igénye. Ezzel a gondolattal máig tudok mit kezdeni, és használok is ezt a tudást ma a falvakban. Ahol első dolgom mindig a motivátlanság legyőzése. Nekem meg szükségem van rá, hogy tudásaimat és munkáimat használva megtaláljam az országon belül azokat a lehetőségeket, amik adják, hogy megtehessem azt a valamennyit, amennyit lehet.

Most apám városa, Pápa és a környező falvak a terepem, ahol ismernek engem és a családomat. Lehet, hogy a szociográfia jövője lehet az egyik kísérletem, melynek helyszíne és témája: a Somlai út, ahol felnőttem, az ott élő emberek, akinél érdekes végiggondolni, milyen folyamatoknak köszönhetők élethelyzeteik, és benne vannak a közös munkában, akár az írásig terjedően. Pápán, a Somlai úton az én beszálló vendéglős apai nagyszüleim idejében, ebben az alsóvárosi, parasztok által lakott utcában, ami nem több 25 háznál, öt bolt volt, és gazdag élet. Megmondva az utcabelieknek, hogy érdekel az utcánk, másnap Törzsök Marika, velem korú asszony beadta az ablakunkon az utca – gyerekkorunk korabeli – teljes családjegyzékét, házról házra, a páros és páratlan oldalon. Talán az ilyen munkából, amikor mindenki maga kezd foglalkozni az általa megéltekel, újra fontos lesz az embereknek önmagukból valami. Hát még, ha belátják, hogy hasznát vehetik a gyerekek és az unokák. Manapság az emberek

elkezdtek családfát kutatni. A helytörténetírásnak is megint megnőtt az ázsíója. Én is erre biztatom őket, és érdekli az embereket a családjuk, a szűkebb környezetük. Ha tevővé válnak a nagyszülők, és nem halni készülnek, elégedett vagyok a hatással. Mélyen hiszem, hogy ebből táplálkozhat a jelen, és a következő generációknak is a jövő. A Somlai út – függetlenül attól, hogy milyen műfajban születik az írás – számomra szociográfia.

SZÁLE LÁSZLÓ: Jó gondolat. Ha az ország urait nem érdekli lakóinak élete, sorsa, bajai, a lakókat talán érdekli az ország, vagy abban legalább a saját szülőföldjük, szűkebb világuk „miértjeinek” múltja, jelene, jövője. De térjünk vissza a bemutatkozáshoz. Letenyei László következik. A te utad ilyen irányú? A szociográfia felé megy, vagy onnan el?

LETENYEI LÁSZLÓ: Örülök, hogy szubjektív vallomással kell kezdeni, mert a definíciós problémákkal bajba kerülnék. Sok emberrel találkoztam már, aki hárította azt, hogy szociográfus lenne, vagy szociográfia lenne az, amivel ő foglalkozik. Sokáig magam is hárítottam, amíg arra nem gondoltam egyszer, hogy olyan szép, nemes hagyománya van a szociográfiának, miért ne vállalnám, hogy ez érdekel, ezt csinálom. Még akkor is, hogyha szer-teágazó s nehezen megragadható, hogy mi is az. S milyen terhet ró ránk, illetve milyen kereteket tölthetünk meg tartalommal, hogyha szociográfiával foglalkozunk.

Hogy a falukutatáshoz nekem mi volt a kiindulópontom? Nagyon korán, még egyetemista koromban érintett meg a téma. A Széchenyi Szakkollégium tagjaként egy diákcsoporthoz csatlakoztam, amely Benda Gyula inspirálására és vezetésével jött létre. A csoport azt tűzte ki célul, hogy az egyik „Hármashatár”-ban, Szatmár térségében végezzünk falukutatót három faluban. Ehhez beszerveztünk szintén fiatalokból álló két kutatócsoportot, egyet Kolozsvárról, egyet Kárpátaljáról. Hát a kárpátaljaiak azóta magyarországiak lettek, a kolozsváriak maradtak Kolozsváron, de azóta is nagyon jó kollegiális kapcsolatokat ápolunk velük. A munka során annyira beleszerettem abba a hangulatba, amit a falukutatás jelent, hogy a vonzalom azóta is megmaradt. Mióta? Kimondani is sok: lassan 25 éve. Bár, itt, ebben a társaságban ez nem olyan sok, de most éppen az egyetemről jövök, és a diákjaim egy része akkor született, vagy még később. Tehát '92-ben az egész tavaszt Ökörítőfülpösön töltöttem, és annyira megtöltött hévvel és lelkesedéssel a falukutatás meg az a közeg, amelyben dolgoztunk, hogy ennek révén majdhogynem egyszerre rúgtak ki a Közgázról és az ELTE kulturális antropológia szakjáról, melyeket párhuzamosan végeztem. Még egy évembe került, amíg visszatornáztam magam mind a két

egyetemre, és végül lediplomázhattam. Folytattam a falukutatást, most már saját diákjaimat vihetem évről évre „terepre”. Az indulásomhoz nagyon fontos volt ez az első kutatás, amelynek az eredményeit később egy könyvben közreadtuk, néhányan talán ismerik (*Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA PTI / Számalk 1999). A magam számára azonban abban az értelemben nem lett folytatása, hogy azóta elsősorban nem írott művekben fejezem ki magam, hanem olyan dokumentumfilmekben, amiket leginkább szociofilmeknek mondhatnánk, vagy bizonyos értelemben antropológiának. Van egy harmadik ága is a szociografikus műveknek: a szociofotó – amit viszont egyáltalán nem művelek. Lengyel György kollégámmal együtt ki is dolgoztunk egy új tantárgyat, mely azt a címet viseli, hogy Szociográfia, szociofotó, szociofilm. Ezt ketten oktatjuk, Gyuri a szociográfia és szociofotó részét, magam a szociofilmet. Szóval, ha az a kérdés, mi lehet a szociográfia jövője, én azt mondanám, hogy a szociográfiának nem feltétlenül írott oldalakban kell magát kifejeznie. Az egyik jövőbeli útja lehet egy olyan összművészeti ág vagy irányzat, amelyik az audiovizuális kommunikációt alkalmazza, beleértve a mozgóképet is.

TANÁCS ISTVÁN: A *Népszabadság* szegedi tudósítója vagyok most már több mint harminc éve. [A *Népszabadság* a konferencia után néhány hónappal később megszűnt.] Amikor odakerültem, előtte hat évet dolgoztam a *Dél-Magyarországnál*, és afféle „vidéki tehetségnek” számítottam, akit Katona Éva kihalászott a megyei lapos mocsárból, és közölte riportjaimat az *Élet és Irodalom* legendás 16. oldalán. Akkoriban a *Népszabadságnál* is kibontakozott egy irányzat – lehet, hogy a rendszerváltozás előszelének a megérzése volt, vagy a társadalomban érlelődő folyamatoké –, melynek lényege, hogy emeljünk be ebbe a pesti káderértelmiségbe valakiket, akik jobban ismerik a hazai világot. Ettől kezdve a vidéki tudósító rovatnál nem olyanok kerültek Szegedre, Győrbe meg Zalaegerszegre tudósítónak, akik Pesten, mondjuk, Szabó László keze alatt kupálódtak a belpolitika rovatban, hanem olyanok, akik ott, azon a vidéken ismerősek voltak. Így kerültem a *Népszabadsághoz* 1985-ben. Megjegyzem, akkor inkább jobboldalinak számíthattam, most már körülbelül szélsőbaloldalinak számítok. De a lényeg az, hogy mindig is szerettem riportot írni, a *Népszabadságban* is. Azt hiszem, azért nem lettek nagy bajok a riportjaimból, mert egyrészt akkor már „slamposodott” a diktatúra, ahogy szokták mondani, másrészt, mert akikről rosszat írtam, azoknak már nem nagyon fogta senki a pártját. Azt meg a szerkesztők amúgy is megakadályozták volna, hogy azt írjam, nem az MSZMP a társadalom vezető ereje, vagy hogy lépünk ki a Varsói

Szerződésből. A szociográfiához vezető utamat az is meghatározta, hogy mindig többet szerettem volna megírni a riportban, mint ami belefért az újságba. Így született az első riportkönyvem, mely Tiszakécskéről szólt. A *Népszabadság*ban tudósítottam egy tulajdonképpen jelentéktelen, de mégiscsak szimbolikus értékű perről. Arról, hogy Miskó István tiszakécskei menedzser tanácselnököt kikezdte egy későbbi MDF-es pedagógusnő, azt vetve a szemére, hogy kiharcolta, a párttitkár gyerekének adjanak jobb jegyet. Valahogy így kezdődött bizonyos értelemben a rendszerváltozás... Tudjátok, akkor kezdett divatba jönni az, hogy országos sajtóhordák megszállták Tiszakécskét meg a kecskeméti bírósági tárgyalást. A *Reform* című akkori hetilap kiadója föl kért engem, hogy írjak erről egy riportkönyvet. A riportkönyvek akkor még nagyon magas példányszámban keltek el. Az enyém egy időben jelent meg Zalatnai Sarolta Cicciolináról szóló könyvével, és körülbelül azonos példányszámot is értek el. A könyvet a posta terjesztette, s a honoráriumból ki tudtam fizetni a panellakásom felét, a másik felét meg elengedte az OTP, azzal, hogy én jó adós vagyok. Ez is a rendszerváltozás része, ami a többieknek, ugye, úgy kezdődött, hogy azt mondta az Alkotmánybíróság, hogy a kamatot föl lehet emelni akár negyven százalékra, merthogy most már nincs olyan, hogy a kölcsön visszafizetésére 2015-ig garantál valaki háromezres kamatot. Én meg a könyv sikere után azt gondoltam, jól megy ez nekem, és új téma után néztem. Volt akkor – talán van, aki emlékszik rá – Kiskőrös környékén egy nagy tüntetés. Mely arról szólt, hogy az oroszok már nem nagyon akarták átvenni a pancsolt bort, a „pancsolók” pedig kimentek az utcára, s beigérték, hogy kiöntik a bort a csatornába. Persze, nem öntöttek ki egy pohárral sem. Ezzel együtt ezt az egész, szovjet exportra alapuló, falusi háztájizó, kicsit csaló, sokat dolgozó világot, meg a dolognak a közgazdasági szerkezetét nagyon érdekesnek találtam. Tehát azt, hogy mit adunk mi az olajért, meg hogy számolják el, meg hogy működik a transzferábilis rubel stb. Minthogy az első könyvvel jól kerestem, s tudtam, hogy a Reform Kiadó még többet keresett rajtam, úgy gondoltuk Ballai Jóska barátommal, meg egy kecskeméti friss kiadóval, hogy magunk adjuk ki a könyvet. Így miénk ugyan a költség, de a bevétel is. Nem részletezem, a lényeg, hogy a vállalkozásunkra ráment a munkánk is, meg a nyomdaköltség is. Akkor ugyanis már a kutyának se kellett ez a könyv. Gondoltam, rendben van, akkor írok riportot a *Népszabadságnál*, mert ott mégiscsak adnak fizetést. De a riportokból újabb „baj” keletkezett. Ez megint egy szimbolikus történet! Az önkormányzati törvény elvileg a helyi demokráciáról szólt. Tehát, hogy korábban volt egy rendkívül durva, centralizált rendszer, és most az első önkormányzati törvénnyel beköszöntött a helyi demokrácia, és mindenki

bekerült a testületekbe, aki akart. Így aztán nagyon nagy létszámú testületek jöttek létre. Éjjel-nappal tanácskoztak, meg mindenféle egyezéseket kötöttek, olykor meg följelentették, beperelték egymást. Számos szatírába illő jelenetnek voltam tanúja, s mindez így meg is jelent a riportjaimbán. Pütkösti Árpád volt akkor a Magyarország Felfedezése Alapítvány kuratóriumának az elnöke. Azt mondta nekem, írjak egy könyvet az önkormányzatokról, meg arról, hogy a rendszerváltás után hogy megy ez a helyhatósági demokrácia. A könyv 1993-ben megjelent, s ez is bukás lett, piaci értelemben. Úgy véltem, a kiadónak magának sem tetszett, s talán azt is gondolták, nem nagyon kell vacakolni a terjesztésével. Visszamenőleg azt feltételezem, meg is sértődtek, mert én Demszky Gábor főpolgármesterről ugyanolyan ironikusan írtam, meg ugyanolyan távolságtartással, mint a bácsszőlősi önkormányzatról. Miközben itt Pesten akkor nagyon szerették Demszkyéket. Mellesleg, ugye, ott volt mellette Ungár Klára, a Fidesz frakcióvezetője. Akkor az SZDSZ és a Fidesz egy koalícióban. Na, szóval, az a könyv is kudarc volt. A pályaudvarokon árulták aztán ömlesztve, fél-meg negyedáron. Akitől jött visszhang rá, az ott szerezte meg a könyvet. Többnyire azt mondták, hogy hú, milyen jó, meg miért nincs ez a könyvesboltban. Akiknek viszont terjeszteniük kellett volna, azok igazából azt gondolták, úgysem kell ez senkinek. Akkor úgy döntöttem, hogy nem írok több könyvet, mi a fenének.

2011-ben aztán föl hívott a felsőszentiváni akkor már Agráripari Zrt.-nek az elnöke, aki korábban ugyanott téesz-elnök volt. Azt mondta, hogy Hatvani Dániel – aki a *Forrás*nak volt sok éven át főszerkesztője – 1972-ben írt egy könyvet Felsőszentivánról, azzal fejeződött be, hogy most már itt kialakul a szocialista embertípus, és majd nagyon jó lesz. Mindenki egyforma lesz, gazdag lesz, meg boldogul, a gyerekek tanulnak – körülbelül így végződött a történet. Volt benne persze szó a háborúról, a nemzetiségi ellentétekről meg kitelepítésről, de csak nagyon szordínóban. Azt mondta az elnök, hogy meg kéne írni a történet folytatását. De a történetnek ugye, az volt a folytatása, hogy először csakugyan eltartotta a téesz a falut. Az emberek azt mondták, a falusi ember így még nem élt, és ez így is volt. A rendszerváltás után azt gondolták, hogy majd még jobb lesz, ha szétverik a téeszt, s eladják annak a zöldbárónak, aki egyébként szponzorálta a könyvet. Nem kötötte meg a kezemet semmiben, mindenki elmondhatta a saját érveit. Ő is. A könyv alcíme: A falusi rendszerváltozás története a háztájtól a közmunkáig. Arról szól, hogyan jutottunk vissza a szocialista embertípustól meg a háztájtól idáig. Meg arról, hogy egy nyári pritaminpaprika árából lehetett venni Zsigulit, most meg a könyv szponzora tizenegyezer hektáron gazdálkodik, visszaállt a nagybirtok, az emberek elszegényedtek,

a telephelyes ipar megszűnt. Csak azért nincsen olyan helyzet, mint a 30-as években, mert aki nagyon háborog, az elmehet Németországba kapálni, meg autót mosni. A könyvet kivettem ide az asztalra, de látom, nem volt különösebben kelendő. Ám nem akarom visszavinni. Akit érdekel, följárlom, nyugodtan vegye el, van még néhány példány.

SZÁLE LÁSZLÓ: Nagyszerű könyv, vigyék, és főleg olvassák. De a könyv sorsa is fölvet egy nagy kérdést: mi végre az egész. Vagyis a következő körkérdésem: milyen funkciója van, és milyen lehet a szociográfiának? Előbb fűzök hozzá egy megjegyzést. Ha ezt a Tanács István könyvet vagy a többi elolvasnák azok, akik most itt, Magyarországon a társadalmat irányítják, egy csomó mindent megtudhatnának a rájuk bízottak életéről, problémáiról. Ám ez őket nyilvánvalóan nem érdekli. A klasszikus szociográfiák annak idején világjobbító szándékkal születtek. Lelkiismeret-ébresztő, lázító művek voltak. De tényekkel lázítottak, mint Móricz Zsigmond, amikor Gömbös Gyulánál kommentár nélkül fölolvasta egy alföldi napszámos heti étlapját. (Gömbös megsértődött. Őt érdekelte ugyan az írók társadalomképe, de nem ennyire, s nem ilyen durván.) Azok a művek – *Kiskunhalom*, *Puszták népe*, *Néma forradalom* stb. – nagyszerűek voltak, s elemi erővel hatottak a korszak olvasó-gondolkodó embereire, persze csak szellemi, erkölcsi értelemben. Illyésék az írástudók felelősségét úgy értelmezték, hogy, ha kell, az írónak vállalnia kell a „vízügyi hivatal” szerepét is. Otlík szkeptikusabb volt, szerinte az író az a pasas, aki nem vállalja a vízügyi hivatal szerepét. A szociográfiákat írók hittek abban, hogy művük társadalomjobbító erővé válhat. Vannak irodalomtörténészek, akik szerint azzá is váltak volna, ha nem jön a háború, utána pedig az oroszok. Szerintem nem vált volna, miként nem vált akkor sem, amikor kimentek az oroszok. És nem válik most sem. Lehet, hogy nincs így, de akkor mondjátok el, hogy van? Ha viszont így van, miért ír ma valaki szociográfiát? Mi viszi rá a saját lelkiismeretének vagy valamilyen ösztöndíjnak a hajtóerején kívül?

LETENYEI LÁSZLÓ: Nem tudom pontosan, hogy mi a szociográfia, viszont más társ-diszciplínák közötti határokról többet szól a szakirodalom. Én a szociológia és az antropológia egyik fontos különbségére hívnám fel a figyelmet, és onnan fogok visszakanyarodni a szociográfiára. Amikor a szociológia szakos diákokkal először ülünk le arról beszélni, hogy miről szóljon a szakdolgozatuk, a beszélgetés többnyire valamilyen téma köré kezd csoportosulni. Olyan kérdéseket teszünk föl, hogy milyen téma, milyen probléma érdekli őket. A szociológusokat általában a különféle társadalmi problémáikkal szokták azonosítani. Egy szociológusnál elfogadható, hogy

mondjuk, deviáns magatartásokkal foglalkozik, vagy a társadalmi kirekesztettség kérdésével stb. A szociológiai konferenciáink is úgy szerveződnek, hogy bizonyos szakosztályok, szekciók keretében – ahol egy adott témával foglalkozó szakemberek gyűlnek össze. Szemben a kulturális antropológusokkal, ahol a problémafelvetés inkább tereporientált. Olykor a szekciók is bizonyos terepek szerint szerveződnek (például afrikanisták, latin-amerikanisták), a terepeken viszont egymástól nagyon különböző témák tudnak felszínre bukkanni. És milyen jó lenne, ha létezne olyan tudomány – szoktam magamban megfogalmazni –, ha létezne olyan kutatói attitűd, hogy az adott terepen a témát, amivel foglalkozunk, azt a terep határozza meg. Az legyen számunkra a kutatandó kérdés, amit a terepen találunk. Tehát ne téma orientáltan tárjuk fel a valóságot, hanem abban a komplexitásban, ahogy a helyzet vagy terep adja. Azt hiszem, a szociográfia ebből a szempontból nagyon is vállalható hagyomány, és jól beépíthető lenne a mai magyar társadalomtudományba. A hazai szociográfiai hagyomány nem egységes. Voltak népi íróink, autodidakta szociológusaink, létezik falukutató és munkásszociográfiai hagyomány egyaránt. Abban azonban közös ez a hagyomány, hogy a hazai szociográfusok mindig a saját empirikus tapasztalatukból indultak ki, azaz abból, amit láttak, amit ők maguk tapasztalnak. Lehet, hogy ellentmondásos következtetésekre jutottak, de mindig a gyakorlati tapasztalataik alapján. Ez a hagyomány vállalható. Az más kérdés, hogy túl kicsi vagy elég nagy-e a hatása azoknak az embereknek, akik napjainkban a valóság feltárásán dolgoznak. Nem biztos, hogy nekünk, szociográfusként azzal kell törődnünk, miként jut be a politikumba a kutatásunk eredménye, vagy hogyan válik gyakorlati társadalmi cselekvéssé. Nekünk az a dolgunk és feladatunk, hogy menjünk el, nézzük meg, tárjuk fel, mi a valóság. A valóságnak mindig kell, hogy legyen hatása.

SZÁLE LÁSZLÓ: Optimizmusod lenyűgöző. Bár igazad lenne. Folytassa Tanács István, mit gondol a mai szociográfia szerepéről, hisz-e az értelmében, hasznában.

TANÁCS ISTVÁN: Természetesen hiszek, abban mindenképpen, hogy kéne, hogy szerepe legyen. Ahogy – többé-kevésbé – volt mindig is. Megjegyzem, én nem ismertem olyan nagyon mélyen a szociográfia történetét, nekem nagyon sok minden új volt, amit itt hallottam az előadásokon. Tehát hogy például nem Nagy Lajossal, Illyéssel, Erdei Ferencsel kezdődött az egész, hanem ennek mindenféle klassz előképei voltak Orbán Baláztól, Eötvös Károlyon át a *Századunk* folyóiratig és tovább. Azt hiszem, annak, hogy a 30-as években is, meg a 70-es években is ez valamiért jobban működött,

vagy legalábbis láthatóbb volt, megvolt a maga oka. A 30-as években a Trianon utáni „új” országba való berendezkedés kihívásai, az arra való rá-döbbenés, hogy mennyire nyomorog itt a nép, szükségképpen hívta elő, hogy megnézzék, mi lehet ennek az egésznek az oka. Nekem az nagyon új volt Csunderlik Péter előadásában, hogy kétirányú ismét ez az egész. Nyilvánvaló, ahhoz, hogy valamit változtassanak egy társadalmon, egyáltalán ismerni kell, és jó, hogyha van rá igény az adott társadalom vezetőiben. Hozzáteszem, a 30-as évek társadalma viszonylag stabil társadalom volt, tehát nem ilyen változékony, fiatal demokrácia, mint most a miénk. Itt most megválasztanak valakit, aki előtte ígért mindenfélét, az elődje az osztogató, az új, az megszorít, aztán ő osztogat és így tovább. Gyakorlatilag semmilyen programot nem lehet konzekvensen végigvinni. Nincsenek stratégiai alapvetések, célok, prioritások, hanem csupán a hatalom van, meg egy cél: annak a megtartása, hozzá egy kis meggazdagodás, meg lenyúlás és egyéb. Tehát, mind a 30-as években, mind a 70-es években volt valamiféle társadalomvezetői szándék, hogy csináljunk valamit jobban, meg másképp. Ehhez volt igény az értelmiségben is, valamennyire talán a politikában is, hogy akkor nézzük meg, mi is az, ami nem megy jól. Én csak a 70-es éveket tudom felidézni. Tamás Ervin volt akkor a *Népszabadság* szegedi tudósítója, én még egyetemista koromban kerültem kapcsolatba vele. Akkor jelent meg Tamás Ervin könyve, amelyről itt már több szó esett: a *Búcsú a cigányteleptől*. Most is fölkaptam a fejemet, milyen távolságtartóan beszéltek erről, hogy miket gondolt az akkori kommunista pártvezetés. Először is azt akarták, hogy szűnjenek meg a telepszerű cigány szegregátumok – egyszerre. Másodszor azt akarták, hogy a roma gyerekek is járjanak rendszeresen iskolába. Harmadszor azt akarták, hogy a romák között minél teljesebb legyen foglalkoztatás. És akkor ebbe feccöltek valamennyi pénzt, meg valamennyi társadalmi munkát, energiát, és hát kialakult valami. Sosem voltam jó abban, hogy mi az asszimiláció meg az integráció közti különbség, de amikor Kunszentmiklóson az ottani roma közösség szinte összes férfi tagja dolgozni járt a Csepel Művekbe, ki a Papírgyárba, ki a Szerszámgépgyárba, ki a bicikligyárba, akkor Kunszentmiklóson mérhetően alacsonyabb szintű volt a bűnözés. S ha nem statisztikáztatunk, akkor is nyilvánvaló a kettő közötti összefüggés. Tehát akkor „működött” jól Kunszentmiklós, amikor voltak munkahelyek. Kunszentmiklós távoli agglomerációja Budapestnek, másfél órát kellett oda utazni, másfél órát vissza, minden áldott nap. De megtették ezt az utat azok az emberek, a volt parasztok – akikre már nem volt szükség a térszben, de az iparban igen –, meg azok a romák is, akiket az a politika megpróbált valami módon kinevelni, kihozni a szegregált létből. Aztán egyszer csak megszűntek ezek a munkahelyek. A többségi

társadalomnak valamekkora része elboldogult, talált valamilyen munkát. A cigányság dolgozni akaró része közül is nagyon sokan elveszítették a munkájukat – viszont nem találtak másikat. A férfiak sem, a nők még kevésbé. Ha ez az állapot rövid ideig tart, akkor csak ínséget okoz, nagyobb kárt nem tesz az emberben. De ha eltart három évig, öt évig, akkor nagy esély van rá, hogy az ember elromlik, lepusztul, erkölcsileg másmilyen lesz. Más lesz a magatartása, életmódja, s ehhez szokik hozzá a gyereke, aki már ezt látja, ebben nő fel. Ehhez még hozzájön a társadalom szégyenletes képmutatása. Beszéltem több kunszentmiklósi polgármesterrel, hogy miért nincs a városban ipar. Azt mondták, ha jön a multi vagy a fölhajtója, az az első kérdése, hogy vannak-e itt cigányok. Amikor megmondják, hogy vannak, a válasz az, hogy köszönjük, több kérdésünk sincsen.

Tehát, szerintem a szociográfiának az az egyik legtisztességesebb, legfontosabb módszertani alapkövetelménye, hogy semmilyen megfontolásból nem szabad hazudni, és nem szabad az igazságot elhallgatni sem. Mert akkor valami hiányozni fog az érvényes leírásból. A másik: ahhoz, hogy jó szociográfia születessen, szükség van valamifajta szponzorra, finanszírozóra, mecénásra, mint egykor a Cserépfalvi volt, aztán meg a Szépirodalmi Kiadó. És persze szükség van szabad légkörre. Emlékeznek Moldova vasútról szóló könyvében megszólaló „ferenci főnökre”? Attól tartok, most a ferencvárosi pályaudvar vezetője nem nyilatkozhatna se Moldovának, se senkinek. Írtam egy szakszervezeti riportot, és gondoltam, hogy milyen jó szociográfia lehetne belőle. De nem jutottunk el odáig, Ott elakadtam, hogy szerezni akartam egy-egy szereplőt az áruházláncokból. A multikból is meg a magyarokból is. De a Tesco szakszervezeti vezetője azt mondta, az nem lehetséges, még ő, a szakszervezet elnöke sem nyilatkozhat újságnak. Merthogy mindenkivel, az utolsó árufeltöltővel is aláíratnak egy titoktartási nyilatkozatot, és ezt rendkívül komolyan veszik. A mai világ újságírók helyett tele van „sajtósokkal”. Akik cégük sajtókapcsolatait intézik, de inkább elzárják a céget az érdeklődő újságíróktól, mintsem a sajtót segítenék információhoz jutni.

Nekem a szegedi egyetemen az első tanítványaim mind nagyon-nagyon jó újságírók lettek. Mindig szoktam ezzel büszkélkedni, hogy a legelső évfolyamban, ahol tanítottam újságírást, olyanok voltak, mint Veiszer Alinda meg Windisch Judit. Most viszont, a későbbi évfolyamokból már csupa sajtófőnök kerül ki. Okos fiúk voltak, lehetett volna belőlük nagyon jó riporter vagy szociográfus. De úgy látszik, nem erre van szükség. Végül röviden annyit, hogy valóban nincs sajtószabadság, és nem csak a politika miatt nincs, a gazdasági rendszer szereplői legalább annyira nyomást gyakorolnak a sajtóra – érdekeik védelmében.

MÁTYUS ALIZ: Nézzük másképp a dolgot. Ha a szociográfia kapcsán könyvről, sajtóról, teljesítményről, végtermékről van szó, akkor nyugodtan lehet mondani, hogy a hatalom – mindenféle hatalom – korlátoz. Viszont, ha azt mondom, hogy nem foglalkozom avval, lesz-e belőle mű vagy nem lesz, akkor sokkal szabadabb vagyok. A mai társadalom egyik fő baja az, hogy az emberek tökéletesen érdektelenné vannak téve. Napról napra azt élik át, hogy rájuk nincs szükség, hogy ők nem érdekesek, nem fontosak. Ha ösztönzik őket néha, legfeljebb arra, hogy menjenek el választani. Adva van tehát a terület, ahol dolgozni lehet, s ahol én – mert ilyen adottságaim vannak – értelmét látom dolgozni. Ehhez a legjobb terep az, ahol az embert ismerik. Ez nekem Pápa. Ahol a mi családunkat s még az én apám szüleit is mindenki ismerte. Engem tizennyolc éves koromig, mert addig éltem abban a városban, és most már a hetedik éve, mert újra kapcsolatban vagyok vele. Ha ilyen közegben az ember bármivel próbálkozik, megkérdez valakit. Ha elindul a beszélgetés egy emberről, egy családról, a családok egymáshoz való viszonyáról, egy utcáról, egy múltról – az először is nekem örömömre van. S még inkább, ha mindezekből elkezdek építeni valamit, s látom, ahogy formálódik, gazdagodik – életté. Az életemben – mint már mondtam – óriási váltást jelentett '88. július 31-e, amikor megszülettem a gyerekemet. '80-ban, az első komolyabb pénzből, amit az első szociográfiamért kaptam, vettem egy tanyát, és a fiammal, ha csak tehetjük, ott élünk, mert neki ott volt a legjobb. Ez a rendszerváltást követő idők. Én ott csak a környezetemben lévő embereket kérdeztem, akik nem bizalmatlanságból voltak szűkszavúak, inkább azért, mert fogalmuk nem volt, hogy velük mi történik. Fogalmuk nem volt arról, hogy a termelőszövetkezet mit csinál, ki mit ad el, őket-e vagy a földjüket. Szóval, olyan átalakulás történt a rendszerváltást követően, amíg én csak a gyerekemmel voltam elfoglalva, ami után már itt soha többet senki nem lesz bizalommal senki iránt. Ha tehát a szociográfia az a műfaj, amely ezt a bizalmat megköveteli, akkor úgy vélem, célszerű visszavonulni olyan területre, ahol az ember ezt a bizalmat élvezzi. Ebből ma is lehet építkezni. Nem karriert, hanem életet lehet építeni, olyat, ami az embernek tetsző élet, s ha a vége felé jár, jól-esően fejezheti be. Ezt nem szomorúan mondom, hanem örövendve, abban a tudatban, hogy meg lehet találni az embernek a dolgát.

SZÁLE LÁSZLÓ: Jó hallgatni Alizt. Megerősíti az embert. Itt kéne abbahagyni, mert ennél jobb végszót aligha találunk. Mégis, egy utolsó, a szándékokat a realitásokba visszahúzó kérdés. Kérlek, soroljátok fel meg nem valósult kutatási, film- vagy könyvterveiteket, s mondjátok el, mi akadályozta a megvalósulásukat? Illetve ami elkészült, ahhoz milyen segítséget kaptatok?

MÁTYUS ALIZ: Hadd folytassam én. Amikor ezt a pápai munkát elképzeltem magamnak, rá kellett döbbernem, hogy rég voltam 18 éves, ha bizalmat akarok, akkor most engem újra meg kell, hogy ismerjen a város, és én is a várost. Úgy véltem, legjobb lenne, ha a városvezetés meghívna, szerkessek egy városi folyóiratot Pápán. Van gyakorlatom benne, húsz éven át szerkesztettem a Népművelési Intézet szakmai folyóiratát, a *Kultúra és Közösséget*, a Waldorf iskolának két éven át szerkesztettem a *Névelésművészetét*. Most harmadik éve csinálom a folyóiratot Pápán. Az önkormányzat finanszírozza, tehát költenek rám, költenek a folyóiraatra, ami azt jelzi, hogy fontosnak tartják a lapot, s annak kapcsolatépítő, közösségszervező tevékenységét. Egy szál magam kezdtem a folyóiratot, most már van benne diákrovat, amit a Református Gimnázium diákjai írnak és szerkesztenek. Van egy „Köztünk éltek, köztünk élnek” rovat, amelyet egy Pápa mellett, Marcaltón történelmet tanító tanárnő vezet, és van egy művészeti rovat, amelynek gondozója a Jókai Művelődési Központ volt igazgatója, ma a Művelődési Intézet Veszprém megyei irodavezetője. Vele minden pápai munkámban együtt dolgozom. Elhatároztam, hogy addig fogom a folyóiratot csinálni, amíg minden területre nem találok embert. Szerkesztettem életemben elég folyóiratot. Milyen jó az nekem, és engem sokkal jobban is izgat az, hogy emberekkel találkozok, leüljek emberekkel. Már harmadik éve van egy reformkori mintára szervezett kaszinónk. Pápa virágkora a reformkorban volt, Jókai, Petőfi, Orlai Petrich Soma diáksága, és nem mondom végig, milyen professzoraiknak köszönhetően milyen diáksága. Azt szeretném, ha ebben a kaszinóban – amiből annak idején több is volt, úri kaszinó, polgári kaszinó – mindenki megtanulna magáról és a városáról gondolkodni, és azt közölni úgy, hogy az a többieknek is érthető legyen, és közösen eszmét cserélhessünk arról, hogy Pápán milyen az élet, milyen a jövő, és van-e, és kinek milyen vállalható dolga van benne. És mert – mint tudjuk – város és vidéke egymást meghatározóak, így kerülök a városon kívül is, a pápai járás falvaiba.

TANÁCS ISTVÁN: Újságíró voltam, az is maradtam, s ezen most már nyugdíjig nem is szeretnék változtatni. Témákban sosem szenvedtem hiányt. Legutóbb például, amikor az önkormányzatok huszonöt évesek lettek, s láttam, hogy jól kiforgatták őket a jogaikból, szerettem volna megírni az elmúlt negyedszázad történetét, az önkormányzatiság botladozó fölemelkedését, s gyors kiüresedését. De erre már nem találtam se pénzt, se kiadót. Száله Laci lobbizott a témáért az egyik kiadóban, de azt mondták, ilyen könyvet nem lehet eladni, mert nem kell senkinek. A másik téma, amit nagyon szerettem volna megírni, a Mezőhegyesi Ménesbirtok tör-

ténete. A rendszerváltás egyik nagy kulcstörténete van benne, elképesztő cirkuszokkal és fordulatokkal. A *Népszabadságban* az egész ügyet majdnem napi szinten követtem, szinte minden szereplőt ismerek. Helyi szponzort azonban nem találok, mert még folyamatban vannak a dolgok. Egyszer egy zöld báró akarja megvenni a földet, másszor egy vörös báró, de nem adják nekik oda, minden képlékeny, erre is arra is eldőlhethetnek a dolgok. A szemben álló felek megfojtanak egymást egy kanál vízben. Így aztán nagy kérdés, ki finanszírozza a könyvet, s aki pénzt ad rá, nem akar-e majd beleszólni, mit írok. A felsőszentiváni könyvet megírhattam, mert ott adigra már lezárult az osztozkodás.

Ami a jövőt illeti: hogyha elmegeyek nyugdíjba, nem hiszem, hogy meg tudok élni a nyugdíjamból, de arra elég lesz, hogy megengedhessem magamnak, hogy azzal foglalkozzak, amit szeretek. Oda menjek, arról írjak, ami érdekel, s amit fontosnak tartok. Ha elkel, ha nem kell. Ami pedig a szociográfiában a kép hatalmát illeti: elfogadom a kommunikációs technológiák változásait – a témának Szécsi Gábor professzor, volt kecskeméti polgármester a nagy ideológusa –, hogy miként szerzi vissza az emberiség történetében a kép a betűktől, a Gutenberg-galaxistól a hatalmát. Nekem is van kamerám, de nem merek odamenni a profi operatőrök közé, mert hatvankét évesen szégyellem csekély tudásomat. De hogyha majd egyedül dolgozom, és nem kell menekültekkel, tüntetőkkel meg nem tudom milyen napi megírnivalókkal foglalkoznom, hanem azzal, amit én akarok, akkor azt hiszem, meg tudok újulni annyira, hogy az írás mellett képben is meg tudjam fogalmazni azt, amit a kép minden szónál jobban ki tud fejezni. Persze, igazából nem én akarom a képet, hanem az anyag. A képhez nem értek, azt is inkább szerkeszteni szeretem, és vágni. Mert a vágás, az pontosan olyan, mint egy riportot megszerkeszteni.

A jövőről és a terveimről egy kis történetbe ágyazott mondattal válaszolok. Egyszer azt mondtam egy kilencvenhat éves professzornak, aki még mindig tanít a Szegedi Egyetemen, hogy jó egészséget kívánok. Ő azt felelte erre, hogy hatvan fölött már mindenkinek van betegsége, tehát olyan, hogy jó egészség, nincsen. Az egyik embernek rossz betegsége van: tüdőrákot kap, és elviszi három hónap alatt, a másik agyvérzést, és húsz évig forgatni kell az ágyban meg pelenkázni. A harmadiknak meg, mondjuk, fáj a válla. Úgyhogy nem jó egészséget, hanem jó betegséget kell kívánni. Ha jó betegségem lesz, meg ezek a tervezett dolgok így összejönnek, akkor egyszer majd azt csinálom, amit szeretek.

LETENYEI LÁSZLÓ: A kérdésnek, ugye, két része volt, az egyik az, hogy miket csinálnánk vagy csináltunk volna, hogyha ebben nem akadályoz

meg valami, a másik pedig az, hogy végül is mit csinálunk, és miket tervezzünk még. Az elsőre: valamikor régen nagyon szerettem volna szociográfus lenni. Ez idővel elmúlt, mert be kellett látnom, hogy nem tudok szépen írni, és azt a fajta szociográfiát, aminek Magyarországon oly nagy hagyománya van, nem fogom tudni űzni. Mi már valamiféle technikai képzettséget kaptunk, ezért sokkal könnyebben tudunk technokrata módon írni. Arra a kérdésre tehát, hogy mit miért nem sikerült megcsinálom, a válaszomban kivételesen nem a pénzhiányra hivatkozom. Nekem az nem sikerült, hogy olyan könyveket írjak, mint az általam szeretett és nagyra értékelt 30-as évekbeli magyar szociográfiaiírók, vagy éppenséggel az azoktól tanuló, és itt a közönség soraiban is ülő, általam ugyancsak megbecsült szociográfusok. Arra a kérdésre, hogy miként jellemezném magam, én is egy-két tereppel igyekszem magam jellemezni. Ugye ez a jó szociográfusokban, hogy a tereppel jellemezhetjük magunkat. Akár a névjegykártyánkon is fölmutathatnánk, hogy X. Y., ez meg ez a település, Mint például Aliznak Pápa, Istvánnak Felsőszentiván.

Mi most az én terepem? Sokat dolgozom szerte a Kárpát-medencében, kutatásokban veszek részt a Corvinus Egyetem és a Babes-Bolyai Egyetem szervezésében, mégis most egy budapesti terepemet emelem ki. Fiatalkoromban, antropológusként évekig éltem Dél-Amerikában. Miután hazatértem, a Magyarországon élő andokbeliekkel tartottam a kapcsolatot, tehát akik Ecuadorból, Peruból, Bolíviából jöttek. Úgy véltem, ez az érdeklődésem az én magánügyem, amely soha nem fog sokakat érdekelni. De lám, soha nem lehet tudni, mit hoz az élet: most ez a migráns dolog nagyon is bekerült az érdeklődés homlokterébe. Ezeket az embereket a fokozódó migránsszóság nagyon rosszul érinti, hiszen joggal érzik úgy, hogy ők már magyarrá lettek, mégis hirtelen migránsoknak tekintik őket, ennek összes hátrányával. 2013-ben készítettünk Javier Zea barátommal egy dokumentumfilmet, melynek címe: *Inti Raymi, a kecsua Nap-ünnep*. Ez azt mutatja be, hogy vannak a Magyarországra került andokbeliek, akik többnyire már itt házasodtak meg, gyerekeik vannak, és jól integrálódtak a magyar társadalomba. Fontosnak érzik megtartani ezt az ünnepet, részben a honvágyuk miatt, részben az identitásuk kifejezésére, megőrzésére. Ez a film közösségi alkotás, melyet úgy szerkesztettük, hogy az elmúlt tíz évben készített amatőr videók sokaságát építettük bele hosszabb-rövidebb részletekkel. Másik filmünk egy indiántáborról szól. Ez is közösségi alkotás, ezért használok többes számot. Mindannyiunknak van arról elképzelése, hogy milyen egy indiántábor: vannak sátrak, kisgyerekek és pedagógusok. A szóban forgó gyerektábor vezetője azt találta ki, hogy meghív néhány indiánt a táborba, ők biztosan értenek ahhoz, hogyan kell indián táborozni. Akkor ott a tá-

borban erről készítettünk egy csomó felvételt, mi is, a résztvevők is. Nem voltunk biztosak abban, hogy ebből valaha is film lesz, de amikor 2015 nyarán kitört ez a migráns-diskurzus, akkor úgy véltük, el kell készíteni a filmet, amelyben a gyerekek, pedagógusok és persze a „migránsok” nagy örömmel, lelkesedéssel és őszintén beszélnek arról, hogy mennyire gazdagítja őket az, hogy itt együtt lehet indián táborozni az indiánokkal.

Ami a jövőt illeti: a szociográfia leginkább úgy újulhat meg, ha közösségi alkotás lesz. Az én korosztályom jobbra egész, befejezett művekben gondolkodik. Az utánunk jövő korosztály viszont inkább töredezett, fragmentumokból álló egységekben fejezi ki magát. A töredékek végeredménye, hogyha összerakjuk, leginkább anzixra vagy mozaikra hasonlít. S hogyha szerencsésen, jól szerkesztjük, akkor ki tud adni egy olyan képet, ami távolról nézve egész kép, részleteit tekintve pedig pontos leírások halmaza. Azt hiszem, sok olyan ember van, aki egy efféle mozaikhoz hozzá tud adni anélkül, hogy hivatásos szociográfusnak gondolná magát. Amikor azt mondtad, Aliz, hogy te is valami ilyesmire törekszel Pápán, akkor én egyfelől nagyon meglepődtem (mert egy olyan ember, aki tud írni, annak mi szüksége van másoknak a hozzáadott értékére, segítségére?), másfelől pedig nagyon megörültem, mert én is ebbe az irányba látok elmozdulási lehetőséget. Kiegészítve azzal, hogy ennek nem biztos, hogy írott oldalakban kell megjelennie. Szerintem inkább fotók, képsorozatok, mozgóképek lehetnek a mai kor közösségi szociográfiájának adekvát formái.

SZÁLE LÁSZLÓ: Szükségtelen összefoglalni az elhangzottakat. Minden amit elmondtatok, önmagért beszél. Annyit mégis hozzátennék: talán eleve naivitás volt azt gondolni, hogy a fönt lévők számára kell föltárni, mi van lent. Hogy majd ők segítenek. Ez úgy fest, természetlen, hibás stratégia volt. Kutassunk, elemezzünk, értelmezzünk – magunknak. Ha a lenti, a helyi emberek jobban megismerik saját helyzetüket, hamarabb rádöbbenhetnek a sorsukat meghatározó okokra, és saját magukon jobban tudnak segíteni, mintha fönről, másoktól várnák. Babits a *Puszták népét* olvasva írta a *Nyugatban*: „úgy éltünk itt ebben az országban, mint a gyarmatos angolok a legsötétebb Afrikájukban”. De hátha nem a „gyarmatos angolok” fölvilágosítása vezet eredményre (nem is vezetett soha), hanem a „legsötétebb” magyar „Afrika” lakóié. Egyetértek Mátyus Alizzal: helyi bajokra, helyi diagnózis kell, és helyi öngyógyító praktikák. Kicsit patetikusan: minden ország támasza, talpköve – alul van, talpkő máshol nem is lehet. Berzsenyi versében még tiszta erkölcsről is beszél, az is alul lehet (ha fölül nem találjuk), vagy ha nincs, csak alulról tud megújulni.

A Magyarország Felfedezése Alapítvány és a Politikatörténeti Intézet tudományos konferenciájának előadásai az alábbi kérdésekkel, a magyar szociográfia kiemelkedő eredményeivel, jelenlegi helyzetével és jövőbeli lehetőségeivel foglalkozik:

- Vannak-e szociográfusok, vagy csak szociográfiai műveket író szociológusok, írók, újságírók, jogászok, pedagógusok?
- Mi a szociográfia? A szociológia „könnyűműfaja”, amely jó esetben ugyanolyan alapos és hiteles vizsgálódásokon alapul, mint a szociológiai kutatás, mégis tele számokkal, statisztikákkal – így olvasmányosabb, átélhetőbb? Vagy a riport rokona? Ha a riport egy lokális kisvilág novellája, akkor a szociográfia ugyanennek a regénye?
- Van-e szükség ma valóságföltáró szociográfiára, ha a kikeről szól, azok szinte alig olvasnak, akiknek szól – a felelős kormánynak, felelős politikusoknak – azokat nem érdekli, aki esetleg olvassa – a felelősséget érző értelmiség – az nem potens és nem kompetens, hogy használja annak a világnak a jobbításában, amelyről a szociográfia hírt ad?

ISBN 978 963 693 876 5

9 789636 493876

3000 FT

